85 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 85

О ХЕРОЈИМА

написао

ТОМА КАРЛАЈЛ

са енглескога превео

П. КНЕЖЕВИЋ

Carlyle, T.

О ХЕРОЈИМА

ХЕРОИЗМУ И ОБОЖАВАЊУ ХЕРОЈА У ИСТОРИЈИ

НАПИСАО

ТОМА КАРЛАЈЛ

СА ЕНГЛЕСКОГА ПРЕВЕО

Ђ. Кнежевић

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1903.

ТОМА КАРЛАЈЛ[1]

Тома Карлајл рођен је 4. децембра 1795. године у Скотској. Родитељи његови, који су били најстрожи пуританци, имали су, својим животом и својим погледима, најдубљи утицај на њега кроз цео његов живот. Од оца свога научио је прво начело философије живота: да је човек створен да ради, а не да сања. А о својој мајци имао је највише мишљење. Он је за њу говорио: „Ја не познајем никоје друго биће на овом свету, које тако потпуно верује, и по вери ради; она је најискренија хришћанка коју сам икад видео, и можда једина.“ И његова оданост њој била је до њене смрти најсрдачнија. Она је још у позним годинама учила да пише, да би се могла дописивати са својим сином на универзитету.

Родитељи његови хтели су да он изучава богословију, али он напусти и богословију и права, да би се сасвим одао литератури, „јединој и борачкој цркви модерних времена“, како је он говорио, упоређујући писца с проповедником „који проповеда идеје свуд, и у свима временима“.

---

[1] Биографија је рађена по податцима из енциклопедија француских и немачких и по предговору немачког преводиоца.

У то прво доба његових студија настаје код њега дуга и мучна унутрашња борба, у којој је имао црних и горких тренутака, — борба између онога што је као најчвршће понео из родитељске куће, у којој је познао веру као стварну моћ, с једне стране, и између француских материјалиста и Бентама, с његовом философијом добитка и губитка, с друге стране. И само кроз ту мучну, унутрашњу борбу он је доспео до својих сталних погледа и уверења за цео живот; и та унутрашња борба његова свршава се тим, што се он од песимизма и механизма, који су владали у то доба, обрћући се Немцима и њиховој философији и литератури, диже до оптимистичког и кантовског телеоолошког погледа на свет. То његово обраћање, како он то сам назива, описује он у 6.—10. глави својега дела Sartor Resartus, и без тога се Карлајл не може разумети.

У то доба његова обраћања даје му солидан основ свега његова даљег рада немачка литература, с Гетеом, Шилером, оба Шлегела и Жан Полом, с једне стране, и Кантом, Фихтеом и Шелингом, с друге. Од свих тих песника Гете је најодлучније утицао на њега, што се види и из његове преписке с Гетеом. А од философа немачких Кант као да је имао највећи утицај, пошто му Карлајл придаје већи значај него Фихте-у и Шлегелу, означивши системе њихове као „кантовске системе“.

Свој литерарни рад почео је у единбуршким листовима Edinburgh Cyclopoedia и New Edinburgh Review, чланцима о Монтескију, Монтењу, Нелсону, о два Пита; тада је превео и геометрију

од Лежандра. Напустивши теологију он се прими за учитеља математике у једној школи у Киркалдију, и тада је почео изучавати немачки језик и литературу. Читав низ година он се бавио тим да преводима и критичким радовима упозна Британце с немачком литературом. После превода Гетеова *Виљема Мајстера* (3 свеске 1824.), написао је *Живот Шилеров* (Lond. 1825.), који је Гете с једним топлим предговором приказао немачкој публици, а затим *Немачке Романце* (4 св. Edinburgh 1827.), где је избор из Гетеа, Тика, Жана Пола, Хофмана и др. С Гетеом ступио је био Карлајл и у ближе личне односе.

Из тога су доба и његови радови о Жану Полу, *State of German Literature, Life and Writings of Werner, Goethes Helena, Goethe,* које је изнео у Edinburgh Review и Foreign Review.

Затим је написао значајан чланак о свом омиљеном песнику *Бернсу*, који је Немце подстакао на веће поштовање тог скотског песника. После су дошли чланци о *Клингеману*, *Милнеру* и *Грилпарцеру;* и чланак о *Волтеру*, што је била претходна студија за доцније веће дело о француској револуцији, и у коме је његов закључни суд о француским философима осамнаестога столећа и о *Новалису*.

Исте 1829. год. излази његово *Signs of the Times*, у коме огледа да свој идеални поглед на свет примени на практичан живот. „Наш је велики смер не да познамо оно што лебди у даљини, него да радимо оно што је пред нама, да садашњости посветимо своју снагу, да је узди-

гнемо над оскудним гледиштем једног бедног механичког погледа на свет.“

1830. год. написао је чланак *On history*, у коме износи свој идеални план како треба писати историју.

Међу радовима идуће године истичу се *Characteristics,* чланак у коме је даље развио своје мисли изнесене у *Signs of the Times.* Затим је превео Лутеров *Ein feste Burg* и написао још неколико чланака о Гетеу и немачкој литератури.

Те прве године свога литерарног рада Карлајл је проводио доста тешко. 1826. год. оженио се са Jane Baillie Welsh, младом скотском девојком, чувеном са своје духовитости и лепоте, која је по оцу водила порекло од Џона Нокса, великог проповедника и реформатора скотске цркве. Госпођа Карлајл јадала се у то доба у писмима својим, како јој је живот мучан и пун бораба, које због новчане оскудице, а које од ћутљивости и непажње њена мужа према њој. Али за те њене жалбе Карлајл није знао, док је год она била у животу. Тек после њене смрти Карлајл је нашао њене мемоаре, у којима је она описивала свој јадни живот у самоћи, првих шест година. И ако њени мемоари представљају њена мужа врло неповољно, часни Карлајл издао их је на свет још за свог живота, као неко покајање, и то су *Letters and Memorial of Jane Welsh Carlyle, prepared for publication by Thomas Carlyle, and edited by J. A. Froude* (1883. год. 3 св.). У том посмртном делу, писаном елегантним стилом, показује се жена Карлајлова не само као писац стварне вредности, него и као једна од

најобразованијих и најплеменитијих жена свога доба. — Тек доцније, у Лондону, кад је глас Карлајлов постао велики, настали су били и за њу бољи дани, и она је тада отворила била салон, у коме су се скупљале тадашње литерарне величине у Енглеској, као и политички бегунци (Мацини, Кавењак). —

Пошто је до 1834. год. провео у Единбургу и на пољском добру, као сарадник горе поменутих листова, он се тада пресели у Лондон, у предграђе Chelsea, где је остао до своје смрти, и због чега је и прозван „мудрац из Килсија“. Али и поред свега марљивога рада његово материјално стање бивало је све теже. 1835. год. писао је да има већ двадесет и три месеца, како му литература није донела ни један пени.

Те исте године довршио је прву књигу *The French Revolution, a history* (3 св. London 1837.) први плод свога рада у Лондону, први оригиналан рад који му је стекао јевропског гласа. Кад је то дело довршио, рекао је својој жени: „Ја не знам како ће свет дочекати ову књигу, — али знам само то, да од пре сто година свет није видео ни једну књигу, која је, као разбуктали пламен, непосредније потекла из срца једног живог човека.“ Он пошље рукопис Џону Стуарту Милу и, очекујући да му га врати да га дâ издавачу, Мил му јави да му је тај рукопис једна неспретна слушкиња бацила у ватру. „Три дана нисам могао ни јести ни пити, причао је он; био сам као луд. Затим одем у село, и читава три месеца само сам читао романе Маријатове.“ Али је опет поново почео свој рад.

Кад је то дело изишло, почели су му издавачи са свих страна слати понуде.

Sartor Resartus, које је написао још 1831. год., а које је изишло на свет тек 1838. г., ставило га је у први ред мислилаца. У том делу — за које је он говорио да је то превод неке немачке књиге, коју је написао неки *Herr Teufelsdroeckh*, и коју је издао неки издавач *не зна се одакле*, — износећи историју свога унутрашњег развитка, борбе мисли и појмова, и свога философског погледа на свет, Карлајл се показао као неумољиви критичар енглеског друштва и порока свога доба.[1]

У то време држао је предавања о *Немачкој литератури*, о *Општој историји литературе*, од Омира до Гетеа, и о *Револуцијама модерне Јевропе* 1839. год. Те исте године изишао је његов спис *Chartism*, дело оригинално и дубоко, а затим од 5. до 22. маја 1840. год. држао је шест предавања о *Херојима и о обожавању хероја*, у којима износи своје философске погледе на историју и друштво и претреса сва велика историјска питања — религиозна, политичка, литерарна; износи све велике покретачке друштвене снаге и све врсте великих историјских личности. — Карактеристично је за Карлајла, да је он и у то доба своје литерарне славе остао дубоко одан матери својој, понашајући се према њој с ду-

---

[1] Ма да је био човек који је дубоко веровао, и ако не ортодоксално, он, чији је дух био производ англиканског пуританизма и немачког идеализма, силно напада религиозну хипокризију Инглеске, као и хладне, конвенционалне формуле протестантизма.

боким поштовањем, и извештавајући је о својим радовима и успесима. После другог предавања о херојима, о Мухамеду, пише он својој матери: — „Јуче сам још пред многобројнијом публиком држао своје друго предавање, и то с таквим успехом, какав сам само могао пожелети. Међу мојим слушаоцима било је епископа и људи из свих класа. Ја сам их обавестио да тај сиромах Арабљанин има таквих особина, којима би требало они сви да подражавају. Тако су имали да нешто сасвим ново чују о њему. Они су изгледали врло зачуђени и врло задовољени...“ итд.

Затим долазе његова историјско-философска посматрања *Past and Present* (Lond. 1843.), где критикује привидне прогресе цивилизације. То дело почиње описивањем социјалног положаја Енглеске и завршује претресањем могућних спасоносних средстава. У средини књиге износи он слике из енглеског живота под Плантагенетима, које су ретке лепоте и живости. Затим је у Frazers Mag. Dec. 1849. писао о *Негарском питању* и једну критичку расправу о *Демократији*.

У тим већим поменутим делима излази нов духовни правац Карлајлов, — тежња да се историја друштава сведе на радње, мишљења и веровања појединих, великих, моћних личности, и да се из њихових радња̂ разуме историја човекова, те су му личности, велике и моћне, главни принцип историје. А тај поглед на историју најоштрије је изнео у *Latterday pamphlets* (Lond. 1850.), те је његово поимање сасвим супротно историјско-философским појмовима Х. Т. Бекла.

Велику историјску вредност имају и његови *Letters and Speeches of Oliver Cromwell* (Писма и говори Ол. Кромвела) (2 св. Lond. 1845., с једним Supplement од 1846. г.). У том је делу Карлајл са успехом спасао част једног од најзнатнијих карактера енглеске историје. Значајно је да га је још његова мати навела да *„достојно мисли“* о том јунаку пуританизма.

Други јунак у његову култу хероја био је Фридрих Велики, који му је дуго година био предмет опширних студија, због којих је и у Немачку ишао. Резултат тих студија изложио је Карлајл у *History of Friedrich II, called Frederick the Great* (6 свез. Lond. 1859.—65.). То му је последње веће дело. Фрауд вели за његову историју Фридриха II да ученици војничких школа немачких изучавају у Карлајлу битке Фридриха II, а Емерсон вели да је то најдуховитија књига коју је читао.

Међу осталим мањим радовима треба поменути биографију његова пријатеља из младости *Стерлинга* (Lond. 1851.), за коју Фрауд каже да је то најлепша биографија која је у Енглеској у XIX столећу написана, и која је од велике вредности за познавање Карлајлова погледа на свет.

Своје мање радове, растурене по разним часописима, већином о француској и немачкој литератури, скупио је Карлајл у четири свеске као *Critical und miscellaneous essays*. (Lond. 1847.).

Од 1868.—70. занимао се он новим целокупним издањем својих дела — *Library Edition* у 34 свеске. После тога издања дошло је јевтино *Peoples Edition* 1871. г., које је у многим

издањима било веома раширено. После је издао један низ чланака под насловом *The early kings of Norway, Also an essay on the portraits of John Knox.* (Lond. 1875.).

Одан целог живота студији и писању, није Карлајл заузимао никакав јаван положај, осим што је 1865. г. као последник Гледстонов био изабран за ректора универзитета у Единбургу. 1874. г. добио је орден *pour le mérite*, а 1875. г. у славу његова осамдесетог рођендана скована је у Енглеској златна медаља, и корифеји литературе — Дарвин, Форстер, Хукер, Макс Милер, Тенисон, поздравили су га једном адресом, док му је из Немачке послана друга адреса, коју су између осталих потписали Дројзен, Гнајст и Леополд Ранке.

Још једанпут ступио је он у широку јавност својим чувеним писмом издавачу Тајмса *On the War between Germany and France* (о рату између Немачке и Француске), у коме је најодлучније устао против мишљења које је владало у Енглеској, истичући право Немаца против Француза. — А за време руско-турског рата он је тражио ослобођење балканских народа.

Умро је 5. фебруара 1881. год. и без икакве помпе, као што је он сâм то желео, сахрањен је „мудрац из Килсија“ у гробљу свога села, поред своје матере, коју је волео више од свега. „Тако се завршио један живот искреног напрезања чинити право, и само то, — један живот непромењиве истинитости у речи и делу“, — вели његов биограф Фрауд.

Велику историјску вредност имају и његови *Letters and Speeches of Oliver Cromwell* (Писма и говори Ол. Кромвела) (2 св. Lond. 1845., с једним Supplement од 1846. г.). У том је делу Карлајл са успехом спасао част једног од најзнатнијих карактера енглеске историје. Значајно је да га је још његова мати навела да *„достојно мисли“* о том јунаку пуританизма.

Други јунак у његову култу хероја био је Фридрих Велики, који му је дуго година био предмет опширних студија, због којих је и у Немачку ишао. Резултат тих студија изложио је Карлајл у *History of Friedrich II, called Frederick the Great* (6 свез. Lond. 1859.—65.). То му је последње веће дело. Фрауд вели за његову историју Фридриха II да ученици војничких школа немачких изучавају у Карлајлу битке Фридриха II, а Емерсон вели да је то најдуховитија књига коју је читао.

Међу осталим мањим радовима треба поменути биографију његова пријатеља из младости *Стерлинга* (Lond. 1851.), за коју Фрауд каже да је то најлепша биографија која је у Енглеској у XIX столећу написана, и која је од велике вредности за познавање Карлајлова погледа на свет.

Своје мање радове, растурене по разним часописима, већином о француској и немачкој литератури, скупио је Карлајл у четири свеске као *Critical und miscellaneous essays*. (Lond. 1847.).

Од 1868.—70. занимао се он новим целокупним издањем својих дела — *Library Edition* у 34 свеске. После тога издања дошло је јевтино *Peoples Edition* 1871. г., које је у многим

издањима било веома раширено. После је издао један низ чланака под насловом *The early kings of Norway, Also an essay on the portraits of John Knox*. (Lond. 1875.).

Одан целог живота студији и писању, није Карлајл заузимао никакав јаван положај, осим што је 1865. г. као последник Гледстонов био изабран за ректора универзитета у Единбургу. 1874. г. добио је орден *pour le mérite*, а 1875. г. у славу његова осамдесетог рођендана скована је у Енглеској златна медаља, и корифеји литературе — Дарвин, Форстер, Хукер, Макс Милер, Тенисон, поздравили су га једном адресом, док му је из Немачке послана друга адреса, коју су између осталих потписали Дројзен, Гнајст и Леополд Ранке.

Још једанпут ступио је он у широку јавност својим чувеним писмом издавачу Тајмса *On the War between Germany and France* (о рату између Немачке и Француске), у коме је најодлучније устао против мишљења које је владало у Енглеској, истичући право Немаца против Француза. — А за време руско-турског рата он је тражио ослобођење балканских народа.

Умро је 5. фебруара 1881. год. и без икакве помпе, као што је он сâм то желео, сахрањен је „мудрац из Килсија“ у гробљу свога села, поред своје матере, коју је волео више од свега. „Тако се завршио један живот искреног напрезања чинити право, и само то, — један живот непромењљиве истинитости у речи и делу“, — вели његов биограф Фрауд.

После његове смрти извршилац његова тестамента Фрауд објавио је његове *Reminiscences* (2 св. Lond. 1881.), које су се много допале. Тај исти Фрауд издао је и *Thomas Carlyle, a history of the first forty years of his life* (2 св. Lond. 1882.).

Карлајлов поглед на процес историје то је дизање до философије првобитног и обичног погледа на историју, да историју чине само људи који сијају на врховима друштва, они људи који се виде и чују у садашњости; да у њиховим делима и радњама и јесте сва историја друштава и народа. Дижући тај поглед до философије Карлајлова теорија историје почива на вери у људе које је провиђење послало на свет. Свака епоха има своје тежње, своје потребе, па и своје махне, што је све оличено у једном хероју. Обрћући свуд своје погледе на практично, на оно што задире у стварни живот, на оно што се види, он само у живим носиоцима идеја, у појединим великим личностима, и види цео процес историје човекове; по томе њега философска, апстрактна питања мало занимају; он не воли никакав систем философије; за њега су велике личности оваплоћени философски и историјски системи. Само су хероји позвани да управљају светом и да га воде путем напретка; свако друштво које воде осредњи људи мора се распасти. На тој идеји он оснива свој систем философије историје. У биографијама великих људи за њега је сва историја човечанства; њихове радње и

дела, њихова веровања и мишљења јесу сав процес историје. Изнад њих нема ништа друго.

Тврдећи да је сва историја народа и човечанства у животима и радњама великих личности, које долазе по одредби провиђења, без своје воље, несвесно, он у исто време признаје да су богови и пророци хероји прошлих времена, да је њих заједно с тим временима за навек нестало, и да се хероји неће више јављати међу људе у облику богова и пророка, него у моднијим, мање узвишеним, али доступнијим облицима — свештеника, песника, књижевника, краља. Тврдећи силну моћ времена и потребе у историји, он уједно нехотице тврди и то, да и хероји, као и све друго у историји, долазе само онда кад им је време и потреба за њих, и да их нестаје заједно с' њиховим временима, у којима су постали, и кад је престала потреба ових или оних хероја. Дошавши дотле човеку који хоће да разуме историју намеће се потреба да разуме време, у коме су хероји извесног облика живели, да их из њихових времена разјасни и разуме, и да моћ провиђења које шиље хероје на свет, онда кад му се свиди, сведе на моћ времена и потребе, који и јесу највећи одредници свега процеса, свих радњâ и бивања у историји човечанства. Тако хероји добивају друкчије улоге у историји, него што им их Карлајл дели; они постају тако само изрази својих времена, одушке болова који притискују њихова друштва, народе и времена, гласна реч, коју милиуни људских душа изговарају кроз њих; формуле којима се решавају потребе њихових времена; не дарови

које провиђење шиље на земљу, кад му се свиди, него производи потребе и зрелог времена. Учинивши то њих нестаје заједно с њиховим временима и с потребама њихових времена; место њих јављају се други, потребнији, савременији.

И ако никад у обичном смислу популаран, ипак никоји новији писац није толико утицао на литературу, а можда и на цео духовни развитак своје отаџбине, као Карлајл, и у његовој све дубљој старости круг његових поштовалаца, који су духовно високо стајали, биваo је све већи.

Своје мисли о суштини историјског процеса, о улози поједине личности у њему, о идеалу друштвених односа и најбољем економском уређењу, — он је разбацао по разним својим делима, тако да је потребно прочитати сва његова дела, да би се правилно разумели његови основни погледи. Читајући само поједина дела, не би се могла добити целина без противречности.

Пошто је на свој начин обрадио мисли великих немачких духова, пошто је упознао Британце с великим производима немачке литературе, и тиме јој уздигао вредност и достојанство, то се и круг Немаца, његових поштовалаца, који је дуго био врло узан, све више шири, и његов утицај све више расте.

Да наведемо само неколико оцена Немаца о Карлајлу, „том пророку XIX столећа“. Гетеу је он био „морална сила првога реда“. Трајчке га назива јединим Британцем, који је Немачку потпуно разумео. Бизмарк га хвали да је он, онако исто као што је немачким песницима и мислиоцима отворио улаз у Енглеску, тако и

„Немцима изнео њихова великог пруског краља у његову потпуном облику, као какав живи кип". Фридрих Енгелс и други зову Карлајла „Немац—Енглез". А Бусет вели о њему: „Још сад постао је Тома Карлајл признати духовни вођ једне групе људи, која није више мала, али која је скривена и ћути, — људи који можда не познају један другог, често још усамљени у својој околини, која их не разуме, али сви иду истим путем храброга рада и у истој нади на лепше дане, који више нису врло далеко".

Б. Кнежевић

ПРЕДАВАЊЕ I

Хероj као божанство. Один. Паганизам. Скандинавска митологиjа.

(Уторник, 5. маја 1840.)

Предузели смо да овде мало расправљамо о великим људима, о томе како се они јављају у стварима овога света, у каквом су облику излазили у историји света, какве су идеје људи стварали о њима, какво су дело учинили, — то јест о херојима, како су их људи дочекивали и шта су они урадили; а то ја називам обожавање хероја и хероизма у људским стварима. И сувише је јасно да је то огроман предмет, који заслужује да се расправи сасвим друкчије, него што се то може данас очекивати од нас. Не само огроман предмет, него у ствари неограничен; простран као и сама општа историја. Јер, као што ја појимам, општа историја, историја онога што су људи урадили на овом свету, јесте историја великих људи, који су радили на земљи. Ти велики људи били су вођи људи, они су израђивали људе, били су њихови заштитници, и у широком смислу те речи творци свега онога што је општа маса људи тежила да учини или да постигне; све ствари које видимо свршене на свету јесу у ствари крајњи материјални резултат, практично остварење и оваплоћење мисли које су сијале у великим људима, посланим на свет; душа

целе светске историје, може се праведно тврдити, јесте историја тих људи. Пошто је тај предмет и сувише јасан, ми га нећемо правдати на овом месту.

Добро је што велики људи, узели их ми ма с које стране, јесу корисно друштво. Ми се не можемо бавити, ма и непотпуно, о каквом великом човеку, а да не добијемо нешто од њега. Он је живи извор светлости, те је добро и пријатно налазити се близу њега. Он је светлост која осветљава, која је осветљавала мрак света, и то не само као запаљена лампа, него пре као природна светлост, која сија као небески дар; један обилан извор светлости, као што кажем, урођене, оригиналне умности, мушкости и херојске племенитости, — у чијим се зрацима свака душа осећа добро. У каквим било погодбама, вама не би било жао да пробавите у такву суседству неко време. Тих шест врста хероја, изабраних у земљама и епохама које су далеко једна од друге, који се по чисто спољњем облику сасвим разликују, осветлиће нам многе ствари, ако их будемо пажљиво посматрали. Кад бисмо их могли добро видети, ми бисмо унели нешто светлости и у саму срж историје света. Камо среће, кад бих могао унеколико, у оваквим временима, обавестити вас о значају херојства, тог божанског односа (јер га доиста могу тако назвати), који у свима временима удружује једног великог човека с другим људима, и тиме тако рећи не исцрпсти свој предмет, него му само припремити земљиште. У сваком случају морам покушати.

Добро је речено у сваком смислу, да је религија једног човека главни однос његов, као и ре-

шест врста хероја — божанство, пророк, песник, духовник, књижевник, краљ.

лигија једног народа. Под речи религија ја не разумем овде црквено *верујем*, које човек исповеда, чланове вере које он потписује и потврђује, речима или друкчије; не то сасвим; у многим случајевима то никако не. — Ми видимо људе свих врста исповеданих вера да достижу скоро све ступње узвишености и ниskости у свакој од њих или у ма којој од њих. Не зовем ја религијом то исповедање и тврђење, што је често само исповедање и тврђење које долази од спољних радњâ човекових, од чисто аргументативне области његове, ма било тако исто дубоко као то. Него оно што човек стварно верује (и то доста често не уверавајући ни самога себе у то, а још мање друге); оно што један човек стварно усађује, прима у срце и сматра за извесно што се тиче његових животних односа према овој тајанственој васиони и његове дужности и судбине ту; то је у свима случајевима прва ствар за њега и творачки одређује све остало. То је његова *религија* или, може бити, само његов скептицизам и *нерелигија*; то је начин којим се он осећа духовно везан за невидљиви свет или несвет; и кажем вам, ако ме ви обавестите шта је то, ви ћете ме увелико обавестити шта је човек, какве ће ствари он радити. Стога о једном човеку или о једном народу ми питамо пре свега: каква им је била религија? Је ли то био паганизам — множина богова, чисто чулно представљање оне тајне живота, који је у њој признавао као главни елеменат физичку снагу? Је ли то било хришћанство — вера у једно невидљиво биће, не само као стварно, него као једину стварност; време, које у сваком нај-

скептицизам — сумња у поузданост људског знања и веровања.

мањем тренутку своме почива на вечности; паганско царство снаге, замењено племенитијом превлашћу светиње? Је ли то био скептицизам, неизвесност и испитивање: да ли је био какав невидљиви свет, да ли је живот нешто друго него каква неразумљива тајна, сумња у све то, или можда неверица и чисто одрицање? Одговоривши на то питање, изнела би се душа историје човека или народа. Њихове мисли биле су родитељи њихових радња; њихова осећања била су родитељи њихових мисли; оно невидљиво и духовно у њима одређивало је спољашње и стварно; — њихова религија, кажем, била је велика ствар код њих. У овим расправама, ограниченим као што смо ми, биће добро управити нашу поглавиту пажњу на ту религиозну фазу предмета. Кад се то једном добро позна, све ће бити познато. Ми смо изабрали за првог хероја у нашим серијама Одина, централну фигуру скандинавског паганизма, који је за нас симбол једне огромне области ствари. Да посматрамо мало хероја као божанство, које је најстарија, првобитна форма хероизма.

Доиста, изгледа врло чудноват појав тај паганизам; скоро непојмљив нама у овим данима; један неразмрсив сплет обмана, забуна, лажи и бесмислица, које покривају цело поље живота. Ствар која нас доводи до највећег чуђења, скоро, ако је то могућно,

паганизам (од *pagus* село, отуд *paganus* сељак, необразован, прост) јесте латински израз за многобоштво, и значи управо религија простих људи. У доба кад је хришћанство победило римску народну религију, која се неко време одржала још само код простог народа, први је пут настало то име код хришћана. Данас се тим именом зове не само свака многобошка религија уопште, него и у хришћанском свету назива се тако све оно, што биће хришћанства мути многобожачким и митолошким елементима.

до неверице, — јер доиста није лако разумети како су здрави људи могли икад мирно, отвореним очима, веровати у такав сплет доктрина и живети у њему; како су људи обожавали себи сличног сиромаха као Бога, и не само њега него дрва и камење и све врсте оживљених и неоживљених ствари, и стварали себи тако један бесмислен хаос од халуцинација, као теорију васионе: све то изгледа као једна невероватна басна. Ипак, јасно је да су они тако чинили. Људи, као и ми што смо, доиста су веровали у све то, живели у том ужасном, неразмрсивом сплету од *злообожавања* и *зловере*. То је чудновато. Доиста, ми можемо застати ћутке и бо̂но над дубином мрака који је у човеку, кад уживамо у висинама чистије визије, које је он достигао. Тога је било у човеку и има га и сад, у свима људима, па и у нама.

Неки теоретичари олако тумаче паганску религију; то је, веле они, чисто шарлатанство, вештина духовника, обмањивање; никад никоји здрав човек није веровао у то, — него је то измишљено, само да се уверавају други људи, недостојни да се назову здрави, да верују у то! Често ће нам бити дужност да протестујемо против таквих хипотеза о човековим радњама и историји; и овде, на самом прагу, ја протестујем против такве хипотезе о паганизму и о свима *изм-има,* који су човека икад, за неко време, водили по овом свету. Сви су они имали по једну истину у себи, иначе се људи не би њих држали. Шарлатанство и обмањивање, истина, обилују у религијама, а нарочито су обиловали у ранијим ступњима опадања религије, али шарлатанство никад није имало творачког утицаја у тим стварима; оно није било

здравље и живот тих ствари, него њихова болест, поуздан претходник њихове пропасти. То не треба никад заборављати. Изгледа ми веома жалосна хипотеза, да је шарлатанство икад рађало какву веру, па и код дивљака. Шарлатанство не рађа ништа, оно умртвљује све. Ми никад нећемо продрети у право језгро једна ствари, ако будемо гледали само на шарлатанства те ствари, ако сасвим не одбацимо шарлатанство као чисту болест и поквареност, ако не сматрамо за своју дужност и за дужност свих људи да га уништавамо, да га чистимо из наших мисли, као и из нашег живота. Свуд је човеку урођено непријатељство према лажи. Ја налазим да и у самом великом ламаизму има нека врсте истине. Читајте непристрастан, проницаван, доста скептичан Турнеров *Извештај о његову посланству* у ту земљу, па видите. Они имају своју веру, ти сироти Тибетанци, да провиђење у сваком нараштају шиље на земљу оваплоћење самога себе; дакле у основи нека вера у каквог папу; у основи још боља вера него вера у *највећег* човека; вера да он може бити откривен, и да ми, кад је једном откривен, треба да се понашамо према њему безгранично покорно! То је истина великог ламаизма, а „могућност откривања“ јесте овде једина заблуда. Тибетански свештеници имају своје сопствене методе да откривају који је *човек највећи*, достојан да буде господар над њима. Рђави методи, али јесу ли они доиста много гори од наших метода; — узимати да је то увек прворођени извесне генеалогије? Па и тешко је наћи добре методе за то! — Ми ћемо почети добивати изгледа за разумевање паганизма, кад прво признамо да је

ламаизам — доцнији развитак будизма код Тибетанаца, Монгола и Калмука.

његовим присталицама он био, у једно време, озбиљно истинит. Узмимо као поуздано да су људи веровали у паганизам, људи отворених очију, здравих чула, људи створени потпуно као и ми што смо, тако да бисмо и ми, да смо били тамо, веровали у то. Запитајте сад: шта је то могао бити паганизам?

Једна друга теорија, нешто озбиљнија, приписује такве ствари алегорији. То је била игра појетских духова, веле ти теоретичари, сенка изнесена у алегоријској басни, у персонификацији и видној форми онога што су такви појетски духови знали и осећали од ове васионе. А то се слаже, додају они, са основним законом људске природе, који се још свуд може видети да ради, и ако у мање важним стварима, — да се човек напреже да оно што силно осећа изрази из себе, да га види пред собом у видној форми, и тако рећи да га види живо и историјски стварно. Истина је да постоји такав закон и да је то један од најдубљих у људској природи, нити можемо сумњати да је он у том послу из дубине радио. Хипотезу која приписује паганизам сасвим или већином тој радњи ја називам нешто озбиљнијом, али је још не могу назвати правом хипотезом. Помислите: бисмо ли *ми* веровали и узели за свог вођу у животу једну алегорију, једну појетску игру? Не игру, него озбиљну ствар захтевали бисмо ми. Врло је озбиљна ствар бити жив на овом свету; умрети није игра за једног човека. Човеков живот никад није био игра за њега; увек је то била строга стварност и сасвим озбиљна ствар бити жив!

По томе налазим, и ако су ти теоретичари алегорије на путу ка истини о тој ствари, да је ипак нису достигли. Паганска је религија доиста алего-

рија, симбол онога што су људи осећали и знали о васиони; и све су религије симболи тога, мењајући се увек према томе како се оно мења; али ми се чини да је то радикална перверзија, па и инверзија те ствари, ставити напред као творачко и покретачко оно што је пре резултат и закључак. Имати лепе алегорије, савршен појетски симбол, то није требало људима, него знати шта ће мислити о тој васиони, којим ће путем ударити у животу; чему у свом мистериозном животу они имају да се надају и од чега да се боје; шта да раде, а шта да не раде. *Pilgrim's Progress* је алегорија, и то лепа, праведна и озбиљна, али размислите да ли би Бунијанова алегорија могла *претходити* вери коју она симболише! Треба да је вера већ ту, да постоји и да у њу сваки верује; — од ње би алегорија могла *тада* постати сенка, и, сасвим озбиљно можемо казати, *забавна* сенка, чиста игра уображења, кад се упореди са оним страховитим фактом и научном извесношћу, којој она појетски тежи да буде емблем. Алегорија је створ извесности, а не њен творац: ни код Бунијана, ни у икојем другом случају. По томе што се тиче паганизма ми имамо још да испитамо: откуда је дошла та научна извесност, како је постала та гомила алегорија, заблуда и забуна? Како је то било, шта је то било?

Доиста би био глуп покушај хтети „разјаснити", овде или на ма којем другом месту, такав појав као ту удаљену, растурену и магловиту збрку паганизма, која више личи на какво магловито поље, него на

Џон Бунијан (*John Bunyan* 1628.—1688.) — проповедник једне хришћанске секте, писац „Поклоникова Путовања" (Pilgrim's Progress), које је Чедомиљ Мијатовић превео на српски и штампао.

какав далеки континенат тврде земље и факата! То више није стварност, али је то ипак била стварност. Треба да разумемо да је то привидно, магловито поље било некада стварност, да његов творац није појетска алегорија, а још мање обмана и превара. Људи, велим, нису никад веровали у празне песме, никад нису излагали живот својих душа алегоријама; у свима временима, а нарочито у озбиљним првим временима, људи су инстинктивно откривали шарлатане, презирали шарлатане. Остављајући на страну теорије о шарлатанству и о алегорији и слушајући с пријатељском пажњом удаљено, нејасно брујање паганских времена, ако не можемо поуздано сазнати то, да покушамо да видимо да је било нешто у њихову срцу; да они нису били ни варалице ни лудаци, него на свој јадни начин истинити и здрави.

Ви се сећате како је Платон замишљао оног човека, који би порастао до зрелости у каквој мрачној дубини, и који би одједанпут био изнесен оздо горе у ваздух, да гледа рађање сунчево. Колико би се он зачудио, колико би се пренеразио, кад би видео оно што ми сваки дан равнодушно гледамо! Слободним, отвореним оком детета, а са зрелом способношћу једног човека, цела његова душа била би загрејана тим погледом; он би то сматрао као божански појав, и пао би ничке обожавајући га. Таква иста детињска величина била је и код првобитних народа. Први пагански мислилац међу суровим људима, први човек који је почео мислити, био је потпуно тај детечовек Платонов. Прост, отворен као дете, ипак с дубином и снагом човека. Природа још није имала

Платон — велики философ у ст. Грка (430.—347. пре Хр).

имена за њега; он још није био ујединио под једним именом бесконачну разноврсност погледа, звукова, облика и покрета, коју ми сад укупно називамо васионом, природом, или томе слично, — и тако с једним именом ми то остављамо као свршено. За дивљег човека дубоке душе све је било још ново, несакривено под именима или формулама; све је око њега било голо, зрачно, лепо, страшно, неизразиво. Природа је била томе човеку оно што је мислиоцу и пророку била увек — натприродно. Та зелена земља, цветна, стеновита земља, дрва, планине, реке, многозвучна мора; — то велико, дубоко, азурно море, које лебди над нашим главама; ветрови који брује кроз њега, и црни облак који се навлачи, час севајући огњем, час просипајући град и кишу, — шта је то? Да, шта је? У основи ми то још не знамо; ми то никад нећемо сасвим знати. Ми не избегавамо ту тешкоћу нашом вишом прозривошћу; ми је избегавамо нашом вишом лакоћом, нашом непажњом, *недостатком* наше прозривости. Зато што *не* мислимо ми се више не чудимо томе. Отврдло је око нас; пошто потпуно затварамо сваки појам који стварамо, то је један склоп традиција, прича непроверених, голих *речи*. Ту муњевиту ватру из црног облака ми називамо „електрицитет“ и о њему учено расправљамо; ми извлачимо њему слично из стакла и свиле. Али шта је то? Шта га је начинило? Одакле долази он? Куда иде он? Наука је учинила много за нас; али сиромашна је то наука, која би хтела да сакрије од нас велику, дубоку, свету безмерност незнања, у коју не можемо никад продрети, и по којој све знање плови само као површна љуска. Овај свет после све наше науке и наука још је чудо;

чудноват, непрозрив, *маћијски*, и још више, за свакога онога који хоће да мисли о њему.

Велика тајна *времена* само, кад никакве друге не би било; ствар неограничена, ћутљива, која никад не мирује, названа време, која се котрља брзо, ћутке, као какав морски прилив који обухвата све, на коме ми и цела васиона лебдимо као мехурови, као појави који *јесу* и после опет *нису*: то је увек, сасвим буквално, једно чудо; ствар пред којом занемимо, — јер ми немамо ни једну реч коју бисмо могли проговорити о њој. Та васиона — ај, шта је могао дивљак о њој знати, а шта можемо ми још о њој знати? Да је она једна снага, хиљадоструки сплет снага, снага која *није ми* (изван нас је). То је све; то није ми, она је сасвим различна од нас. Снага, снага, свуда снага; па и ми сами смо једна тајанствена снага у центру тога. „Ниједног листа који труне на друму нема, а да нема снаге у себи; како би иначе могао трунути?“ Доиста, и једном атеистичком мислиоцу, кад би га могло бити, то би морало бити чудо; тај огромни, безгранични вихор снаге који нас обавија; вихор који никад не мирује, висок као бесконачност, стар као вечност. Шта је он? Божји створ, одговарају религиозни људи, створ свемоћнога Бога. Атестичка наука јадно брбља о томе, с научним називима, експериментима и чиме још не, као да је то нека јадна, мртва ствар, која би се могла чувати у Лајденовим боцама и продавати по дућанима; али природно осећање човеково, у свима временима, ако часно примени своје осећање, признаје да је то жива ствар, — једна неизразива, божанска ствар, према

атеизам — неверовање да постоји Бог; јављао се увек у доба дубоког моралног опадања.

имена за њега: он још није био ујединио под једним именом бесконачну разноврсност погледа, звукова, облика и покрета, коју ми сад укупно називамо васионом, природом, или томе слично. — и тако с једним именом ми то остављамо као свршено. За дивљег човека дубоке душе све је било још ново, несакривено под именима или формулама: све је око њега било голо, зрачно, лепо, страшно, неизразиво. Природа је била томе човеку оно што је мислиоцу и пророку била увек — натприродно. Та зелена земља, цветна, стеновита земља, дрва, планине, реке, многозвучна мора; — то велико, дубоко, азурно море, које лебди над нашим главама; ветрови који брује кроз њега, и црни облак који се навлачи, час севајући огњем, час просипајући град и кишу. — шта је то? Да, шта је? У основи ми то још не знамо: ми то никад нећемо сасвим знати. Ми не избегавамо ту тешкоћу нашом вишом прозривошћу; ми је избегавамо нашом вишом лакоћом, нашом непажњом, *недостатком* наше прозривости. Зато што *не* мислимо ми се више не чудимо томе. Отврдло је око нас; пошто потпуно затварамо сваки појам који стварамо, то је један склоп традиција, прича непроверених, голих *речи*. Ту муњевиту ватру из црног облака ми називамо „електрицитет“ и о њему учено расправљамо; ми извлачимо њему слично из стакла и свиле. Али шта је то? Шта га је начинило? Одакле долази он? Куда иде он? Наука је учинила много за нас; али сиромашна је то наука, која би хтела да сакрије од нас велику, дубоку, свету безмерност незнања, у коју не можемо никад продрети, и по којој све знање плови само као површна љуска. Овај свет после све наше науке и наука још је чудо;

чудноват, непрозрив, *мађијски*, и још више, за свакога онога који хоће да мисли о њему.

Велика тајна *времена* само, кад никакве друге не би било; ствар неограничена, ћутљива, која никад не мирује, названа време, која се котрља брзо, ћутке, као какав морски прилив који обухвата све, на коме ми и цела васиона лебдимо као мехурови, као појави који *јесу* и после опет *нису*: то је увек, сасвим буквално, једно чудо; ствар пред којом занемимо, — јер ми немамо ни једну реч коју бисмо могли проговорити о њој. Та васиона — ај, шта је могао дивљак о њој знати, а шта можемо ми још о њој знати? Да је она једна снага, хиљадоструки сплет снага, снага која *није ми* (изван нас је). То је све; то није ми, она је сасвим различна од нас. Снага, снага, свуда снага; па и ми сами смо једна тајанствена снага у центру тога. „Ниједног листа који труне на друму нема, а да нема снаге у себи; како би иначе могао трунути?“ Доиста, и једном атеистичком мислиоцу, кад би га могло бити, то би морало бити чудо; тај огромни, безгранични вихор снаге који нас обавија; вихор који никад не мирује, висок као бесконачност, стар као вечност. Шта је он? Божји створ, одговарају религиозни људи, створ свемоћнога Бога. Атестичка наука јадно брбља о томе, с научним називима, експериментима и чиме још не, као да је то нека јадна, мртва ствар, која би се могла чувати у Лајденовим боцама и продавати по дућанима; али природно осећање човеково, у свима временима, ако часно примени своје осећање, признаје да је то жива ствар, — једна неизразива, божанска ствар, према

атеизам — неверовање да постоји Бог; јављао се увек у доба дубоког моралног опадања.

којој најбоље држање наше, после свеколике науке, треба да буде страхопоштовање, скромно погнуће главе и понизност душе; обожавање, ако не речима, онда ћутке.

Али сад примећујем даље: Оно што у једном времену као што је наше један пророк или песник тражи да нас научи, то јесте да здере те бедне, безбожне завоје, називе и научне изразе, — то је старинска, озбиљна душа, још непретрпана тим стварима, радила сама за себе. Свет, који је данас божански само даровитима, био је тада божански свакоме, који је хтео да обрне очи на њега. Он је стајао непокривен пред њим, лице у лице. „Све је било божанско или Бог.“ — Жан Пол још тако налази то; џиновски Жан Пол, који има снаге да се ослободи од уобичајених израза, али тада то још нису били уобичајени изрази. Канопус који сија озго над пустињом, својом плавом, дијамантском светлошћу (оном дивном, плавом светлошћу, која сија као дух, која је светлија него ма шта што икад видимо овде на земљи), продирао је у дубину душе дивљег Исмаелита, којега је водио кроз усамљену пустињу. Његовој дивљој души, са свима осећањима у њој, без икаква *израза* ма за које осећање, могао је тај Канопус изгледати као једно мало око, које сија на њега из велике, дубоке вечности, откривајући му унутрашњу светлост. Зар ми не можемо разумети како су ти људи *обожавали* Канопус; како су тако звани сабејци обожавали звезде? Таква је за мене тајна

Рихтер Жан Пол — велики немачки песник (1763.—1825.) *Канопус* — звезда врло лепог плавичастог сјаја, те су је Арабљани обожавали. *Сабејци* — тако су се прво звали становници арабијске Сабе, а затим су се тим именом звали обожаваоци звезда, зато што су арабијски Сабејци пре Мухамеда обожавали

свих облика паганизма. Обожавање — то је натчулно чуђење; чуђење које нема више никакве границе ни мере — то је обожавање. Тим првобитним људима све ствари и свака ствар коју су видели да постоји око њих била је чулна слика божанскога, каквог бога.

И погледајте каква је нераскидна жица истине била у томе. И за нас саме зар се кроз сваку звезду, кроз сваку травку не показује видљиви Бог, ако само хоћемо да отворимо своје духове и очи? Ми више не обожавамо тако; али зар и ми још не сматрамо као заслугу, као доказ онога што називамо „пјетска природа“, кад признајемо како сваки предмет има божанске лепоте у себи; како је сваки предмет још доиста „прозор кроз који можемо гледати у саму бесконачност“? Онога који може да прозре милину ствари ми називамо песником, сликарем, генијалним човеком, даровитим, милим. Они сироти сабејци чинили су оно исто што и такав човек чини, на свој начин. То што су чинили, ма како да су чинили, било је заслуга, боље него што потпуно глуп човек чини, што чине коњ или камила, — то јест ништа.

Али ако су све ствари које видимо за нас чулне слике највишег Бога, ја додајем и то, да је више ма од које од њих човек таква чулна слика. Ви сте чули о чувеној изјави св. Хризостома о Шекинаху или Ковчегу Завета, који је био видно откривење Бога код Јевреја: „Прави Шекинах јесте човек“.

звезде. По томе је сабеизам незгодно изабрано име за обожавање звезда у најширем смислу, које је било јако раширено у старо доба у Сирији, Месопотамији, Асирији, а некад и међу Израиљцима. *Св. Хризостом*, патријарх у Цариграду и један од најугледнијих отаца старе цркве. Рођен 347. у Антиохији, умро 407. Чувени проповедник и беседник (Златоуст). Остало је око 100 његових беседа.

Јест, доиста је тако; то није празна фраза. Суштина нашег бића, она тајна у нама која се зове „ја“, — ах, какве речи имамо ми за такве ствари? — то је дах небески, највише биће открива се у човеку. То тело, те способности, тај живот наш, — зар није све то одећа за то безимено? „Има само један храм у васиони“, вели побожни Новалис, „а то је тело човеково. Ништа није светије од тог високог облика. Сагнути се пред људима — то је обожавање тога откривења у месу. Ми додирујемо небо, кад метнемо своју руку на људско тело.“ То много звучи као голо реторство, али то није тако. Ако се о томе добро промисли, видеће се да је то научни факат, израз праве истине о тој ствари, колико се то може речима казати. Ми смо чудо чуда, — велика, неразјашњива тајна Бога. Ми не можемо разумети то, ми не знамо како да говоримо о томе, али ми можемо осећати и знати, ако маримо за то, да је то доиста тако.

И те истине осећале су се некад живље него сад. Млади нараштаји светски, који су у себи имали свежину младе деце и опет дубину озбиљних људи, који нису мислили да су свршили са свима стварима на небу и на земљи тиме што су им само дали научна имена, него који су имали да их гледају правце пред собом са страхопоштовањем и чуђењем: — они су осећали боље чега божанскога има у човеку и у природи; они су могли, а да не буду луди, обожавати природу, а човека више него ма шта друго у природи. Обожавати значи, као што сам горе казао, дивити

Новалис — немачки песник (1772.—1801.). Језгро његове поезије скоро је увек хришћанска мистерија. Његове духовне песме долазе у најлепше ствари на том пољу. Његове лирске песме одликују се необичном нежношћу језика и осећања и дубином непосредних посматрања.

се без граница; и то су они могли чинити, потпуно употребљујући своје способности и са свом искреношћу срца. Ја сматрам да је обожавање хероја велики творачки елеменат у том старом систему мисли. Оно што сам ја назвао неразмрсив сплет паганизма порасло је, можемо рећи, из многих корена; свако дивљење, обожавање какве звезде или какве природне ствари, било је корен или клица; али обожавање хероја јесте најдубљи корен од свих; првобитни корен, из кога су, у великој мери, сви други добивали храну и снагу за растење.

Па кад је и обожавање какве звезде имало неког значаја у себи, колико га је више морало имати обожавање једног хероја! Обожавање хероја наше је трансцендентално дивљење једном великом човеку. Ја велим да се великим људима још човек диви, а велим и то, да у основи и нема ништа друго чему би се човек могао дивити. Никаквог племенитијег осећања у души човековој нема него дивљење према човеку вишем од себе. То је у данашњем часу и у свима часовима животворни утицај у човекову животу. Религија почива на томе; не само паганизам, него и много више и истинитије религије, сва религија досад позната. Обожавање хероја, дубоко, одано дивљење, потчињеност, ватрена и безгранична, која се осећа према најплеменитијем, божанском облику човека, — зар то није клица и самог хришћанства? Највећи од свих хероја јесте један, којега нећемо да именујемо овде. Нека свето ћутање размишља о тој светој ствари; ви ћете видети да је то последње савршенство једног начела, које се провлачи кроз целу човекову историју на земљи.

Или, ако се спустимо у ниже, мање изразиве области, зар није и сва лојалност тако исто сродна религиозној вери? Вера је лојалност према каквом надахнутом учитељу, каквом духовном хероју. И шта је друго лојалност, животни дах свега друштва, него излив обожавања хероја, одано дивљење правој величини? Друштво је основано на обожавању хероја. Сва достојанства чина, на чему почива људско друштво, јесу, како бисмо то могли назвати, „хероархија" (влада јунака), — или хијерархија, јер је оно доиста доста свето. Dux то је војвода, вођа; king (краљ) то је Kön-ning, Kan-ning, човек који *зна* или *може*. Друштво је свуд, не несносно нетачно представљање поступног обожавања хероја; поштовање и покорност које се одаје људима који су доиста велики и мудри. Кажем, не несносно нетачно! Сви ти друштвени достојанственици јесу као банкноте које представљају злато, а многи су од њих, на жалост, увек лажне ноте. Ми можемо радити с неколико лажних нота; можемо радити и с доста њих, али не кад су све или већина од њих лажне. Не. Тада треба да настану револуције; тада се позивају демократија, слобода и једнакост и не знам шта још; — пошто су све ноте лажне и пошто нема злата за *њих*, онда народ у очајању почне викати да нема нигде злата, да га никад није ни било! — „Злата", обожавања хероја ипак има, као што га је било увек и свуда, и биће га докле год траје човека.

Ја добро знам да у наше време обожавање хероја, то што ја зовем обожавање хероја, као да је опало, и сасвим престало. Наше је доба, из разлога које би вредело испитати, доба које готово одриче да постоје велики људи, одриче корист од великих људи. Покажите

нашим критичарима каквог великог човека, на пример Лутера, они почињу да га, како они то кажу, „разјашњују“; не да га обожавају, него да му узму меру, и изводе да је то неки мали човек. Он је био „створ времена“, веле они; време га је изазвало, време је учинило све, он није учинио ништа, ништа друго него што бисмо и ми, мали критичари, могли учинити. То ми не изгледа друго што, него жалосна ствар. Време да изазове! Ах, ми смо знали за времена која су гласно позивала свога великог човека, али га нису нашла кад су га звала! Он није био ту: Провиђење га није послало; време које га је позивало што је више могло, срушило се у метеж и рушевине, јер он није хтео доћи кад је позиван.

Јер, ако хоћемо о томе да размислимо, ни једно време није морало пропасти, да је могло наћи човека, довољно великога, довољно мудрога и доброга. Мудрост тачно увидети шта треба времену, храброст водити га по правом путу, — то је спас сваког времена. Али ја упоређујем обична, чамотна времена с њиховом неверицом, бедом и збуњеношћу, с њиховим чамотним, непоузданим карактерима и заплетеним приликама, која немоћно тону у све гору беду до коначне пропасти; — све то ја упоређујем са сувим мртвим дрветом, које чека на муњу с неба, да га запали. Велики човек, са својом слободном снагом, коју добива правце из божје руке, — то је муња. Његова реч јесте мудра лековита реч, у коју сви могу веровати. Огњем као што је његов све гори око њега, кад га је он запалио. И онда се држи да су га те суве, труле гране изазвале. Он им је доиста био веома потребан; али то позивање! — Ја мислим да мало пред собом виде ти критичари који веле: „По-

гледај, зар нису гране запалиле ватру". Никакав жалоснији доказ не може човек дати о својој сопственој ситноћи него неверовањем у велике људе. Никојега жалоснијег обележја за један нараштај нема, него што је таква општа слепоћа за духовну светлост, који верује само у гомилу сувих, мртвих дрва. То је последњи ступањ неверице. У свима епохама историје света наћи ћемо да је велики човек био преко потребан спасилац свога доба — муња без које се дрва никад не би запалила. Историја света, као што сам већ казао, то је биографија великих људи.

Такве ситне критике чине колико могу да подстакну неверицу и општу духовну утученост, али срећом оне не могу увек потпуно да успеју. У свима временима могућно је једном човеку да се дигне да буде довољно велики, да осети да су они и њихове доктрине уображења и паучина. И значајно је то да ни у којем времену не могу они ишчупати из срца живих људи извесно, сасвим особено поштовање великих људи: дубоко дивљење, оданост, обожавање, ма како нејасно и нетачно оно било. Обожавање хероја постоји од како је човека. Босвел обожава свога Џонсона сасвим искрено и у осамнаестом столећу. Неверннчки Французи верују у свога Волтера и падају око њега у право занимљиво обожавање хероја у последњем чину његова живота, кад „га они гуше под ружама". Мени је увек изгледао ванредно занимљив

Босвел (Boswell James) — енглески писац, рођ. 1740.—1793 г. Упознао се у Лондону са Самуилом Џонсоном, великим енглеским философом, и то познанство било је одлучно за цео његов потоњи живот, и остао је увек ватрени обожавалац његов. После смрти свога пријатеља, 1784. г., занимао се скупљањем и уређивањем грађе за његов *Life of Johnson* (2 св., London 1791.), једно мајсторско биографско дело.

тај случај с Волтером. Доиста, ако је хришћанство највиши пример обожавања хероја, то у волтеризму можемо наћи један од најнижих. Волтер, чији је живот био као живот каквог антихриста, даје с те стране један чудноват контраст. Никад никоји народ није био тако мало расположен да се диви ма чему као ти Французи Волтерови. Персифлажа (исмевање) била је карактер цела њихова духа; обожавање није имало нигде места у њему. Па опет погледајте. Старац из Фернеја долази у Париз; старац малаксао, ослабео, од осамдесет и четири године. Они осећају да је и он неки херој; да је он потрошио свој живот борећи се против заблуде и неправде, ослобођавајући Каласа, скидајући маску притворицама на високим местима: — укратко, да је и он, и ако на чудноват начин, борио се као храбар човек. Они осећају и то да, ако је персифлажа нешто велико, никад није било таквог подругљивца. Он је остварени идеал свакога од њих, оно што би

Фернеј — мало место у француском департману Ain на швајцарској граници; у доба религиозних гоњења у Француској прибежиште многих протестаната, нарочито чувено што је Волтер ту боравио, где се настанио 1758. Доласком многих странаца да виде Волтера, становништво тога места доста се било умножило, али после Волтерове смрти, 1778., оно је опет брзо опало. *Калас (Calas Jean)* — жртва религиозног фанатизма и деморалисаног суда. Рођ. 1698., био је трговац у Тулузи. Кад је његов син нађен обешен (не зна се из којих узрока), буду оптужени отац и остали чланови породице да је то било из религиозне нетрпљивости, јер се говорило да је тај син хтео да пређе у католицизам. После кривичног процеса парламенат у Тулузи осуди Каласа да буде уморен на точку, што је и извршено 9. марта 1762. г.; цело имање њихово буде конфисковано. Удовица Каласова побегне у Швајцарску и намоли Волтера да се заузме за ту ствар. Волтер напише поводом тога чувени спис *Sur la tolerance* (о трпљивости), у коме износи да је Калас био жртва фанатизма. После ревизије процеса парламенат у Паризу 1765. г. пресуди да су Калас и његова породица невини; Луј XV дâ фамилији 30.000 ливара, али ни парламенат у Тулузи, ни духовници нису били позвани да одговарају, што Каласа невина осудише.

сваки од њих хтео да буде, од свих Француза највише Француз. Он је управо њихов Бог, — такав Бог какав им треба. И по томе зар га не обожавају сви, од краљице Антоанете до цариника на капији Св. Дионисија? Отмени људи преоблаче се као келнери. Поштар сурово псујући наређује своме кочијашу: „Va bon train, ти возиш господина (од) Волтера". У Паризу су његова кола „језгро једне комете, чији реп испуњује целе улице". Даме чупају по неку длаку из његове бунде, да их чувају као свете реликвије. Све што је било највише, најлепше, најплеменитије у целој Француској, осећало је да је тај човек виши, лепши, племенитији.

Тако од северног Одина до енглеског Самуила Џонсона, од божанског оснивача хришћанства до увелог првосвештеника енциклопедизма, у свима временима и местима, херој је био обожаван. Увек ће тако бити. Сви ми волимо велике људе; љубимо их и поштујемо, клањамо се понизно пред великим људима; и можемо ли се часно клањати ма чему другом? И зар сваки прави човек не осећа да и он са̑м постаје виши, одајући поштовање ономе који је доиста изнад њега? У човековој души нема племенитијег ни благословенијег осећања. И мени је врло мило кад погледам како никаква скептичка логика, ни општа тривијалност, неискреност и неплодност ма којега времена, с последицама свега тога, не може да разори ту племениту, урођену лојалност и обожавање које је у човеку. У временима неверице, која ускоро постају времена револуције, да се много шта руши, жалосно опада и пропада, видно је свакоме.

О *Одину* говориће се доцније у овој књизи.

И мени самоме у нашим данима чини се да видим у тој неразоривости обожавања хероја вечити дијаманат, испод кога не може пасти замршени сплет револуционарних ствари. Замршени сплет ствари, који се руши, распада и прска свуд око нас у овим револуционарним временима, може пасти дотле, али даље не. То је вечити камен темељац, од којега они опет могу почети да се дижу. Да човек у овом или оном смислу обожава хероје; да сви ми поштујемо и морамо увек поштовати велике људе, то је за мене жива стена, поред свих могућних сломова; — једина чврста тачка у модерној револуционарној историји, која је иначе без основа и без обала.

Толико истине, само под старом овешталом одећом, али чији је дух још истинит, налазим ја у паганизму старих народа. Природа је још божанска, откривење божјих дела; херој је још за обожавање: а то је оно што су под јадним, скученим, бесмисленим формама све паганске религије хтеле да изразе, колико су могле. Ја мислим да је скандинавски паганизам, за нас овде, интересантнији него ма који други. С једне стране он је последњи; он је трајао у тим областима Јевропе до једанаестог столећа; пре осам стотина година Норвежани су били још обожаваоци Одина. Значајан је још и као вера наших оцева, људи чија крв још тече у нашим жилама, на које ми без сумње још у многом чему личимо. Чудновато: они су веровали у то, док ми верујемо у нешто сасвим друго. Да, из многих разлога, размотримо мало ту сироту веру северaца. Ми имамо згодних средстава да то учинимо, јер има друга једна значајна тачка у тим скандинавским митологијама, а то је што су тако добро очуване.

На оном чудноватом острву Исланду, — за које геолози веле да га је ватра избацила из дубине мора; у тој дивљој земљи неплодности и лаве, коју сваке године по неколико месеца разбијају црне буре и која је опет лети дивље, сјајне лепоте; која се диже суморна и сурова у северном океану, са својим снежним врховима, с гајзерима који брује, са својим сумпорним изворима и страшним вулканским понорима, као какво велико хаотичко бојиште зиме и ватре; — ту где би човек најмање потражио литературу или писане споменике, ту је написан извештај о тим стварима. На морској обали те дивље земље има једна ивица где расте трава, где за стоку има хране, и где за људе има хране од те стоке и од онога што море даје; и као да су то били појетски људи, ти људи који су имали дубоке мисли у себи и који су музички изражавали своје мисли. Много би било изгубљено, да се Исланд није дигао из дубине мора, да га Нормани нису открили. Многи стари северни песници родили су се на Исланду.

Семунд, један од најранијих хришћанских свештеника тамошњих, који је можда имао тајне наклоности према паганизму, скупио је неке од њихових старих паганских песама, које су се баш тада почеле заборављати, — појеме или песме митског, пророчког, а већином религиозног карактера, у збирку коју северни критичари зову *Елдер* или, појетски, *Еда*. *Еда* је реч неизвесне етимологије, за коју се мисли да значи *прамајка*. Сноро Стурлесон, исландски племић, један врло знаменит човек, којега је васпитао унук тога Семунда, предузео је био, скоро једно столеће после тога, да, поред разних других

књига које је написао, изведе као неки синопсис целе митологије у прози, разјашњен новим одломцима традиционалних стихова. То је дело састављено одиста врло духовито, са урођеним талентом, који би се могао назвати несвесна уметност, дело веома јасно, још пријатно за читање; то је *млађа* или прозна *Еда*. Тим и многим другим *сагас*-ама, већином исландским, коментарима исландским или не, који се и до данас ревносно раде на северу, могућно је правце гледати у све то и гледати тај стари северни систем вере, тако рећи лице у лице. Заборавимо то да је та религија заблуда; сматрајмо је као стару мисао и покушајмо да ли ћемо јој моћи у чему симпатисати.

Основну карактеристику те старе северне митологије налазим ја у оличавању видних дела природе; озбиљно просто сазнање дела физичке природе, као ствари која је сасвим чудновата, која пренеражава човека и која је божанска. Ономе што ми данас расправљамо као науку они су се чудили и падали пред њим на колена као пред божанским откривењем. Мрачне, непријатељске силе природе замишљају они као „јетуне“, као џинове, огромна чупава створења демонског карактера. Мраз, ватра, морска бура, — то су јетуни. А пријатељске силе, као што су летња топлота, сунце, — то су богови. Влада над овим светом подељена је између једних и других бића; они живе одвојено, у вечитој самртној борби. Богови станују горе у Асгарду, врту Азена или божанстава; Јетунхајм, далека, мрачна, хаотичка земља, јесте завичај јетуна.

синопсис — прегледно, упоредно излагање разних списа, који говоре о истом предмету.

Занимљиво је све то, а не бесмислено или празно, ако хоћемо да загледамо у основ тога! Моћ ватре или пламена на пример, коју ми означавамо каквим тривијалним, хемијским именом, сакривајући тиме пред нама самима основни карактер чудноватога, који је у њој, као и у свима стварима, — за те старе Нормане она је Локе, један веома брз, лукав *демон* из рода јетуна. И дивљаци на Ладронским Острвима (како причају неки Шпанци путници) мислили су да је ватра, коју никад дотле нису видели, неки ђаво или Бог, који вас јако уједа кад га додирнете и који живи од сувог дрвета. И нама самима никаква хемија не би сакрила да је ватра чудо, кад јој не би притекла глупост у помоћ. Шта је пламен! — *Мраз* стари северни Видовити (Seer) представља као огромног седог јетуна, као цина *Трима, Хрима,* или *Рима,* стара реч која је сад скоро заборављена, али се још употребљава у Скотској, да се означи мраз. Рим није био тада мртва хемијска ствар као данас, него живи јетун или ђаво; страшни јетун Рим терао је своје коње ноћу кући, седео је „чешљајући њихову гриву“, — а ти су коњи били *облаци града* или брзи *ледени ветрови.* Његове краве, — не, не његове него једног рођака његова, цина Химира краве јесу ледени брегови; тај Химир „гледа на те стене“ својим ђаволским погледом, и оне пуцају од сјаја његова погледа.

Гром није био тада прост електрицитет, позитиван или негативан; то је био бог Донер (Thunder, гром) или Тор, — и уједно и бог благотворне летње топлоте. Гром

Лаидронска (лоповска) *Острва* су у северозападном делу Великог Окејана. Припадају Шпанији. Од 1856. године тамо шаљу оне, које казне на изгнање.

је био његов гнев; кад се навлаче црни облаци, онда Тор намрштено скупља обрве; ватрени зрак који пада из неба то је чекић који разбија све, који Тор руком баца; кад он тера своја тешка кола по врховима брегова — онда је то грмљавина; гневан, он „дува у своју црвену браду“, — то је брујање олује пре грома. А Балдер, бели бог, лепи, праведни, милостиви (за којега су ранији хришћански мисионари нашли да личи на Христа), јесте сунце, — најлепша од видних ствари; још чудновато и божанско после свих наших астрономија и календара! Али можда најзначајнији бог о коме се говори јесте онај, о коме је Грим, немачки етимолог, нашао трага: бог Wünsch или *Жеља*. Бог *Жеља*, који нам је могао дати све што *желимо!* Зар то није најискренији и опет најсуровији глас духа човекова? Најсуровији идеал који је човек икад замислио, који се још показује у најскорашњијим формама нашег духовног образовања. Виша размишљања треба да нас обавесте да бог Жеља није прави бог.

Од других богова или јетуна ја ћу да поменем, само етимологије ради, да је морска бура јетун *Егир*, један врло опасан јетун; — па и данас на нашој реци Тренту, као што чујем, нотингамски возари зову то Еагер; кад је река у извесном стању прилива (кад почне да се врти матица, која је њима врло опасна), они онда вичу „чувај се, долази Еагер“. Чудновато, та реч још се види као врх каква потонула света! Најстарији нотингамски возари веровали су у бога Егира. У ствари и наша енглеска крв великим је делом данска, северна; или, у основи данско,

---

Нотингам — покрајина у Енглеској.

северно и саксонско немају никакве разлике, осим какве површне, — као између каквог незнабошца и хришћанина или тако штогод. Али на целом нашем острву ми смо врло измешани с правим Данцима, од њихових непрестаних најезда овамо, и то, наравно, у већој сразмери дуж источне обале, а највише, како ја налазим, у северној области. Од Хумбера на горе, по целој Скотској, језик простог народа још је у великој мери исландски; њихови германизми имају још нарочиту северну боју. И они су „Нормани", северни људи, ако је то нешто врло лепо.

О главном богу Одину сад ћемо одмах говорити. Само узмите на ум ово: суштина скандинавског, па и сваког паганизма јесте појимање снага природе као личних снага, које су божанске, неразумљиве, — као богова и демона. За нас то није непојмљиво. То је детињска мисао човекова, која се отвара са страхопоштовањем и чуђењем пред том вечито неразумљивом васионом. У том северном систему има за мене нешто врло духовито, врло велико и врло мушко. Нека велика простота, суровост која се тако много разликује од умиљате лакоће старог грчког паганизма, одликује тај скандинавски систем. То је мисао, оштра мисао дубоких, суровых, озбиљних духова, која се широм отвара пред стварима око њих, посматрање ствари лице у лице, срце у срце, — прва одлика сваке добре мисли у свима временима. Не умиљата лакоћа, упола игра, као у грчком паганизму; овде се развија извесна искрена истинитост и сурова снага, велика сурова искреност. Чудно је после наших лепих Аполонових статуа и ведрих,

---

Аполон — бог светлости код старих Грка, нарочито сунчеве светлости; син Зевса, највишег небеског бога, и Лете (Ла-

милих мита сићи до тих северних богова, гледајући их како „варе пиво“ да пирују с Егиром, морским јетуном; како шиљу Тора да им донесе котао из јетунске земље; како Тор, после многих пустоловина, меће лонац на своју главу, као какав огроман шешир, и одлази с њим, сасвим покривен тим лонцем, чије му уши допиру до пета! Нека празна огромност, неко велико бесмислено циновство, карактерише тај северни систем; нека огромна, и ако још недотерана снага, идући, без ичије помоћи, великим, непоузданим корацима. Погледајте само њихов првобитни мит о стварању. Пошто су богови убили цина Имера, једног цина који је постао из „топлог ветра“ и много збрканих ствари и из борбе мраза и ватре, — одлуче да направе један свет од њега. Од његове крви постане море, од његова меса земља, а од његових костију стене; од његових обрва они направе Асгард, њихово станиште богова; његова лобања постане велики плави свод бесконачности, а од његова мозга постану облаци. Какав хипер-бробдигнагијански посао! Неукроћена мисао, велика, циновска, огромна, која ће у своје време бити укроћена у чврсту величину, не циновску него божанску и јачу од циновске, у величину Шекспира, Гетеа! И духовно, као и телесно, ти су људи наши праоци.

Ја волим и представу коју су они имали о дрвету Игдразилу. Цео живот они су замишљали као

тоне), богиње ноћне таме. *мит* — прича, којој је језгро какво божанско биће. Отуд *митологија* — скупљање, објашњавање и историја мита; као наука о миту, она је скуп свих прича о боговима, демонског и полубожанског бића; затим и наука о представама народа о њиховим божанствима, њихову бићу и раду. *Бробдигнаг* — у чувену делу енглескога писца Џонатана Свифта „Гуливеровим путовањима“ земља цинова, као што је Лилипут земља кепеца.

једно дрво. Игдразилу, јасену, дрвету живота корен је дубоко доле у краљевству Хеле или смрти; његово стабло диже се до небеске висине и шири своје гране по целој васиони. То је дрво живота. Код ногу његових, у царству смрти, седе три Норне, богиње судбе — прошлост, садашњост и будућност, које заливају његове жиле водом из светог извора. Његове „гране“ са својим пупољцима и лишћем — догађаји, патње, дела, катастрофе, — шире се кроз све земље и времена. Зар није сваки лист његов историја једног живота, свако влакно дело или реч? Његове гране су историје народа. Његово шуштање то је брујање људског живота од старина. Тако расте оно, дах људске страсти прожима га, — или бура бруји кроз њега као глас свих богова. То је Игдразил, дрво живота. Оно је прошлост, садашњост и будућност: што је учињено, што се чини, што ће се чинити; „бесконачна коњугација глагола *чинити*“. Гледајући како круже људске ствари, од којих је свака нераздвојно везана са свима, како је реч коју вам данас говорим узајмљена не само од Улфиле Мезогота, него од свих људи откако је први човек почео говорити, — ја не налазим такву истиниту сличност, као што је представа тога дрвета. Лепа, потпуно лепа и велика. А помислите само какав је то контраст томе, кад се каже: „*Машина* васионе“.

Доиста је врло чудноват тај стари нормански поглед на природу; врло се разликује од онога што

Улфила (Вулфила) — чувени готски преводилац библије. Написао је више оригиналних дела и превео многа на грчки, латински и готски. Остао је само један део његова превода библије. Ново писме, које је он употребио у писању свог превода, израдио је из грчког, чувајући што је више могао стару готску азбуку руна.

ми верујемо о природи. Ја се не бих радо напрезао, да сасвим тачно кажем откуд је он управо дошао. Једно само можемо рећи: он је дошао из мисли северних људи, а нарочито од мисли *првог* северног човека, који је имао оригиналну моћ мишљења; првог Норманина, „човека од генија“ као што бисмо га назвали! Безбројни људи прошли су кроз ову васиону, чудећи се тупо и неодређено, као што и животиње могу осећати, или чудећи се бо̂но, и бесплодно испитујући, као што само људи осећају, — док није дошао велики мислилац, *оригинални* човек, Видовити (Seer), чија израђена, изговорена мисао буди дремљиву способност свих на мисао. Тако је увек с мислиоцем, духовним јунаком. Оно што он каже свима је људима било на језику, сви су то хтели да кажу. Мисли свих буде се као из каквог тешког, очараног сна и струје око његове мисли, одговарајући му: „Јест, тако је“. Радост је то за људе као свитање дана из ноћи; зар то није, доиста, за њих буђење из небића у биће, из смрти у живот? Ми још поштујемо таквог човека и називамо га песником, генијем и тако даље; али тим дивљим људима он је био прави чаробник, човек који ради чудновата, неочекивана, благословена дела за њих, — пророк, Бог. — Мисао једном пробуђена не успављује се више; она се развија до система мисли; расте с човека на човека, с нараштаја на нараштај, док не достигне своју потпуну величину, и *такав* систем мисли не може даље расти, него мора уступити место другоме.

Ми замишљамо да је за северне људе човек који се сад зове Один и главни северни бог био такав човек: учитељ и вођа душе и тела: херој неизмерне вредности, и дивљење њему, прелазећи познате гра-

нице, прешло је у обожавање. Зар он нема моћи изражавања мисли и многе друге моћи, тада још чудновате? Тако је безгранично захвално осећало срце суровога Норманина. Зар он није њима решио сфинксову загонетку ове васионе, и обавестио их о њиховој судбини ту? Поред њега они знају сад шта да раде ту и шта да очекују после. Поред њега живот је постао одређен, мелодичан; он је први оживео живот. Ми можемо казати да је тај Один корен северне митологије, Один или како било друго име које је носио први северни мислилац, док је био као човек међу другим људима. Његов поглед на васиону, једном изражен, изазива сличан поглед у свима духовима и све више расте, догод се ту у њега верује. У свима духовима био је он написан, али невидно, као симпатичким мастилом; на његову реч он постаје видан у свима. Доиста, у свакој епоси светској зар није долазак једног мислиоца на свет велики догађај, родитељ свих других!

Не смемо заборавити још нешто; то ће мало разјаснити збрку тих северних Еда. Оне нису један везан систем мисли, него управо склоп више наизменичних система. Све те слике старе северне вере, која је пред нама раширена у подједнаком размаку у Еди, као слике сликане на истом платну, у ствари не стоје тако једна поред друге. Она је више ту у свима могућним размацима и дубинама, према наизменичним нараштајима, откако је вера прво почела. Сви скандинавски мислиоци, почевши од првога, доприносили су скандинавском систему мисли: у све новој изради и све већем растењу он је заједнички рад свих њих. Какву је историју она имала, како је она мењала свој облик додавањем мислилаца који су долазили један

за другим, док није добила потпуни коначни облик у којем је видимо у Еди, то више никоји човек неће знати; њени концили у Трапезунту и Тријенту, њени Атанасијуси, Данти, Лутери потонули су без гласа у мрачну ноћ! Све што можемо знати јесте само то, да је она имала такву историју. Гдегод се појавио какав мислилац, онде је у ствари о којој је он мислио настало додавање, дотеривање, учињена је промена или револуција. На жалост, и највећа револуција, од свих, једина коју је сâм човек Один учинио, зар није и она потонула у заборав као и остале? Каква историја о Одину? Чудно је и помислити да је он имао историју! Да, тај Один, у своме дивљем норманском оделу, са својим дивљом брадом и очима, са својим суровим норманским језиком и обичајима, био је човек као и ми, с нашим боловима и нашим радостима, с нашим удовима и цртама лица — потпуно човек као и ми: и он је учинио такво дело! Али много је од тога дела изгубљено; и о ономе који га је радио заборављено је све осим имена. *Wednesday* казаће људи сутра, Одинов дан (среда). О Одину нема никакве историје, нити икаквих докумената за њу; никаква нагађања о њој, које би било вредно поменути.

Истина Сноро сасвим мирно, скоро кратким пословним стилом, износи у својој Хајмскрингли како

концил — савет, сабор црквених поглавара. *Атанасије* — епископ у Александрији (298.—373.), неуморни борац за потпуну једнакост суштине сина божјег са оцем (јединосушни). Имао је много непријатеља, те је од 45 година свога епископовања био 20 година у прогонству. *Данте* — велики талијански песник. Написао спев „Божанствена Комедија“, у коме се износи поход песников у пакао. *Лутер* — велики хришћански реформатор, оснивалац лутеранске или протестанске хришћанске цркве. *Сноро Стурлесон* — велики исландски политичар и књижевник (1179.—1241.); у литератури своје домовине он

је Один био један јуначан кнез у области Црнога мора, с дванаест војвода и једним великим народом на малом простору; како је он те своје *Азе* (Азијате) извео из Азије, како је он освојио северне крајеве Јевропе и тамо их настанио, пронашао писмена, појезију и тако даље; и како су га поступно ти Скандинавци обожавали као главног бога, а његових дванаест војвода како су постали дванаест његових синова, богови као и он. — Сноро о свему томе ни мало не сумња. Саксо Граматикус, један врло занимљив Норманин из истог столећа, још више је поуздан у то; он нимало не оклева да нађе понеки историјски факат у сваком појединoм миту, и записује то као какав земаљски догађај у Данској или гдегод на другом месту. Торфеус, учен и опрезан, после неколико столећа израчунава и датуме за то: Один, вели он, дошао је у Јевропу око 70. године пре Христа. Не треба ми ништа да говоримо, да се све то, што је основано на голим нагађањима, не може данас одржати. Далеко, врло далеко, иза 70. године! Одиново време, лутање, цела земљина исто-

заузима највише место, и као вештак у историјској прози и у скалдској појезији. Прозна су му дела *Еда* и *Хајмскрингла*. У првом износи скалдски језик, његове изразе, у вези са северном митологијом, а друго је историја норвешких краљева, од најстаријих времена до краја XII столећа. *Саксо Граматикус* — велики дански историк из XII столећа. Умро је 1208. Написао је историју своје домовине до 1186. г. Његов језик и његово излагање, кад се упореде са осталим хроничарима средњега века, заслужују признање. И ако је био духовник, њега, у његовим историјским погледима, нису ни најмање заводиле сталешке предрасуде. У тој његовој *Historia Danica* он стару историју износи просто, и без икакве критике, по старим данским скаскама, и баш тиме, што је побележио и оставио потомству те скаске, и има значаја. *Торфеус* — учени Исланђанин који има великих заслуга за стару историју скандинавског севера, скупљањем и обрађивањем исландских изворних списа.

рија, облик и околина, потонули су за нас за навек у незнаним хиљадама година.

А Грим, немачки археолог, иде тако далеко, да одриче да је икад постојао какав човек Один. Он то доказује етимологијом. Реч *Вуотан*, која је првобитни облик речи *Один*, као име њихова главног божанства, раширено је код свих тевтонских народа; та реч, која је по Гриму истог корена с латинским vadere, са енглеским wade и другим сличним речима, — значи првобитно *кретање*, извор кретања, моћ, те као име приличи само највишем богу, а никојем човеку. Он вели да та реч означава божанство код старих Саксонаца, Германаца и код свих тевтонских народа; сви придеви изведени од ње означавају *божанско, узвишено* или нешто што приличи главном богу. Доста вероватно! Ми се морамо поклонити Гриму у етимолошким стварима. Узмимо да је то тачно, да *Вуотан* значи *кретање*, снага кретања. Али шта смета да то буде и име каквог херојског човека и *покретача*, као и име каквог бога? А што се тиче придева и речи изведених из тога, — зар Шпанци у своме општем дивљењу Лопеу немају обичај да кажу „Лопеов цвет“, „Лопеовска дама“, ако су цвет или женска ванредне лепоте? Да је то дуже трајало, и Лопе би

Виљем Грим (1786.—1859.) — нарочито је испитивао немачку појезију средњега века. *Лопе де Вега* — најгенијалнији и најплоднији драмски песник шпански (1562.—1635.) Његова се песничка слава поступно пела до највише висине; његов га је народ обожавао. Плодност његова ушла је у пословицу. Написао је, осим епских, митолошких и историјских спевова, још и безброј сонета, романаца, ода, елегија, посланица и преко 1500 комедија. Он је не само прави оснивач шпанског националног позоришта, него и један од највећих драмских песника свих времена.

у Шпанији постао придев који значи *божанско*. Истина Адам Смит у својој расправи о језику држи да су уопште сви придеви постали управо тим путем: каква врло зелена ствар, која се нарочито одликује својим зеленилом, добила је апелативно име *зелено*, и онда прва ствар која се одликује том особином, какво дрво на пример, названо је *зелено* дрво, као што се и данас каже „*парна* кола“, „кола са четири коња“ или томе слично. Сви први придеви, по Смиту, постали су тим путем — били су прво именице и ствари. Ми не можемо осудити једног човека због такве етимологије. Морао је бити неко први учитељ и вођа, доиста је морао бити један Один, осетан за чула у једно време; не придев него стварни јунак од меса и крви! Глас све традиције, историја или одјек историје слаже се са свим оним, о чему ће нас мисао поучити у томе, да нас увери у то.

Како ђе то било да се човек Один почне сматрати као *бог*, као главни бог? — то је доиста питање о коме нико не би волео да догматише. Казао сам да његов народ није знао никакве *границе* у своме дивљењу њему; он још није имао никаквог мерила да одмерава своје дивљење. Замислите да се ваша сопствена, племенита, срдачна љубав према каквом врло великом човеку шири, док не *пређе* све границе, док не испуни и прелије цело поље ваше

Адам Смит — оснивач новије националне економије, рођен 1723. 1759. г. изишла је његова *Теорија моралних осећања*, у којој узима симпатију као основ морала. После дуге студије написао је славно дело *Природа и узроци богатства народа*, којим се прочуо по целој Јевропи. Умро је 1790. год., дочекавши да види практички утицај својих списа на неке гране трговинске политике Енглеске.

мисли! И шта би било да је тај човек Один — пошто је једна велика, дубока душа, на коју струји дах и тајанствени прилив визија и импулса, не знајући ни сама откуда, увек сама себи загонетка, сама себи страх и чуђење, — осећао да је можда *он* божански; да је он излив „Вуотана“, „кретања“, највише моћи и највишег божанства од којега је његову задивљену погледу цела природа била страшна слика пламена; да ма какав излив Вуотана постоји у њему! Он није морао бити лажан, он је само био у заблуди, говорећи најистинитије што је знао. Једна велика душа, једна искрена душа, незна *шта* је она; она се колеба између највише висине и најдубље дубине; од свега другог она најмање може мерити саму себе! Шта други мисле о њој и шта она сама о себи слути да је, — те две тачке чудновато делују једна на другу и помажу да једна другу одреди. Са свима људима дивећи му се са страхопоштовањем; са својом сопственом дивљом душом, пуном племените ревности и осећања, бурне хаотичке мрачности и сјајне нове светлости; једна божанска васиона, развијајући све око њега у божанску лепоту, и никојег другог човека коме се икад тако што десило, — шта је он могао мислити о самом себи да је? „Вуотан“. И сви људи одговорише „Вуотан“.

Па онда помислите шта само време чини у таквим случајевима; како један човек, који је био велики за живота, постаје десет пута већи после смрти. Како је традиција једна огромна camera obscura која увеличава! Како једна ствар расте у људском сећању, у људском уображењу, кад је љубав, обожавање и све оно што је у људском срцу подстичу.

И још у помрчини, у потпуном незнању, без датума или документа, без икакве књиге, без Арунделског мрамора; само овде онде по која нема монументална гомила камења. И за тридесет-четрдесет година, кад не би било књига, сваки велики човек постао би *митски*, чим би његови савременици, који су га видели, помрли сви. А за три стотине година, и за три хиљаде година! — Мало би користило покушати теорисати о таквим стварима; то су ствари које се не дају стављати у тореме и диаграме; ствари за које би логика требало да зна, да она не може о њима говорити. За нас је довољно, кад у крајњој даљини опазимо какав сјај као неке мале стварне светлости, да сија у центру те огромне слике camera-e obscura-e; кад увидимо да је центар свега тога био не бесмислица и ништа него разум и нешто.

Та светлост, запаљена у великом мрачном вихору норманског духа, мрачном али живом, чекајући само на светлост — то је за мене центар целине. Како ће таква светлост тада засијати и у чудноватом, хиљадуструком развитку раширити се у форме и боје, то не зависи од *ње* толико колико од народног духа који је прима. Боје и форме ваше светлости биће боје и форме призме, кроз коју она треба да сија. — Занимљиво је мислити о томе, како код сваког човека ма који најистинитији факат мења природа тога човека. Казао сам да озбиљан човек, говорећи својој браћи људима, мора увек да је утврдио шта се њему чинило да је *факат*, какав стварни појав природе. Али начин на који је такав појав или факат добио одређен облик — каква је врста

Арунделски мрамор — тако звана парска хроника, која се чува у Оксфорду, у Енглеској.

факта он постао за њега — био је и одређен је његовим сопственим законима мишљења, дубоким, финим законима, који су општи и који увек раде. Свет природе за сваког је човека његова сопствена фантазија; овај свет је многострука „слика његова сопственог сна“. Ко зна какве су финоће духовног закона, којима се не може дати име, дале облик свима тим паганским баснама! Број *дванаест*, најдељивији од свих, који се може делити на пола, на четвртине, на трећине, на шестине, најзначајнији број, — то је било довољно да одреди *знаке Зодијака*, број Одинових синова и безброј других дванаест. Сваки неодређени значај броја тежио је да постане дванаест. Тако је и са сваком другом ствари. И то сасвим несвесно — и не слутећи да се стварају „алегорије“. Али свеж, јасан поглед тих првих времена брзо је распознавао тајне односе ствари и потпуно отворен да им се покорава. Шилер налази у Gürtel der Venus (Cestus of Venus) једну вечиту естетичку истину о природи све лепоте; чудновато: — али се он брижљиво чува да не пробуди мисао да су стари грчки творци мита и помишљали да држе предавања о „философији критицизма“! — Уосталом, ми морамо напустити те безграничне области. Зар ми не можемо појмити да је Один био стварност? Заблуда, истина, велика заблуда; али да је то гола лаж, бесмислена басна, измишљена алегорија, — ми нећемо веровати да су наши оцеви веровали у њих.

Одинове *руне* јесу значајна црта његова. Руне и чуда „магике“, која је он њима изводио, чине једну значајну црту у традицији. Руне су скандинавска азбука; узмите по томе да је Один био код тог народа проналазач писмена, као и „магике“! То је

...ћи проналазак који је икад човек учинио, то ...жење невидљиве мисли, која је у њему, писа... знацима. То је као неки други језик, скоро тако ... чудноват као и први. Ви се сећате чуђења и ...рипе Атахуалпе, перувијанског краља, како је ...дио шпанском војнику, који га је чувао, да на... реч Dios на нокту од прста, да би могао про... на другом војнику да ли је могућно то чудо ... да се то прочита). Ако је Один донео писмена свом ...ду, он је могао довољно чинити мађијска чуда.

Писање рунама као да је постало код Нормана; ... није феничка азбука него урођена скандинавска; ... нам прича даље да је Один пронашао поје... ту музику људског говора, као и те чудновате ... знаке за њега. Пренесите се у прво детињ... народа, погледајте ту прву, лепу јутарњу све... наше Јевропе, кад је још све почивало у све... младом сјају као каквог великог рађања сунца, ... кад је наша Јевропа почела први пут да мисли, ... буде! Чуђење и надање, бесконачно зрачење на... и чуђења, као мисли каквог младог детета у ... тих снажних људи. Снажни синови природе ... су ту не само једног дивљег војводу и борца, који својим дивљим, светлим очима прозире шта ... чинити, а својим дивљим лавовским срцем усу... се и чини то, него и песника, све оно што ми ... за песника, пророка, великог оданог ми... и проналазача, као што је увек прави ... човек. Један јунак јесте јунак на свима та..., а пре свега по души и по мисли. Тај Один ... је на свој суров, полуизрађен начин да каже ... реч. Једно велико срце било се отворило ... у себи ту велику васиону и човеков

живот на земљи, и да о томе каже једну велику реч. Један јунак, као што кажем, на свој сопствени сурови начин; један мудар, даровит човек, племенита срца. Па кад се ми још дивимо таквом једном човеку изнад свих других, шта су морали начинити од њега те дивље норманске душе, које су се тек биле пробудиле за мишљење! Њима, који још нису имали имена за то, он је био племенит и најплеменитији: јунак, пророк, бог; *„Вуотан“* — највећи од свих. Мисао је мисао, ма како се она говорила или читала. По томе ја држим да је Один морао бити од оне исте грађе као и највећи људи. Једна велика мисао у његову дивљем, дубоком срцу. Сурове речи које је он израдио зар нису основни корени ових енглеских речи, које ми и данас употребљујемо. Тако је радио он у том мрачном елементу. Али он је ту био као *светлост* запаљена; светлост ума, сурова племенитост срца, једина врста светлости коју досад имамо; један јунак, као што кажем, и он је имао да сија ту и да мало више осветли свој мрачни елеменат, — као што је то још задатак свих нас.

Ми ћемо га замислити као тип норманских, најугледнијег Тевтона кога је та раса икад родила. Сурово норманско срце отворило се у неограничено дивљење око њега, у обожавање. Он је као корен толиких великих ствари; а његов плод расте из дубине хиљада година преко целог поља тевтонског живота. И наш Wednesday (среда), као што кажем, зар то није и данас Одинов дан? Wednesbury, Wansborough, Wanstead, Wandsworth: Один је растао и у Енглеској; то је још лишће од тог корена. Он је био главни бог свих тевтонских народа, њихов узор

Норманина; тако су се они дивили своме узор-Норманину; таква је била судбина његова у свету.

И да је човека Одина сасвим нестало, ту је његова огромна сенка, која се и данас шири над целом историјом његова народа. Јер кад је тај Один једном признат за бога, онда можемо разумети да би цео скандинавски систем природе, или мрачни несистем, ма какав да је био пре тога, почео сад да се развија сасвим друкчије и да од тада расте друкчије. Оно што је тај Один увидео и учио својим рунама и стиховима, цео тевтонски народ примио је то срцу и изводио. Његов начин мишљења постао је њихов начин мишљења; — таква је, под новим околностима, историја сваког великог мислиоца и данас. У џиновским збрканим потезима, као каква огромна сенка camera-e obscura-e, која се диже из мртвих дубина прошлости и која покрива цело северно небо, — зар није та скандинавска митологија као нека слика тог човека Одина? Џиновска слика његова природног лица, читка или нечитка, раширена и збркана. Мисао, као што кажем, јесте увек мисао. Никоји велики човек не живи узалуд. Историја света јесте само биографија великих људи.

За мене има нечега врло дирљивог у том првобитном облику хероизма, у том неизвештаченом, немоћном, али потпуно срдачном примању једног јунака од стране његових људи. Ма како немоћно у облику, то је најплеменитије осећање, и ма у ком облику трајно као и сâм човек. Кад бих могао ма колико показати што ја већ одавно дубоко осећам, да је то животни елеменат човечанства, душа човекове историје на овом свету, — то би била главна корист од овог предавања. Ми не зовемо више своје

велике људе боговима, нити се дивимо без граница; ах, не, с доста границе. Али кад не бисмо имали великих људи или кад не бисмо се дивили — то би био још гори случај.

То сирото скандинавско обожавање хероја, цео тај нормански начин гледања васионе и прилагођавања њој има једну неизгладиву заслугу за нас. Суров, детињаст начин признавања божанства природе, божанства човека; веома суров, али срдачан, снажан, циновски, указујући какав ће цин од човека порасти од тог детета. То је била истина, и више није. Зар то није као полунем, загушен глас давно сахрањених нараштаја наших сопствених очева, који нама, у чијим жилама још тече њихова крв, довикују из дубине временâ: „То је то што смо *ми* учинили од света; то је сва слика, цео појам који смо ми могли створити себи о тој великој тајни живота и васионе. Не презирите то. Ви сте се дигли високо изнад тога до широког, слободног погледа, али ни ви нисте још на врху. Не, и ваше појимање, ма колико да је раширено, још је само делимично, несавршено; то питање је ствар коју неће никоји човек никад, у времену и ван њега, разумети; после хиљадâ година све новог ширења човек ће се још једнако само борити да разуме један део од тога; ствар је већа од човека, он је не може разумети; једна бесконачна ствар."

Суштина скандинавске као и свих паганских митологија, као што смо нашли, јесте признавање божанства природе; искрена заједница човека с тајанственим невидљивим силама, које видно делују у свету око њега. Рекао бих да је то искреније изведено у скандинавској него и у којој другој ми-

тологији коју ја знам. Искреност је велика карактеристика њена. Та већа (много већа) искреност теши нас за потпуну оскудицу старе грчке милоште. Искреност је, ја мислим, боља од милоште. Ја осећам како су ти стари Нормани гледали у природу отвореним оком и отвореном душом; како су били врло озбиљни, часни, детињасти и опет мушки; с простотом, дубином и свежином великих срдаца, истинито љубећи, дивећи се, не страшећи се. Доиста, врло честито, право старо племе људи. Налазе да је такво признавање природе главни елеменат паганизма; признавање човека и његове моралне дужности, и ако и тога има ту, постаје главни елеменат тек у чистијим формама религије Ту је доиста велика разлика и епоха у људским веровањима, једна велика међа у религиозном развитку човечанства. Човек прво везује односе с природом и њеним силама, чуди им се и обожава их, и тек у доцније доба увиђа он, да сва сила јесте морал и да је то велика тачка његово разликовање добра и зла и *треба* и *не треба*.

Што се тиче свих тих баснословних описа у Еди, ја ћу још и то приметити, као што сам раније и напоменуо, да је врло вероватно да су оне много млађег датума; да је врло вероватно да су оне још од почетка за старе Нормане биле споредне ствари, тако рећи као каква појетска игра. Алегорија и појетски опис, као што сам раније казао, не могу бити религиозна вера; прво вера мора бити ту, и онда ће се довољно алегорије око ње скупљати, као тело око своје душе. Ја могу узети да је северна вера, као и све друге вере, била најактивнија, док је била неизражена, кад још није имала да каже много о себи, а још мање да пева.

Међу тим магловитим стварима Едином, у целој тој фантастичној гомили тврђења и традиција, у њиховој музикалној митологији, — главна практичка вера коју је човек могао имати, вероватно, није била много више од овога: вера у *валкире* и у *Одинов двор;* у неумитну судбу и да је човеку најпотребније *бити храбар*. Валкири бирају међу погинулима; неумитна судбина, према којој је узалуд кушати да се савије или да се ублажи, одредила је ко ће да погине; то је била основна тачка северне вере, као и свуд за све озбиљне људе, за једног Мухамеда, једног Лутера, па и за једног Наполеона. То је основ живота за сваког таквог човека; то је ткиво из којега је изаткан цео његов систем мисли. Валкири, ти бирачи, воде храбре у небески двор Одинов; само ниски људи, ропских осећања, бацају се на друго место, у царство Хеле, богиње смрти, — ја мислим да је то било душа целе северне вере. Они су разумевали и осећали да је било преко потребно бити храбар; да Один неће имати милости према њима, него ће их презирати и одагнати, ако не буду храбри. Погледајте да ли нема штогод у томе! Дужност бити храбар то је вечита дужност, која вреди и данас као и онда. Храброст је и данас врлина. Прва дужност једног човека јесте и данас савлађивати страх. Ми се морамо ослободити страха; ми уопште не можемо радити дотле. Догод један човек не згази страх ногом, дотле су његове радње ропске, не истините него подле; па и мисли су му лажне; он мисли као роб и подлац. Одинова вера, ако одвијемо право језгро њено, истинита је и до данас. Треба да је човек храбар, и он мора бити храбар; он мора ићи напред и држати се као човек, ослањајући се безобзирно на одредбу

и *избор* виших сила̀, и уопште не бојати се ничега. Данас као и увек потпуност његове победе над страхом одредиће колико има у њему човека.

Доиста је врло дивља та врста храбрости старих Нормана. Сноро нам прича да су они сматрали за срам и јад не погинути у битци; и кад би им се учинило да долази природна смрт, они би задавали себи ране у месо, да би их Один могао примити као погинуле ратнике. Старе краљеве, кад су бивали на умору, односили су у једну лађу, затим су лађу пуштали у море, с дигнутим једрилима, и запалили у њој слабу ватру, која ће полако горети, да би се, кад буде на мору, сва запалила, те достојно старог јунака бити тако погребен, уједно на небу и у мору. Дивља, крвава храброст, ипак храброст на своју руку, али, држим, боља него никаква. Каква неукротива, сурова енергија код тих старих морских краљева! Ћутљиви, стиснутих усана, као што их ја замишљам, несвесни да су особито храбри; пркосећи дивљем океану с његовим чудовиштима и свима људима и стварима; — родитељи наших Блека (Blakes) и Нелсона. Никакав Омир није опевао те северне морске краљеве; и Агамемнонова смелост била је мала и од мале вредности за свет, кад се упореди с некима од њих, — с Ролфом Нормандијским, на пример. Ролф или Роло, војвода нормандијски, дивљи морски краљ, има и данас удела у влади над Енглеском.

И то није било сасвим ништа, те дивље морске пловидбе и борбе, кроз толико нараштаја. Требало

Блек (Blakes) — чувени енглески заповедник флоте (1599. — 1657.) Прославио се у ратовима, које је Енглеска водила с Холандијом и Шпанијом. *Нелсон* — један од највећих енглеских адмирала (1758. — 1805.)

је да се утврди који су људи најснажнији, који ће над ким владати. И међу северним владаоцима налазим по неке који су носили титулу *дрвосеча*, — краљеви који шуме обарају. У томе има много чега. Ја држим да су многи од њих и обарали шуме и борили се, и ако скалди поглавито говоре само о онима који су се борили, — не мало збуњујући тиме извесне критичаре, јер никоји народ од људи није никад могао живети од саме борбе; то не доноси довољно. Ја држим да је прави добар борац бивао врло често и прави добар крчилац шума, прави добар усавршилац, проналазач, сваковрсни чинилац и радник; јер права храброст, која се доста разликује од дивљаштва, јесте основ свега. То је права храброст која се показује у борби против дивљих шума и мрачних, сурових сила природе, да освоји природу за нас. И зар ми, њихови потомци, нисмо у истом правцу даље отишли? Нека би таква храброст остала увек код нас.

Да је човек Один, гласом и срцем једног јунака, као неким небеским падахнућем, говорио свом народу о бесконачној вредности храбрости, како човек тиме постаје бог; и да је његов народ, осећајући у својим срцима одговор на то, веровао у то његово посланство и држао да је он посланство с неба, и да је он божанство, јер им га он доноси: — то ми изгледа да је прво посејано зрно северне религије, из којега су све врсте митологија, симболичких радња,

скалди — стара северна реч за песника. Карактеристика уметности северних скалда и разлика њихова од прозе јесте уметничка форма стиха и језичног израза. Удбеник те скалдске уметности јесте Еда, која се приписује Снору Стурлесону. Скалди нису били засебан сталеж, него је сваки, који је изучио скалдску вештину, био скалд. Похвалне песме које су Исланђани певали владаоцима, у доба кад није било историје, јесу једини историјски извори из тога доба.

највећи проналазак који је икад човек учинио, то бележење невидљиве мисли, која је у њему, писаним знацима. То је као неки други језик, скоро тако исто чудноват као и први. Ви се сећате чуђења и неверице Атахуалпе, перувијанског краља, како је наредио шпанском војнику, који га је чувао, да напише реч Dios на нокту од прста, да би могао пробати на другом војнику да ли је могућно то чудо (да се то прочита). Ако је Один донео писмена свом народу, он је могао довољно чинити мађијска чуда.

Писање рунама као да је постало код Нормана; то није финичка азбука него урођена скандинавска; Сноро нам прича даље да је Один пронашао појезију, ту музику људског говора, као и те чудновате рунске знаке за њега. Пренесите се у прво детињство народа, погледајте ту прву, лепу јутарњу светлост наше Јевропе, кад је још све почивало у свежем младом сјају као каквог великог рађања сунца, и кад је наша Јевропа почела први пут да мисли, да буде! Чуђење и надање, бесконачно зрачење надања и чуђења, као мисли каквог младог детета у душама тих снажних људи. Снажни синови природе имали су ту не само једног дивљег војводу и борца, који својим дивљим, светлим очима прозире шта треба чинити, а својим дивљим лавовским срцем усуђује се и чини то, него и песника, све оно што ми сматрамо за песника, пророка, великог оданог мислиоца и проналазача, — као што је увек прави велики човек. Један јунак јесте јунак на свима тачкама, а пре свега по души и по мисли. Тај Один имао је на свој суров, полуизрађен начин да каже једну реч. Једно велико срце било се отворило да обухвати у себи ту велику васиону и човеков

живот на земљи, и да о томе каже једну велику реч. Један јунак, као што кажем, на свој сопствени сурови начин; један мудар, даровит човек, племенита срца. Па кад се ми још дивимо таквом једном човеку изнад свих других, шта су морали начинити од њега те дивље норманске душе, које су се тек биле пробудиле за мишљење! Њима, који још нису имали имена за то, он је био племенит и најплеменитији: јунак, пророк, бог; *„Вуотан“* — највећи од свих. Мисао је мисао, ма како се она говорила или читала. По томе ја држим да је Один морао бити од оне исте грађе као и највећи људи. Једна велика мисао у његову дивљем, дубоком срцу. Сурове речи које је он израдио зар нису основни корени ових енглеских речи, које ми и данас употребљујемо. Тако је радио он у том мрачном елементу. Али он је ту био као *светлост* запаљена; светлост ума, сурова племенитост срца, једина врста светлости коју досад имамо; један јунак, као што кажем, и он је имао да сија ту и да мало више осветли свој мрачни елеменат, — као што је то још задатак свих нас.

Ми ћемо га замислити као тип нормански, најугледнијег Тевтона кога је та раса икад родила. Сурово норманско срце отворило се у неограничено дивљење око њега, у обожавање. Он је као корен толиких великих ствари; а његов плод расте из дубине хиљада година преко целог поља тевтонског живота. И наш Wednesday (среда), као што кажем, зар то није и данас Одинов дан? Wednesbury, Wansborough, Wanstead, Wandsworth: Один је растао и у Енглеској; то је још лишће од тог корена. Он је био главни бог свих тевтонских народа, њихов узор

Норманина; тако су се они дивили своме узор-Норманину; таква је била судбина његова у свету.

И да је човека Одина сасвим нестало, ту је његова огромна сенка, која се и данас шири над целом историјом његова народа. Јер кад је тај Один једном признат за бога, онда можемо разумети да би цео скандинавски систем природе, или мрачни несистем, ма какав да је био пре тога, почео сад да се развија сасвим друкчије и да од тада расте друкчије. Оно што је тај Один увидео и учио својим рунама и стиховима, цео тевтонски народ примио је то срцу и изводио. Његов начин мишљења постао је њихов начин мишљења; — таква је, под новим околностима, историја сваког великог мислиоца и данас. У џиновским збрканим потезима, као каква огромна сенка camera-е obscura-е, која се диже из мртвих дубина прошлости и која покрива цело северно небо, — зар није та скандинавска митологија као нека слика тог човека Одина? Џиновска слика његова природног лица, читка или нечитка, раширена и збркана. Мисао, као што кажем, јесте увек мисао. Никоји велики човек не живи узалуд. Историја света јесте само биографија великих људи.

За мене има нечега врло дирљивог у том првобитном облику хероизма, у том неизвештаченом, немоћном, али потпуно срдачном примању једног јунака од стране његових људи. Ма како немоћно у облику, то је најплеменитије осећање, и ма у ком облику трајно као и сâм човек. Кад бих могао ма колико показати што ја већ одавно дубоко осећам, да је то животни елеменат човечанства, душа човекове историје на овом свету, — то би била главна корист од овог предавања. Ми не зовемо више своје

велике људе боговима, нити се дивимо без граница; ах, не, с доста границе. Али кад не бисмо имали великих људи или кад не бисмо се дивили — то би био још гори случај.

То сирото скандинавско обожавање хероја, цео тај нормански начин гледања васионе и прилагођавања њој има једну неизгладиву заслугу за нас. Суров, детињаст начин признавања божанства природе, божанства човека; веома суров, али срдачан, снажан, циновски, указујући какав ће цин од човека порасти од тог детета. То је била истина, и више није. Зар то није као полунем, загушен глас давно сахрањених нараштаја наших сопствених оцева, који нама, у чијим жилама још тече њихова крв, довикују из дубине временâ: „То је то што смо *ми* учинили од света; то је сва слика, цео појам који смо ми могли створити себи о тој великој тајни живота и васионе. Не презирите то. Ви сте се дигли високо изнад тога до широког, слободног погледа, али ни ви нисте још на врху. Не, и ваше појимање, ма колико да је раширено, још је само делимично, несавршено; то питање је ствар коју неће никоји човек никад, у времену и ван њега, разумети; после хиљадâ година све новог ширења човек ће се још једнако само борити да разуме један део од тога; ствар је већа од човека, он је не може разумети; једна бесконачна ствар.“

Суштина скандинавске као и свих паганских митологија, као што смо нашли, јесте признавање божанства природе; искрена заједница човека с тајанственим невидљивим силама, које видно делују у свету око њега. Рекао бих да је то искреније изведено у скандинавској него и у којој другој ми-

тологији коју ја знам. Искреност је велика карактеристика њена. Та већа (много већа) искреност теши нас за потпуну оскудицу старе грчке милоште. Искреност је, ја мислим, боља од милоште. Ја осећам како су ти стари Нормани гледали у природу отвореним оком и отвореном душом; како су били врло озбиљни, часни, детињасти и опет мушки; с простотом, дубином и свежином великих срдаца, истинито љубећи, дивећи се, не страшећи се. Доиста, врло честито, право старо племе људи. Налазе да је такво признавање природе главни елеменат паганизма; признавање човека и његове моралне дужности, и ако и тога има ту, постаје главни елеменат тек у чистијим формама религије Ту је доиста велика разлика и епоха у људским веровањима, једна велика међа у религиозном развитку човечанства. Човек прво везује односе с природом и њеним силама, чуди им се и обожава их, и тек у доцније доба увиђа он, да сва сила јесте морал и да је то велика тачка његово разликовање добра и зла и *треба* и *не треба*.

Што се тиче свих тих баснословних описа у Еди, ја ћу још и то приметити, као што сам раније и напоменуо, да је врло вероватно да су оне много млађег датума; да је врло вероватно да су оне још од почетка за старе Нормане биле споредне ствари, тако рећи као каква појетска игра. Алегорија и појетски опис, као што сам раније казао, не могу бити религиозна вера; прво вера мора бити ту, и онда ће се довољно алегорије око ње скупљати, као тело око своје душе. Ја могу узети да је северна вера, као и све друге вере, била најактивнија, док је била неизражена, кад још није имала да каже много о себи, а још мање да пева.

Међу тим магловитим стварима Единим, у целој тој фантастичној гомили тврђења и традиција, у њиховој музикалној митологији, — главна практичка вера коју је човек могао имати, вероватно, није била много више од овога: вера у *валкире* и у *Одинов двор;* у неумитну судбу и да је човеку најпотребније *бити храбар*. Валкири бирају међу погинулима; неумитна судбина, према којој је узалуд кушати да се савије или да се ублажи, одредила је ко ће да погине; то је била основна тачка северне вере, као и свуд за све озбиљне људе, за једног Мухамеда, једног Лутера, па и за једног Наполеона. То је основ живота за сваког таквог човека; то је ткиво из којега је изаткан цео његов систем мисли. Валкири, ти бирачи, воде храбре у небески двор Одинов; само ниски људи, ропских осећања, бацају се на друго место, у царство Хеле, богиње смрти, — ја мислим да је то било душа целе северне вере. Они су разумевали и осећали да је било преко потребно бити храбар; да Один неће имати милости према њима, него ће их презирати и одагнати, ако не буду храбри. Погледајте да ли нема штогод у томе! Дужност бити храбар то је вечита дужност, која вреди и данас као и онда. Храброст је и данас врлина. Прва дужност једног човека јесте и данас савлађивати страх. Ми се морамо ослободити страха; ми уопште не можемо радити дотле. Догод један човек не згази страх ногом, дотле су његове радње ропске, не истините него подле; па и мисли су му лажне; он мисли као роб и подлац. Одинова вера, ако одвијемо право језгро њено, истинита је и до данас. Треба да је човек храбар, и он мора бити храбар; он мора ићи напред и држати се као човек, ослањајући се безобзирно на одредбу

и *избор* виших сила, и уопште не бојати се ничега. Данас као и увек потпуност његове победе над страхом одредиће колико има у њему човека.

Доиста је врло дивља та врста храбрости старих Нормана. Снаро нам прича да су они сматрали за срам и јад не погинути у битци; и кад би им се учинило да долази природна смрт, они би задавали себи ране у месо, да би их Один могао примити као погинуле ратнике. Старе краљеве, кад су бивали на умору, односили су у једну лађу, затим су лађу пуштали у море, с дигнутим једрилима, и запалили у њој слабу ватру, која ће полако горети, да би се, кад буде на мору, сва запалила, те достојно старог јунака бити тако погребен, уједно на небу и у мору. Дивља, крвава храброст, ипак храброст на своју руку, али, држим, боља него никаква. Каква неукротива, сурова енергија код тих старих морских краљева! Ћутљиви, стиснутих усана, као што их ја замишљам, несвесни да су особито храбри; пркосећи дивљем океану с његовим чудовиштима и свима људима и стварима; — родитељи наших Блека (Blakes) и Нелсона. Никакав Омир није опевао те северне морске краљеве; и Агамемнонова смелост била је мала и од мале вредности за свет, кад се упореди с некима од њих, — с Ролфом Нормандијским, на пример. Ролф или Роло, војвода нормандијски, дивљи морски краљ, има и данас удела у влади над Енглеском.

И то није било сасвим ништа, те дивље морске пловидбе и борбе, кроз толико нараштаја. Требало

Блек (Blakes) — чувени енглески заповедник флоте (1599. — 1657.) Прославио се у ратовима, које је Енглеска водила с Холандијом и Шпанијом. *Нелсон* — један од највећих енглеских адмирала (1758. — 1805.)

је да се утврди који су људи најснажнији, који ће над ким владати. И међу северним владаоцима налазим по неке који су носили титулу *древосеча,* — краљеви који шуме обарају. У томе има много чега. Ја држим да су многи од њих и обарали шуме и борили се, и ако скалди поглавито говоре само о онима који су се борили, — не мало збуњујући тиме извесне критичаре, јер никоји народ од људи није никад могао живети од саме борбе; то не доноси довољно. Ја држим да је прави добар борац бивао врло често и прави добар крчилац шума, прави добар усавршилац, проналазач, сваковрсни чинилац и радник; јер права храброст, која се доста разликује од дивљаштва, јесте основ свега. То је права храброст која се показује у борби против дивљих шума и мрачних, сурових сила природе, да освоји природу за нас. И зар ми, њихови потомци, нисмо у истом правцу даље отишли? Нека би таква храброст остала увек код нас.

Да је човек Один, гласом и срцем једног јунака, као неким небеским надахнућем, говорио свом народу о бесконачној вредности храбрости, како човек тиме постаје бог; и да је његов народ, осећајући у својим срцима одговор на то, веровао у то његово посланство и држао да је он посланство с неба, и да је он божанство, јер им га он доноси: — то ми изгледа да је прво посејано зрно северне религије, из којега су све врсте митологија, симболичких радњâ,

скалди — стара северна реч за песника. Карактеристика уметности северних скалда и разлика њихова од прозе јесте уметничка форма стиха и језичног израза. Уџбеник те скалдске уметности јесте Еда, која се приписује Снору Стурлесону. Скалди нису били засебан сталеж, него је сваки, који је изучио скалдску вештину, био скалд. Похвалне песме које су Исланђани певали владаоцима, у доба кад није било историје, јесу једини историјски извори из тога доба.

спекулација, алегорија, песама и сага природно израсле. Израсле — како је то чудновато! Ја сам то назвао једном малом светлошћу која ствара облике и која сија у страховиту вртлогу северне мрачности. Ипак је та мрачност била жива; узмите то на ум. То је био жудни, неодређени, необавештени дух целог северног народа, који је тежио само да буде артикулисан и да постаје све изразнији. Жива наука расла је све више, као бананско дрво; прво сејање јесте битна ствар; свака грана посађена у земљу постаје нов корен, и тако у бесконачном склопу имамо целу шуму, цео сплет, пошто је једно сејање родило све то. Зар по томе није цела северна религија, у извесном смислу, била оно што смо назвали „огромна сенка слике тога човека“. Критичари налазе неке сродности у неким северним митима о стварању и њима сличним са индијским митима. Крава Адумбла „лижући лед са стена“ изгледа као нешто индијско. Једна индијска крава пренесена у мразовите земље. Доста вероватно; можемо доиста рећи и несумњиво да те ствари имају неке сродности с најдаљим земљама, с најранијим временима. Мисао не умире, она се само мења. Први човек који је почео мислити на овој нашој планети почео је све. Па онда други човек, па трећи; — доиста сваки прави мислилац до данас јесте нека врста Одина, који учи људе своме начину мишљења и шири сенку своје сопствене слике над временима историје света.

О особитом појетском карактеру или заслузи те северне митологије ја немам времена да говорим, нити нас се то тиче много. Имамо неколико дивљих пророштава, као што је *Велуспа* у старијој Еди, одушевљеног, озбиљног, сибилинског карактера. Али

она су била додатак без вредности главној ствари, пошто су потоњи скалди били људи, који су се тако речи само играли са ствари, и поглавито су се њихове песме очувале. У потоњим столећима држим да су и даље певали, појетски симболишући, као што сликају наши модерни сликари, пошто им није више ишло из дубине срца, и уопште не из срца. То свуд треба имати на уму.

Грејови одломци северне појезије неће нам, ни у којем случају, дати какав појам о томе, — колико ни Поп о Омиру. Та северна митологија, како нам је Греј износи, није четвртаста мрачна палата од црног мрамора, увијена у страх и ужас; не, него је сурова као северне стене, као исландске пустиње; с неком срдачношћу, пријатељством, па и с неком доброћудношћу и суровом веселошћу усред тих страшних ствари. Снажно, старо северно срце није гледало на театралну узвишеност; они нису имали времена да дркћу. Ја врло волим њихову крепку простоту, њихову истинитост и непосредно појимање. Тор „скупља обрве“ у правом северном гневу; стеже свој чекић, док кости „не постану беле“. И лепе црте милосрђа, часног милосрђа. Балдер, „бели бог“, умире, лепи, милостиви; он је бог сунца. Они преврћу целу природу, да би му нашли лека, али он је мртав. Фрига, његова мајка, шиље Хермодера, да га тражи или да га види; девет дана и девет ноћи јаши он кроз дубоке, мрачне долине, кроз лавиринат мрака; долази на мост са златним мачем; чувар му вели:

Греј — књижевник енглески, који је писао о митологији северних народа. *Поп* — енглески научник; писао је о Омиру. *Омир* — највећи песник старих Грка. Њему се приписују спевови *Илијада* и *Одисија*.

„Јест, Балдер је прошао овуда, али царство смрти тамо је доле, далеко на север.“ Хермодер јаши даље, пређе паклену капију, Хелину капију; види Балдера и говори с њим: Балдер не може бити ослобођен. Неумољива! Хела не даје га ни за љубав Одина, ни ма којега бога. Лепи, благи мора остати ту. Његова је жена пристала драговољно да иде с њим, да умре с њим. Они ће за навек ту остати. Он шиље свој прстен Одину; Нана, његова жена, шиље Фриги свој прстен, за успомену. — Ах, Боже! —

Јер доиста је храброст и извор милосрђа, истине и свега што је велико и добро у човеку. Сурова човечја снага северног срца врло нас заноси у тим описима. Зар то није једна црта праве часне снаге, вели Уланд, који је писао лепу расправу о Тору, што старо норманско срце гледа свога пријатеља у богу громовнику? што оно није од страха побегло од његове грмљавине, него увиђа да летња топлота, лепо, племенито лето мора да има и хоће да има и грмљавине! норманско срце *воли* тога Тора и његов чекић од муње; оно се шали с њим. Тор је летња топлота, бог мирнога рада као и грома. Он је пријатељ сељака; његов верни пратилац и помоћник јесте Тиалфи, *ручни рад*. И сâм Тор ради сваковрсне сурове ручне радове, не презире никакав посао зато што је простачки; покаткад отпутује он у земљу јетуна, савлађује та хаотичка ледена чудовишта, покорава их, или их мучи и растерује. Има великог, јаког хумора у некима од тих ствари.

Као што смо горе казали, Тор иде у земљу јетуна да тражи Химиров котао, да би богови могли

Јов. Лудвик Уланд — немачки песник и добар познавалац немачке старине (1787.—1826.).

варити пиво. Химир, огромни џин, улази: његова седа брада пуна је иња од мраза; он цепа стубове сјајем ока свога. После велике, жестоке свађе Тор зграби лонац и метне га на своју главу; „уши од лонца допиру му до пета“. Нормански скалд пријатељски се шали с Тором. То је тај Химир чије су краве ледени брегови, као што су критичари открили. Огроман, неукроћен Бробдигнагов геније, коме је само требало да се упитоми, па да постану Шекспири, Данте-и, Гете-и. Данас је свега тога нестало, тог старог норманског дела. — Тор, бог грома, претворен је у Џака, џиноубицу; али дух, који је то створио, још је ту. Како чудновато ствари расту, умиру и не умиру! Има огранака оног великог светског дрвета норманске вере, које је још занимљиво разгледати. Онај сиромах Џак из детињских бајака, са својим чудним ципелама од брзине, са својим капутом од мрака, са својом сабљом од оштрине, — то је један такав. *Хинде Етин* и, још одлучније, *Ред Етин ирски*, у скотским баладама; обојица су пореклом са севера; Етин је очевидно јетун. Па и Шекспиров Хамлет јесте један огранак од тог истог светског дрвета; у томе као да нема никакве сумње. Ја држим да је Хамлет Амлет доиста нека митска личност; и његова трагедија о отровану оцу, који је у сну отрован капањем у његово ухо, и остало, јесте нормански мит! Стари Саксо, по свом обичају, начинио је од тога данску историју; а Шекспир је од Сакса начинио оно што већ знамо. То је огранак оног светског дрвета, који је порастао, као што ја мислим, — природно или случајно, тек је порастао.

У ствари те старе норманске песме имају истине у себи, унутрашње, вечите истине и величине, као што морају тога имати и све песме, које се могу врло дуго очувати самом традицијом. То је величина не само тела и џиновског обима, него сурова величина душе. У тим старим срцима има неке узвишене меланхолије која се не тужи. Један велики, слободан поглед у дубине мисли. Изгледа као да су они, ти храбри стари Нормани, видели чему је размишљање учило све људе у свима временима, да је овај свет, на крају крајева, само једна привидност, појав или причињавање, али ништа стварно. Све дубоке душе прозиру то — индијски митолог, германски философ, — Шекспир, озбиљан мислилац, свуда где може бити:

„Ми смо од исте грађе од које су и снови.“

Један од Торових похода у Утгард (*спољни* врт, средиште земље јетуна) значајан је у том погледу. С њим су били Тијалфи и Локе. После разних доживљаја они дођу у земљу џинова, путујући преко равница, кроз дивља, необрађена места, између камења и дрвета. Кад се смркавало они угледају једну кућу, и како су била отворена врата, која су заузимала читаву једну страну куће, они уђу унутра. То је био прост стан, једна велика дворана, сасвим празна. Они се ту уставе. Одједанпут у сред ноћи узнемири их нека вика. Тор шчепа свој чекић, стане на врата, готов за борбу. Његови другови трчаху од страха тамо амо по дворани, тражећи какав излаз из ње, и најзад нађу неки мали отвор и склоне се ту. Ипак Тор није имао с ким да се бори; јер, гле, у јутру се видело да је та вика била само *хркање* неког огромног, али мирног џина, џина Скримира, који је мирно ту близу спавао, а то што су они

држали да је кућа била је само његова *рукавица*, коју је он ту бацио; врата, то је била шака од рукавице, а онај мали отвор, у који су они били побегли, то је био палац! — Каква рукавица! Да приметим још да она није имала прстију, као наше, него само палац, а остало је било уцело; врло стара, простачка рукавица.

Скримир је сад цео дан носио њихову путничку торбу, али је Тор опет сумњао на њега; није му се допадало шта ради Скримир, те намисли ноћу да сврши с њим у спавању. Дигавши свој чекић он удари џина у лице таквом муњевитом силином, да би и стена прсла од тога. Џин се само пробуди, протрља образ и рече: „Да није пао лист?“ Опет га Тор удари, чим је Скримир поново заспао, и то га још јаче удари, али џин само промрмља: „Да није то зрно песка?“ Тор га удари трећи пут обема рукама („побелеле су кости“ мислим), и изгледало је да се чекић дубоко закопао у Скримирово лице, али он само прекиде своје хркање и рече: „Мора да се врапци гнезде у овом дрвету; шта ли им је пало?“ — На вратима од Утгарда, месту тако високом „да човек мора искривити врат, да би му видео врх“ Скримир оде својим путем. Тор и његови другови буду пуштени и позвани да суделују у играма, које су тада приређиване. Тору они даду један рог да пије из њега, рекавши му да је то лака ствар испити га одједанпут. Три пут је натегао Тор, дуго и јако, али се једва осетило да је пио. Они му рекоше да је он нејако дете, и упитају га да ли би могао дићи ону мачку што је види тамо? Ма колико да је то изгледала ситна ствар, Тор целом својом божанском снагом није то могао; он је превијао леђа мачкина, али јој

није могао дићи ноге од земље; могао је само једну ногу подићи. „Па ти ниси никакав човек, рекоше му људи из Утгарда; ево једне старе жене која ће се борити с тобом“. Тор, дубоко посрамљен, зграби ту мршаву бабу, али је није могао оборити.

Па кад су напустили Утгард, главни јетун, пошто их је мало из учтивости испратио, рече Тору: „Ти си побеђен, али не треба да те је много срамота, јер је овде било преваре. Онај рог који си покушао да испијеш био је *море;* ти си учинио један прилив, али ко може да испије бездано море! Мачка, коју си покушао да дигнеш, то је *змија Мидгард*, велика змија света, која с репом у устима опасује и одржава цео створени свет; да си је дигао у вис, свет би отишао у комаде! А она стара жена, то је било *време*, старост, трајање; ко се с њим може борити? Никоји човек, нити икоји бог; богови или људи, оно савлађује све. Па она три твоја ударца чекићем, — погледај на ове *три долине;* твоја три ударца начинила су их.“ Тор погледа на свога пратиоца јетуна; то је био Скримир; то је била, веле северни критичари, стара хаотичка, стеновита земља, као личност, а она кућа од рукавице то је била нека пећина! Али Скримира беше нестало; Утгард са својом капијом, високом до неба, беше ишчезао у ваздуху, кад је Тор потегао свој чекић да га разруши; само се још џинов глас чуо како се подсмева: „Боље да не долазиш више у Јетунхајм!“ —

То је из алегоријског периода, као што се види, и у пола шала, а не из пророчког и потпуно религиозног доба; али као мит зар нема стварног, ан-

мршава баба — време, а тако Карлајл назива и велику француску револуцију.

тичког, северног злата у њему? Више чистога метала, израђена сирова у ковачници Мимировој, него у многим чувеним грчким митима, који су много боље обрађени! Велики широк Бробдигнагов осмех правога хумора јесте у том Скримиру; то је веселост која почива на озбиљности и тузи, као дуга на црним облацима; само право храбро срце моћно је за то. То је хумор нашег рођеног Бен-Џонсона, нашег изредног старог Бена; то као да је у нашој крви, држим, јер се у још једном облику чују тонови његови из америчких шума.

Врло је занимљива замисао и о *Рагнареку*, пропасти света, или о *сумраку богова*. Она је у песми *Велусиа;* као што изгледа, врло стара, пророчка мисао. Богови и јетуни, божанске силе и хаотичке, животињске, после дуге борбе и после неких победа од богова, сукобе се најзад у општој борби и општем двобоју, који је обухватио цео свет; змија света против Тора; сила против силе, уништавајући се узајамно; и пропаст, „сумрак“, тонући у мрак, гута створени свет. Пропао је стари свет са својим боговима; али то није коначна смрт; постаће ново небо и нова земља; виши, узвишен Бог и правда владаће међу људима. Доиста занимљиво: тај закон наизменице, који је записан у дубини човекове мисли, разрешили су ти стари, озбиљни мислиоци, својим суровим стилом; и како је, и ако све умире, па и ако богови умиру, опет сва смрт само Фениксова смрт од ватре, и веће и боље поново се рађа! То је

Мимир — ковач код кога је по вилкинској скасци и Сигфрид изучио своју вештину. *Бен Џонсон* — чувени енглески драмски песник (1574—1637.). *Феникс* (Phoenix) — у источној митологији птица, која се сваких 500 година поново рађа, а у Индији се веровало да се она у дубокој старости спали у гнезду,

основни закон бића за један створ начињен од времена, који живи на овом месту наде. Сви озбиљни људи увидели су то, и још могу то прозирати.

А сад, у вези с тим, да размотримо последњи мит о појаву Тора, и да ту завршимо. Ја мислим да је он последњи по времену од свих тих басана; један тужан протест против напретка хришћанства, који је с пуно прекора дигао неки конзервативан паган. Краља Олафа много су корели због његове претеране ревности у увођењу хришћанства, а ја бих га много више корео због сувише мало ревности у томе! Он је доста скупо платио за то; он је умро, за време побуне свога паганског народа, у битци, године 1033., код Стикелстада, близу онога Дронтхајма, где главна северна катедрала постоји већ неколико столећа, и која је захвално посвећена његову спомену као *светом* Олафу. Мит о Тору постао је отуда. Краљ Олаф, хришћански реформаторски краљ, плови са својом пратњом дуж норвешке обале, од луке до луке, делећи правду и вршећи друга краљевска дела. Кад су изишли из једне луке, виде да је на брод ушао и један странац, озбиљна погледа и изгледа, црвене браде, стасит и снажан. Дворани га ослове; његови одговори изненађују смелошћу и дубином; напослетку га доведу краљу. Странчев разговор и ту је тако исто значајан, док су пловили дуж лепе обале; али после неког времена он овако проговори краљу: „Чујеш, краљу Олафе, како је то све лепо на сунчевој светлости овде, зелено, плодно, доиста диван завичај за тебе, а Тор је имао много тешких дана, много дивљих бораба са стеновитим џиновима, док

на се из њена пепела рађа нов феникс. Тако је феникс симптом бесмртности и обожавања.

је то тако могао начинити. И ти сад као да намераваш да одбациш Тора. Краљу Олафе, чувај се“, рече странац набравши обрве; — и кад су они опет погледали, нису га више могли нигде наћи. То је последњи појав Тора на позорници овога света!

Зар се не види довољно, како је та басна могла постати без неистинитости ма с које стране. На тај се начин већина богова појављивала међу људе; тако кад су у Пиндарово време „видели једанпут Нептуна при немејским играма“, шта је био тај Нептун друго него „странац, озбиљног, племенитог изгледа“ који се тако дао „видети“. У том последњем гласу паганизма има за мене нечега патетичког, трагичког. Нестало је Тора, нестало је целог северног света, и никад се више неће повратити. Тако пролазе и највише ствари. Нестаће свих ствари које су биле на овом свету, свих ствари које јесу и које ће бити на њему; треба да им кажемо наше тужно збогом.

Та северна религија, сурова али озбиљна, *освећење храбрости* (тако је можемо дефинисати), које силно делује на човека, била је довољна за те старе, храбре Нормане. Освећење храбрости није рђава ствар! Ми ћемо је сматрати као добру, догод се то може. Нити је без користи *знати* штогод о том старом паганизму наших отаца. Несвесно и спојено с вишим стварима она је још у *нама*, та стара вера. Свесно знање тога доводи нас у тешњу и јаснију везу с прошлошћу, — с нашим сопственим имањем у про-

Пиндар — највећи лирски песник у старих Грка (522. до 442. пре Хр.) *Нептун* — старо-италијски бог водâ, нарочито мора, и заштитник свега витештва. *немејске игре* — витешке утакмице, које су приређиване сваке треће године у долини *Немеји*, у старој грчкој области Арголиди.

шлости. Јер, понављам то, цела прошлост јесте имање садашњости; прошлост је имала увек нешто истинито, а то је драгоцено имање. У другом којем времену, на другом којем месту, увек се развијала понека друга страна наше заједничке људске природе. Права истина јесте *збир* свих њих; ни у једној од њих самој није оно што се од људске природе досад развило. Боље их је знати све, него прелазити преко њих. „Коју од те три религије ви најрадије исповедате?“ пита Мајстер свога учитеља. „Све три“, одговара други. „Све три, јер оне, уједињене међу собом, чине тек праву религију“.

ДРУГО ПРЕДАВАЊЕ

Јунак као пророк. Мухамед. Ислам.

(Петак, 8. маја 1840.)

Од првих сурових времена паганизма код Скандинаваца на северу прелазимо на много друкчију епоху религије, код сасвим друкчијег народа: на Мухамеданизам код Арабљана. Једна велика промена; колика се промена и колики напредак не виде ту, у општем стању и у мислима људским!

Људи сад не сматрају свога јунака као бога, него као богом надахнута, као пророка. То је друга фаза обожавања јунака; прва, најстарија, можемо рећи, отишла је да се више не врати; у историји света неће се никад више јавити какав човек, ма колико велики, кога ће људи сматрати као бога. Можемо слободно питати да ли је икада каква врста људских бића мислила да је човек, кога су ту међу собом гледали, доиста Бог творац овога света? Можда не; то је обично био какав човек, кога су се они сећали, или су га виђали. Али ни то не може никад више бити. Велики човек не признаје се више као Бог.

Била је то незграпна, велика заблуда сматрати великог човека за Бога. Ипак, допустите да кажем

да је у свима временима тешко знати *шта* је он, или како га треба сматрати и примити! Најзначајнија црта у историји једне епохе јесте начин на који тада људи дочекују каквог великог човека. Увек за права осећања људска има нешто божанско у њему. Да ли ће га они сматрати за Бога, за пророка или за што друго? то је увек велико питање; по њихову одговору на то моћи ћемо видети, као кроз какав мали прозор, у дубину духовног стања тих људи. Јер у основи велики човек, како излази из руке природе, увек је иста врста ствари. Один, Лутер, Џонсон, Бернс; и ја се надам да ћу моћи показати да су они првобитно сви од исте грађе, и да су они тако бесконачно различни само по томе како их свет прима и по облику који узимају. Обожавању Одина ми се чудимо — пасти ничице пред великим човеком у занос од љубави и дивљења њему, и осећати у својим срцима да је он небески грађанин, Бог! То је било доста несавршено, али дочекати на пример Бернса, као што смо ми то учинили, је ли то било оно што можемо назвати савршено? Најдрагоценији дар који небо може дати земљи, једног човека од генија, као што ми то зовемо, душу једног човека, која је доиста послана на земљу с неба, с божјим посланством нама, — све то ми расипамо, као какву залудну вештачку ватру, која је послана да нас мало забавља, и затим да потоне у пепео, развале и заборав; ни такво примање једног великог човека ја не називам врло савршено! Гледајући у суштину ствари, тај случај с Бернсом може се назвати још ружнији појав, који показује још жалосније несавршености у путевима човечанства, него и сâм скандинавски метод? Падати у го, бесмислен

занос љубави и дивљења није било добро, али таква непаметна, неразумна, презрива не-љубав, то је можда још горе! -- Обожавање јунака јесте променљива ствар, која је различна у свако доба и коју је увек тешко вршити као што треба. И доиста, може се рећи, главни посао сваког доба јесте вршити то као што треба.

Ми смо изабрали Мухамеда, не као најугледнијег пророка, него зато што о њему можемо најслободније говорити. Он никако није најистинитији од пророкâ, али ја га држим за правог пророка. Осим тога, пошто нема никакве опасности да ће ма ко од нас постати Мухамеданац, ја ћу казати све добро о њему, што год будем могао. То је начин да се продре у његову тајну; покушајмо да разумемо шта је *он* мислио са светом и шта је свет мислио и шта мисли о њему, и онда ће се лакше моћи одговорити на то питање. Наше садашње хипотезе о Мухамеду: да је он био сплеткаш и варалица, оваплоћена лаж, да је његова религија гомила голог шарлатанства и уображења, — почињу доиста да постају за сваког сасвим непоуздане. Лажи, које је добронамерна ревност нагомилала око тог човека, срамне су само за нас. Кад је Покок питао Гроција има ли доказа за ону причу о голубу, који је био научен да купи грах из Мухамедова увета, који је важио као анђео који му је прописивао шта да ради, Гроције му је одговорио да нема никаквог доказа за то! Време је доиста да се одбаци све то. Реч коју је тај човек говорио постала је животни вођ сто осамдесет милиона људи од пре хиљаду и двеста година. Тих сто осамдесет милиона људи створио је Бог као и нас.

Покок — добар познавалац источних народа (1601.—1691.).
Гроције — холандски публициста и научник (1583.—1645.).

Већи број божјих створова верује данас у Мухамедову реч него и у коју другу.[1] Може ли се узети да је то бедна духовна лагарија, у коју толики створови свемоћнога верују живећи и умирући? Што се мене тиче, ја не могу тако мислити. Ја ћу пре веровати у многе друге ствари него у то. Било би потпуно узалудно ма шта мислити о овом свету, кад би шарлатанство тако расло у њему и кад бисмо га тако одобравали.

Ах, жалосне су такве теорије. Ако ми хоћемо да сазнамо ма што о правом божјем стварању, треба да таквим теоријама никако не верујемо. Оне су производ једног скептичког доба; оне показују најжалоснију духовну клонулост и голи мртви живот душа људских; ја мислим да безбожнија теорија није никад проповедана на овој земљи. Да један лажан човек оснује једну религију. Па лажан човек не може саградити кућу од цигаља! Ако он не познаје тачно особине земље, печена креча и свега другог што треба, онда он не гради кућу него гомилу. То неће трајати дванаест столећа, да у њему живи сто осамдесет милиона; то ће се одмах срушити. Човек се мора прилагодити природним законима, мора бити доиста у вези с природом и са истином о стварима, иначе ће му природа одговорити — не, никако не. Привидно је привидно, и само то; један Калиостро, многи Калиостри, угледни вођи света напредују својим шарлантанством само један дан. То је као лажна банкнота; они је дају из својих недостојних руку, а други, не они, имају да испаштају за то. При-

Гроф Александар Калиостро — чувени авантуриста и шарлатан XVIII столећа.

[1] Ово није тачно. Преводилац.

рода прште у пламен, у француској револуцији и другима, објављујући страховито истинито да су лажне банкноте лажне.

Али што се тиче великог човека, ја се усуђујем да тврдим, да је невероватно да он може бити друкчији него истинит. То је први основ његов и свега онога што може у њему бити. И Мирабо, и Наполеон, и Бернс, и Кромвел, и сваки други човек, да би био моћан да учини нешто, мора пре свега да се озбиљно прихвати тога, мора бити искрен човек, како ја то називам. Ја бих рекао да је искреност, дубока, велика, права искреност, прва карактеристика свих људи, који су на ма који начин јунаци. Али права искреност не каже за себе да је искрена; ах, не, то је једна врло јадна ствар; — празна, разметљива, свесна искреност, која је најчешће поглавито самољубље. Искреност великог човека такве је врсте, да он о њој не може говорити, он није свестан ње; шта више, ја мислим да је он пре свестан неискрености, јер који човек може један дан држати се тачно закона истине? Не, велики човек не размеће се искреношћу, он је далеко од тога; може бити да он сâм себе пита да ли је искрен: ја бих пре казао да његова искреност не зависи од њега: он не може а да не буде искрен. Велика ствар живота велика је за њега. Он може бегати куд хоће, он се не може извући од страховите присутности те стварности. Његов је дух тако створен; он је пре свега по томе велики. Ова је васиона њему страшна и чудновата,

Мирабо — француски државник, један од најчувенијих беседника у великој француској револуцији. *Наполеон Бонапарта* — цар француски. *Бернс* — велики енглески песник. *Оливер Кромвел* — енглески државник, председник енглеске републике.

стварна као живот, стварна као смрт. И кад би сви људи заборавили њену истину и ишли по празној привидности, он то не може. У сваком тренутку слика пламена сија над њим; не може се склонити нигде тамо! Ја желим да то сматрате као моју основну дефиницију великог човека. И мали човек може имати ту особину, као што то могу и сви људи које је Бог створио, али велики човек не може бити без тога.

За таквог човека кажемо ми да је оригиналан човек; он нам долази из прве руке. Он је посланик, послан од безграничног непознатог, с вестима за нас. Ми га можемо звати песник, пророк, Бог; — али, ма како било, ми сви осећамо да су његове речи као речи никојег другог човека. Долазећи непосредно из унутрашње суштине ствари, он живи и мора да живи у свакидашњој заједници с њом. Разна казивања не могу је сакрити од њега; он је слеп, без завичаја, јадан кад слуша казивања;. оно битно сија над њим. У ствари зар његови изрази нису нека врста „откривења“; — како то морамо назвати, немајући каквог другог имена за то? Он долази из срца света; он је део првобитне истинитости ствари. Бог је чинио многа откривења, али зар није Бог створио и тога човека, последње и најновије од свих откривења? „Надахнуће свемоћнога даје му разум“, — ми морамо слушати њега пре свега.

И тога Мухамеда ми нећемо никако сматрати као каквог празнова и глумца, као јадног, свесног, славољубивог сплеткаша; ми га не можемо тако појмити. Сурово посланство које је он извршио било је ипак стварно; један озбиљан потмуо глас из непознате дубине. Речи тога човека нису биле лажне, ни његова дела овде на земљи нису била празнина ни претварање; једна

ватрена маса живота, која је избила из велике дубине саме природе. Да запали свет; тако је творац света наредио. Ни погрешке ни несавршености, па и неискрености Мухамедове, ма колико оне биле доказане, не могу побити ту основну поставку о њему.

Уопште, ми сувише важности придајемо погрешкама; појединости једне ствари покривају право језгро њено. Погрешке? Највећа од свих погрешака, рекао бих, јесте не бити свестан ни једне. Читаоци библије пре свега, мислио би човек, знаће то боље. За кога се каже ту да је „човек по божјем срцу“? Давид, јеврејски краљ, пао је у доста грехова, у најцрње преступе; ту није недостајало грехова. И зато се подсмевају неверници и питају: је ли то ваш човек по божјем срцу? Тај подсмех, морам рећи, изгледа ми врло празан. Шта су погрешке, шта су спољне појединости једног живота, кад се заборави унутрашња тајна његова, грижа савести, кушања, истинита, често залудна, али никад недовршена борба његова. „Није у власти човека који иде да управља своје кораке“. Зар није за једног човека *кајање* најбожанскије од свега? Најсмртнији грех, велим, јесте баш та охола свест бити без греха; — то је смрт; у срцу тако свесном нема ни искрености, ни скромности, ни стварности; оно је мртво; оно је „чисто“ као што је мртав, суви песак чист. Давидов и живот и историја, као што су нам описани у његовим псалмима, мени се чине да су највернија слика, каква је икад нацртана о моралном прогресу једног човека и његовој борби на земљи. Све озбиљне душе увек ће у томе гледати праву борбу једне озбиљне људске душе за оно што је добро и најбоље. То је борба с честим поразима, с тешким поразима, која иде

до потпуног уништења, и ипак борба која се никад не свршава, и која увек поново почиње са сузама, кајањем, правом и несавладљивом вољом. Сирота људска природа! Зар ход човеков у животу није, у истини, увек „наизменица падања“? Човек не може ништа друго чинити. У овом дивљем елементу живота човек има једнако да се бори; час падне, дубоко понижен, и увек, са сузама, кајањем, с крвавим срцем, он се диже, да се опет бори, да се једнако бори. Да ли је његова борба часна, неодољива? То је питање питања. Ми ћемо опростити много жалосних појединости, ако му је само душа истинита. Појединости по себи никад нас неће обавестити шта је она. Ја држим да ми рђаво оцењујемо Мухамедове погрешке као саме погрешке; али никад нећемо открити тајну његову, догод се о њима бавимо. Ми ћемо све то оставити на страну, и, уверавајући се да је он смерао нешто истинито, упитати се искрено шта је то или шта је могло бити.

Ти Арабљани међу којима се Мухамед родио јесу доиста значајан народ. И сама им је земља значајна, згодно станиште за такву једну расу. Дивље, неприступне, стеновите планине, велике, жалосне пустиње, с местимичним лепим зеленилом; где год има воде, ту је зеленило, лепота; мирисна балсамова дрвета, урме, тамјани. Погледајте тај огромни, пусти хоризонат од песка, празан и ћутљив као пешчано море, које одваја једно од другога места згодна за становање. Ви сте ту сасвим сами, остављени сами с васионом; дању силно сунце које сија несносним зрацима; ноћу велико, дубоко небо са својим звездама. Таква је земља згодна за једну окретну расу људи дубоке душе. Има у карактеру Арабљана нечега

врло покретнога, активнога и ипак веома мисленога, запоснога. За Персијанце кажу да су источни Французи, а за Арабљане ми ћемо казати да су оријентални Италијани. То је један даровит, племенит народ; народ дивљих, снажних осећања и гвоздене снаге да их савлађује; то је карактеристика племенитости душе, генија. Дивљи Бедуин дочекује странца у свом шатору као некога који има права на све што је ту; и ако је то његов најгори непријатељ, он ће поклати своју живину да га угости; служиће га три дана из светог гостопримства, часно ће га извести на пут, — а после, по другом једном светом закону, он ће га убити ако може. Па и у речима су као и на делу. Они нису брбљив народ, пре су ћутљиви; али су речити, даровити кад говоре. Један озбиљан, истинит род људи. Они су, као што знамо, сродни Јеврејима али са оном смртно страховитом озбиљношћу Јевреја они као да спајају нешто умиљато, светло, што није јеврејско. Они су имали „песничке утакмице“ пре Мухамедова времена. Сал вели да су у Окаду, у јужној Арабији, бивали годишњи сабори, и ту су, кад је с трговањем било свршено, песници певали за награду, а дивљи народ скупљао се да их чује.

Ти Арабљани имају једну јеврејску особину, производ многих или и свих високих особина, а то је оно што можемо звати религиозност. Од вајкада су они били ревносни обожаваоци, према својим погледима. Они су обожавали звезде као Сабејци; обожавали су многе природне ствари и признавали их као символе, као непосредне изјаве творца природе. То није било истинито, али опет не сасвим. Сва су божја дела, увек, у извесном смислу, симболи

Бога. Зар ми, као што сам поменуо, не сматрамо и данас као заслугу признавати извесну неисцрпну значајност, „појетску лепоту“, као што то називамо, свима, којима било природним стварима? Кад је човек песник поштују га, зато што је то учинио, и што то говори или пева; — то је нека врста разблажена обожавања. Ти Арабљани имали су много пророка; сваки од њих био је учитељ свога племена, према моћи својега ума. Али, доиста, зар ми немамо од вајкада најплеменитији доказ, још јасан за сваког од нас, каква је оданост и каква племенитост душе била код тих простих, мислених народ? Библијски критичари слажу се с тим да је и наша *Књига о Јову* писана у тој области света. Остављајући на страну све теорије о њој, ја сматрам њу као једну од највећих ствари која је икад пером написана. Мислио би човек, доиста, да то није јеврејско дело, — толико у њему влада племенита ширина душе, која је тако различна од племенитог патриотизма или секташтва. Једна племенита књига, књига свих људи! То је наша прва, најстарија поставка проблема који се никад не свршава — проблема човекове судбине и божјих путева и начина с њим на овој земљи. И све је нацртано тако слободно, течно; велико у својој искрености, у својој простоти, у својој епској мелодији и миру. Ту је око које види и срце које благо разумева. Тако је истинито свуд; прави поглед и увиђање за све ствари, за чулне ствари као и за духовне; на пр. питају за коња „јеси ли окитио његов врат *громом*? — он „*се смеје* при звецкању копља“. Тако живе слике нису нигде више нацртане. Узвишен бол, узвишено

Књига о Јову — једна књига Старога Завета.

помирење: најстарија хорска мелодија, као из срца човечанства; тако тиха и велика, као летња поноћ, као свет са својим морима и звездама. Ја мислим да ни у библији ни игде на другом месту није написано ишта, што би имало са овим подједнаке литерарне вредности.

Један од најстаријих и најопштијих предмета обожавања идолопоклоничких Арабљана био је онај црни камен, која се и данас чува у грађевини која се зове кааба у Меки. Диодор Сикулус помиње ту каабу доста разумљиво као најстарији, најпоштованији храм у његово време, а то је отприлике пола столећа пре наше ере. Силвестар де Саси вели да је црни камен вероватно аеролит. У том случају могућно је да га је неко *видео* да пада с неба! Он стоји сад поред извора Земзема; кааба покрива обоје. Извор је свуд нешто лепо, мило, извирући као живот из тврде земље; а још више је то у тим врелим, сувим земљама, где је он прва погодба живота. Извор Земзем добио је своје име од звучног жубора воде, зем-зем; они мисле да је то тај извор, који је Хагара нашла са својим малим Исмаилом у пустињи; аеролит и извор постали су тада свети и хиљадама година имају каабу над собом. Занимљива је ствар та кааба. Ту стоји она и данас у црном покрову, који јој султан шиље сваке године; „двадесет и седам рифа висока“, са оградом, с двоструком оградом од

Диодор Сикулус — чувени историк старога доба; живео је на острву Сицилији у I столећу пре Христа; израдио је историју старих народа све до 60. год. пре Христа. *Силвестар де Саси* — прослављени научник енглески. Проучавао је историју и живот источних народа. *аеролит* — метеорски камен. *Агара* — по библији слушкиња јеврејскога праоца Аврама, прамајка исмаилских Арабљана.

стубова, с низовима кандила и са старинским украсима; кандила ће бити запаљена и ове ноћи, да опет сијају под звездама. Један аутентичан одломак најстарије прошлости. То је *Кеблах* свих мусломана: од Делхија па до Марока очи безбројних људи у молитви обрнуте су ка њој; пет пута данас, и сваки дан; једно од најзначајнијих средишта станишта људских.

Од светлости придаване том кааба-камену и Хагарину извору, од доласка хаџија свих племена арабијских на то место Мека се дигла до града. Некада велики град, а сад много опао. Она нема никакве природне згоде за град, лежи у једној песковитој дубодолини, између голих, неплодних брежуљака, удаљена од мора; њене намирнице, па и сâм хлеб, морају се доносити. Али толиким хаџијама требало је да ту проведу, и по томе су сва хаџијска места од вајкада постајала трговачка места. Првог дана кад се хаџије сретну сретају се и трговци: где се људи виде скупљени ради једне ствари, они виде да могу свршавати и друге ствари, ради којих се треба скупити. Мека је постала збориште целе Арабије, и због тога доиста главно стовариште и магацин робе за сваку трговину, која је била између индијских и западних земаља, Сирије, Египта, па и Италије. Она је једно време имала 100.000 становника, купаца и продаваца тих источних и западних производа, и увозника намирница и жита за своју сопствену потребу. Што се тиче начина управе била је нека врста несређене аристократске републике, с једном цртом теократије. Десет људи од каквог главног племена, бирани на прост начин, били су управници Меке и чувари каабе. Племе Корејш било је главно племе у Мухамедово време; и Мухамедова породица била је

из тога племена. Остали народ, раскомадан и одвојен пустињом, живео је под сличном, простом, патријархалном управом једнога или више њих; то су били пастири, возари, трговци, па обично и разбојници; врло често у рату једни с другима, или са свима, невезани никаквом другом видном везом осим тога скупљања у кааби, где су се све форме арабијског идолопоклонства скупљале у заједничком обожавању; — везани поглавито унутрашњом, нераскидном везом заједничке крви и језика. Тако су Арабљани живели дуго времена непознати свету; народ великих особина, несвесно очекујући дан кад ће их цео свет познати. Њихово идолопоклонство као да се почело било колебати; у многоме је настала била код њих збрка и врење. Тамне вести о најважнијем догађају, који се икад десио на овом свету, о животу и смрти божанског човека у Јудеји, уједно и симптом и узрок неизмерне промене за све народе на свету, продрле су у току столећа и у Арабију, и морале су по себи произвести и ту врење.

Код тог арабијског народа, у таквим приликама, године 570. наше ере родио се човек Мухамед. Он је био из породице Хашема, из племена Корејша, као што рекосмо; и ако сиромах, био је сродник главним личностима своје земље.

Готово при рођењу он је изгубио свог оца, а кад му је било шест година и матер, која је била жена чувена са своје лепоте, својих врлина и свога ума; њега узме у заштиту његов дед, стар човек, сто година стар: добри старац; Абдалах, Мухамедов отац, био му је најмлађи, најмилији син. Својим старим очима, уморним од живота, сто година старим, он је гледао у Мухамеду изгубљеног Абдалаха

васкрсла, све што је остало било од Абдалаха. Он је веома волео то мало сироче, и имао је обичај да каже, да се мора пазити на овог красног, малог дечка и да ништа у њиховој породици није драгоценије од њега. На самрти, кад је дечку било тек две године, повери га он Абу-Талебу, најстаријем стрицу, пошто је он сад био глава куће. Тај стриц, праведан и разуман човек, као што се по свему види, васпитао је Мухамеда арабијски најбоље што се могло.

Кад је одрастао, Мухамед је пратио свог стрица у трговачким путовањима и другим; у његовој осамнаестој години видимо га као борца да прати свог стрица у рату, али можда најзначајније од свих његових нутовања јесте оно, које је забележено за неколико година раније, — путовање на вашар у Сирију. Млад човек ту је први пут дошао у додир с једним сасвим страним светом, — с једним страним елементом од бесконачне важности за њега, с хришћанском религијом. Ја не знам шта да мислим о оном „Сергију, несторијанском калуђеру“, код кога су Абу-Талеб и он становали, као што се прича, и колико је један калуђер могао научити једног још тако младог човека. Доста је вероватно да је много претерано то што се прича о том несторијанском калуђеру. Мухамеду је било тек четрнаест година; није знао никоји други језик осим свога, и многе ствари у Сирији морале су му изгледати чудновате и неразумљиве. Али очи младићеве беху отворене; у њима су одсевали зраци многих ствари, који су били још загонетни за њега, али који ће једног дана

Несторијанци — присталице Несторија, цариградскога патријарха (у првој половини V столећа), који је учио, да је дева Марија само мати Исусова, а није и мати божја.

чудновато сазрети до погледа, веровања и увиђања. Та путовања у Сирију била су вероватно почетак многога за Мухамеда.

Још једну околност не смемо заборавити: да он није учио школу, а ни помена од какве школске учености, како је зовемо, није било код њега. Вештина писања тек је била донесена у Арабију; и изгледа да је тачно мишљење да Мухамед никад није умео писати. Живот у пустињи, с његовим искуствима, то је било све његово васпитање. Шта је он са свога мрачног места својим сопственим очима и мислима могао разумети од те бесконачне васионе, то је све што је знао; ништа више. Занимљиво је, ако хоћемо о томе да размишљамо, да он није имао никаквих књига. Осим онога што је могао сâм видети, или што је могао разумети из нејасних разговора у мрачној арабијској пустињи, он није могао ништа више знати. Мудрост која је била пред њим или далеко од њега у свету за њега је била као и да је нема. Од великих братских душа које као знаци од пламена сијају кроз толике земље и времена, ниједна није била у непосредној вези с том великом душом. Он је сâм ту, дубоко доле у наручју пустиње; он је растао тако, — сâм с природом и својим сопственим мислима.

Али још из рана опазили су да је он мислен човек. Његови другови звали су га *„Ал Амин*, верни“. Човек од истине и верности; истинит у ономе што је радио, што је говорио и што је мислио. Они су опазили да *он* увек мисли нешто. Нерадо је говорио; био је ћутљив, кад није имало ништа да се каже, али размишљен, мудар, искрен, кад је говорио, увек бацајући светлост на ствар. Тако је-

дино и *вреди* говорити! Кроз цео његов живот сматрали су га као сасвим честитог, братског, духовитог човека. Озбиљан, искрен карактер, и опет мио, срдачан, друżеван, па и весео; могао се и слатко смејати; има људи чији је смех тако исто лажан, као и све њихово, који се не умеју смејати. Говорило се и о Мухамедовој лепоти: о његову лепом, паметном, поштеном лицу, о мркој и светлој боји лица његова, о његовим сјајним, црним очима. Мени се допада и она жила на челу његову, која набрекне, кад се он наљути: као она жила у Скотову „Redgauntlet“, што је личила на копиту. То је била фамилијарна црта у Хашемовој породици, та црна, набрекла жила на челу; код Мухамеда као да је била нарочито развијена. Човек природан, страстан, који је ипак био праведан и поштено мислио! Пун дивље снаге, ватре и светлости; дивље врлине, и то све необрађено, радећи на задатку свога живота, ту, у дубинама пустиње.

Како је он добио место код Кадице, богате удовице, као надзорник њена имања, и путовао ради њених послова опет по трговима у Сирији; како је он све то, као што се може мислити, радио верно и вешто; како су њена захвалност и њено поштовање расли према њему; цела та историја о њихову браку јесте мила и разумљива, као што нам о њој причају арабијски писци. Њему је било двадесст и пет година, њој четрдесет, али још је била лепа. Изгледа да је он проводио врло мио, миран и уредан живот с том својом добротворком, коју је узео; он је њу

Валтер Скот — чувени енглески песник. Више о њему може се наћи у 63. књизи Задругиној, у којој је штампан превод његова романа „Ајванхо“.

верно љубио, и само њу. То је сасвим противно оној лажној теорији да је он живео тим сасвим обичним, сасвим мирним и уредним животом, кад је прошла бујност његових година. Њему је било четрдесет година пре но што је говорио ма о каквом позиву с неба. Све његове неуредности, стварне и измишљене, почињу после његове педесете године, кад је добра Кадиџа умрла. Сва његова тежња као да је дотле била само да живи поштеним животом; њему је дотле било довољно то што су његови суседи, који су га познавали, имали добро мишљење о њему. И тек кад је потпуно остарио, кад је нестало све бујности његова живота и кад је *мир* све више постајао главна ствар коју му је овај свет могао дати, — да је тек тада почео „каријеру славољубља“ и, утерујући у лаж сав свој карактер и сву прошлост свога живота, да се јавља као бедан, празан шарлатан, да би добио оно што сад није могао више дуже уживати! Што се мене тиче, ја у то никако не верујем.

Ах, не, тај син пустиње, дубока срца, са својим светлим, црним очима и отвореном, пријатељском, дубоком душом имао је друкчијих мисли у себи од славољубља. Тихе, велике душе, он је био један од оних, који само озбиљно могу узимати ствари, кога је сама природа одредила да буде искрен. Док се други баве формулама и празним чувењима, и задовољно остају ту, тај се човек није могао крити у формулама; он је био сâм, са својом сопственом душом и истинитошћу ствари. Велика тајна живота, као што сам рекао, сијала је над њим, са својим страхотама и својим сјајем; никакво празно чувење није му могло сакрити ту неизразиву истину: „Ту сам ја“. Таква искреност, као што смо је назвали, има доиста нечега

божанског. Реч таквог једног човека јесте глас правце из сопственог срца природе. Људи је слушају, и морају је слушати као ништа друго, — све друго је празно и ништавно, кад се упореди с тим. Одавно је у том човеку, на његовим хаџијским и другим путовањима, било хиљаду мисли: Шта сам ја? Шта је та неиспитљива ствар, у којој ја живим, коју људи називају васиона? Шта је живот, шта је смрт? У шта да верујем? Шта да радим? Сурове стене брега Харе, брда Синаја, мрачне, песковите пустиње нису му одговарале. Ни велико небо које тихо плива тамо горе, са својим светло-плавим звездама, ни оно му није одговарало. Није било никаква одговора. Само сопствена душа тога човека и божје надахнуће у њој имали су да одговоре на то!

Треба да сви људи питају о тој ствари сами себе; треба да и ми то запитамо и да на то одговоримо. Тај дивљи човек осећао је да је то од *безграничне* вредности, и да су све друге ствари без икакве вредности, кад се упореде с њом. У замршену језику грчких секата које су се препирале, у тамним традицијама Јевреја, у глупим обичајима арабијске идолатрије, није било никаквог одговора на то. Један јунак, ја то понављам, има ту прву одлику, за коју можемо казати да је и прва и последња, алфа и омега целог његова хероизма, да он гледа кроз изглед ствари у ствари. Навика и обичај, часно чувење, часна формула: све су те ствари добре, или нису добре. Има нешто иза и изнад свега тога, чему све то мора одговарати, чија слика мора бити, или је све то идолопоклонство; „комади црног дрвета који хоће да буду бог“, озбиљној души то је смешно и одвратно. Идолопоклонство, ма колико било позла-

ћено, ма да су му служиле поглавице Корејша, није било ништа за тога човека. И ако се сви људи клањају томе, шта је то? Велика стварност горе гледа на *њега*. Он има да јој одговори или да јадно пропадне. Сад, само сад или више никад до века! Одговорити томе; ти мораш наћи одговора. — Славољубље? Шта је могла цела Арабија учинити за тога човека, с круном грчког Хераклија, персијског Хозроја и свима крунама на земљи; — шта су све оне могле учинити за њега? Њему није требало да то од земље чује, него од неба горе и од пакла доле. Све круне и краљевства, ма каква да су, шта ће бити с њима кроз неколико година? Бити шеик Меке или Арабије и имати у рукама комад позлаћеног дрвета, — је ли то спас за једног човека? Ја одлучно мислим, не. Ми ћемо сасвим оставити на страну ту лажну хипотезу, као невероватну; шта више ми је нећемо ни трпети, јер је достојна само да је одбацимо.

Мухамед је имао обичај да се сваке године, за време месеца рамазана, повуче у самоћу и тишину, као што је то био обичај и осталих Арабљана; красан обичај који је нарочито таквом човеку изгледао природан и користан. Разговарати са својом сопственом душом, у тишини брегова; он сâм тих, отворен „тихом, нежном гласу“; то је доиста природан обичај. Мухамед је био у четрдесетој години, кад се за време тога рамазана повукао у једну пећину на брегу Хари, близу Меке, да проведе тај месец у молитви и размишљању о тим великим питањима; и ту једног дана каже он својој жени Кадици, која је те године била с целом кућом ту с њим или близу њега, да је он, по неисказаној, нарочитој милости небеској, сад разјаснио све те тајне; да он није више у сумњи и мраку, него

да он све то види. Он види да нису ништа сви ти идоли и формуле, бедни комадићи дрвета; да има један Бог у свему и изнад свега, и да се морају напустити сви идоли и гледати у њега. Да је Бог велики и да ништа друго није велико! Он је стварност. Дрвени идоли нису стварни, Бог је стваран. Прво је он створио нас и још нас одржава; ми и све ствари само смо сенке његове; само смо пролазно одело које покрива вечиту светлост. *„Алах акбар*, Бог је велики“, а затим и *„ислам“*. Да се ми морамо покоравати Богу. Да је сва наша снага у одлучној покорности њему, ма шта он нама чинио. На овоме свету, и на другом. Оно што нам он шиље, било то смрт, или горе од смрти, треба да је добро, треба да је најбоље; ми се предајемо Богу. „Ако је то ислам“, вели Гете, „зар ми не живимо сви у исламу“. Доиста, сви ми који живимо ма каквим моралним животом, сви ми живимо тако. Увек је сматрана као највиша мудрост за једног човека не само покорити се морању — морање ће га принудити да се покори — него знати и веровати да је она тешка ствар, коју је морање наредило, најмудрија, најбоља ствар која је потребна. Треба престати с бесмисленим хватањем да човек може овај велики божји свет измерити у своме делићу мозга; треба знати да тај свет има доиста у себи, и ако тако дубоко да он то не може измерити, један праведан закон, да је његова душа добро; — да је његов задатак у њему, да се прилагоди закону целине и предано, ћутке да му се покорава, не питајући га ништа, покоравајући му се само као нечему што се не може и не сме питати.

Ја велим да је то још једина права позната моралност. Један човек јесте прав и несавладљив,

честит и на путу ка извесној победи, догод се прилагођава великом, дубоком закону света, у пркос свих површних закона, пролазних појава, рачуна добитка и губитка; он је победоносан, док ради по том великом, централном закону, иначе није победоносан; — и извесно његов први изглед да ради по њему или да уђе у његов ток јесте да зна свом својом душом: да он *јесте,* да је он добар, и да је само он добар. То је душа ислама; то је у ствари и душа хришћанства; — јер ислам се може сматрати као сметена форма хришћанства; да хришћанства није било, не би било ни њега. И хришћанство нам пре свега наређује да будемо предани Богу. Не треба да питамо за савет ништа што је од меса и крви; не треба да слушамо празна увијања, празне бриге и жеље; треба знати да ми не знамо ништа; да оно што је у нашим очима најгоре и најсвирепије није оно што изгледа, што се види; да ма шта нам се догодило треба то да примимо као послано од Бога озго, и да кажемо: „То је добро и мудро, Бог је велики! И ако ме убије, ја ћу се опет поверити њему“. Ислам се тако показује као самоодрицање, уништавање себе. А то је још једнако највиша мудрост, коју је небо открило нашој земљи.

Таква је била светлост која је дошла да, колико може, осветли мрак те дивље арабијске душе. Нека нејасна, сјајна светлост као да је од живота и неба, која се јавља у тој великој помрчини, која је претила да буде смрт: он је то назвао откривење и анђео Гаврило; — ко од нас још може знати како да се назове то? То је „надахнуће свемоћнога што нам даје разум“. Знати улазити у истину ма чега увек је загонетна ствар, о којој и најбољи логичари

да он све то види. Он види да нису ништа сви ти идоли и формуле, бедни комадићи дрвета; да има један Бог у свему и изнад свега, и да се морају напустити сви идоли и гледати у њега. Да је Бог велики и да ништа друго није велико! Он је стварност. Дрвени идоли нису стварни, Бог је стваран. Прво је он створио нас и још нас одржава; ми и све ствари само смо сенке његове; само смо пролазно одело које покрива вечиту светлост. *„Алах акбар*, Бог је велики“, а затим и *„ислам“*. Да се ми морамо покоравати Богу. Да је сва наша снага у одлучној покорности њему, ма шта он нама чинио. На овоме свету, и на другом. Оно што нам он шиље, било то смрт, или горе од смрти, треба да је добро, треба да је најбоље; ми се предајемо Богу. „Ако је то ислам“, вели Гете, „зар ми не живимо сви у исламу“. Доиста, сви ми који живимо ма каквим моралним животом, сви ми живимо тако. Увек је сматрана као највиша мудрост за једног човека не само покорити се морању — морање ће га принудити да се покори — него знати и веровати да је она тешка ствар, коју је морање наредило, најмудрија, најбоља ствар која је потребна. Треба престати с бесмисленим хватањем да човек може овај велики божји свет измерити у своме делићу мозга; треба знати да тај свет има доиста у себи, и ако тако дубоко да он то не може измерити, један праведан закон, да је његова душа добро; — да је његов задатак у њему, да се прилагоди закону целине и предано, ћутке да му се покорава, не питајући га ништа, покоравајући му се само као нечему што се не може и не сме питати.

Ја велим да је то још једина права позната моралност. Један човек јесте прав и несавладљив,

честит и на путу ка извесној победи. Ко год се прилагођава великом, дубоком закону света, у пркос свих површних закона, пролазних појава, рачуна добитка и губитка: он је победоносан. Ко ради по том великом, централном закону, иначе није победоносан; — и извесно његов први изглед да ради по њему или да уђе у његов ток јесте да зна свом својом душом: да он *јесте*, да је он добар, и да је само он добар. То је душа ислама; то је у ствари и душа хришћанства: — јер ислам се може сматрати као сметена форма хришћанства: да хришћанства није било, не би било ни њега. И хришћанство нам пре свега наређује да будемо предани Богу. Не треба да питамо за савет ништа што је од меса и крви; не треба да слушамо празна увијања, празне бриге и жеље; треба знати да ми не знамо ништа; да оно што је у нашим очима најгоре и најсвирепије није оно што изгледа, што се види; да ма шта нам се догодило треба то да примимо као послано од Бога озго, и да кажемо: „То је добро и мудро, Бог је велики! И ако ме убије, ја ћу се опет поверити њему“. Ислам се тако показује као самоодрицање, уништавање себе. А то је још једнако највиша мудрост, коју је небо открило нашој земљи.

Таква је била светлост која је дошла да, колико може, осветли мрак те дивље арабијске душе. Нека нејасна, сјајна светлост као да је од живота и неба, која се јавља у тој великој помрчини, која је претила да буде смрт: он је то назвао откривење и анђео Гаврило; — ко од нас још може знати како да се назове то? То је „надахнуће свемоћнога што нам даје разум“. Знати улазити у истину ма чега увек је загонетна ствар, о којој и најбољи логичари

могу само површно говорити. „Зар није вера правȯ чудо које објављује Бога?“ вели Новалис. Било је врло природно што је цела Мухамедова душа, распаљена том великом истином, која му је откривена, осетила да је то важна и једино важна ствар. Да *му* је провиђење указало неисказану почаст, што му је то открило, спасавајући га од смрти и мрака; да је због тога његова дужност да ту истину саопшти свима створовима; на то се мислило оним „Мухамед је пророк божји“; и то није без свога правог значаја.

Можемо мислити како га је добра Кадица слушала, чудећи се, сумњајући; најзад је она одговорила: „Јест, то је истина што је он рекао“. Може се замислити како је била неограничена захвалност Мухамедова, и како је од свих доброта, које је она њему учинила, највећа била та што је веровала у озбиљну, тешку реч, коју је сад рекао! „Извесно је“, вели Новалис, „да моје уверење бесконачно добива у оном тренутку, кад нека друга душа поверује у то“. То је безгранична милост. Никад он није заборавио ту добру Кадицу. Дуго времена после, Ајша његова млада, мила жена, жена која се доиста одликовала међу музломанима свима одликама, целога свог дугог живота, — та млада, сјајна Ајша, упита га једнога дана: „Зар ја нисам боља од Кадице; она је била удовица, стара, и била је изгубила своје дражи; је ли да мене више волиш него њу што си волео?“ — „Не, тако ми Алаха“, одговори Мухамед. „Не, Алаха ми! Она је веровала у мене кад нико други није хтео то. У целом свету ја сам имао само једног пријатеља, а то је она била.“ — И Сејид, његов роб, веровао је у њега; и они, с његовим младим рођаком Алијом,

Абу-Талебовим сином, били су први исповедници његове вере.

Он је говорио своју науку овоме, ономе, али га је већина дочекивала с подсмехом, с немаром. За три године, мислим, он је добио само тринаест присталица. Његов напредак био је доста спор. Његово охрабрење да истраје у томе било је сасвим оно обично охрабрење, које такав човек у таквом случају осећа. После три године малог успеха он позове четрдесет својих главних сродника на гозбу, па онда устане и каже им шта је његов смер, да он ту ствар има да објави свима људима, да је то највиша ствар, једина ствар; који ће од њих да му помогне у томе? Усред сумњања и ћутања свих млади Алија, тек младић од шеснаест година, нестрпљив због тога ћутања, скочи и страсно, ватрено викну да он хоће! Скуп, у коме је био и Абу-Талеб, Алијин отац, није могао бити непријатељски расположен према Мухамеду, али опет, гледајући ту једног неписменог, постаријег човека, с једним младићем од шеснаест година, да се решавају на такво једно предузеће против целог човечанста, изгледало му је смешно; скуп прсну у смех. Ипак је то предузеће доказивало да то није смешна ствар; то је била врло озбиљна ствар. Што се тиче тог младог Алије, њега човек може само волети. То је била једна племенита душа, као што се показао тада и увек после; пун оданости и ватрене смелости. Било је нечега витешког у њему; храбар као лав и опет пун милине, истине и љубави, достојне хришћанског витештва. Он је погинуо у мошеји у Багдаду; погинуо је због своје племените честитости, због поверења у честитост других. На самрти је рекао, ако рана не буде самртна, да треба

да опросте убици, а ако умре од те ране да га одмах убију, да би обојица могли истог часа стати пред Бога и видети на којој је страни у томе спору правда.

Мухамед је, наравно, увредио Корејше, чуваре каабе, врховне свештенике идола. Један или два човека од утицаја били су му се придружили; ствар се ширила лагано, али се ширила. Наравно, он је свакога вређао: ко је тај што мисли да је мудрији од свих нас, који нас све кори као просте будале и обожаваоце дрвета! Абу-Талеб, добри стриц, говорио му је: Зар он не би могао ћутати о свему томе, да верује у све то у себи, а да тиме не узнемирује друге, да не љути главне људе и да не доводи у опасност и себе и њих све, говорећи о томе? Мухамед му одговори: „Кад би ми сунце стајало с десне стране а месец с леве и наредили ми да будем миран, ја се не бих могао покорити!“ Не, било је нечега у тој истини коју је он нашао, што је од саме природе; једнако по значају сунцу, месецу или ма којој другој ствари коју је природа створила. Она ће сама о себи говорити, догод свемоћни то допусти, у пркос сунцу и месецу, и свима Корејшима, и свима људима и стварима. Треба да она то чини, и она не може друкчије чинити. Тако је одговорио Мухамед, и онда је, веле, „бризнуо у плач“. Бризнуо у плач; он је осетио да је Абу-Талеб добар према њему, да задатак, који му је поверен, није био лак „него тежак и велики“.

Он је и даље говорио онима који су хтели да га слушају, објављујући своју науку хаџијама кад су долазили у Меку, добивајући овде онде присталица. Пратила су га непрестана побијања, мржња, отворена или скривена опасност. Његове моћне везе

штитиле су истина Мухамеда, али наскоро, по његову сопственом упуту, требало је да све његове присталице напусте Меку, и да траже прибежишта у Абисинији, преко мора. Корејши су постајали све љући; они су правили завере, заклињали су се један другом да убију Мухамеда својим сопственим рукама. Абу-Талеб беше умро, добра Кадица беше умрла. Мухамед не побуђује сажаљење од наше стране, али његови изгледи у то време били су врло жалосни. Он је морао да се крије по пећинама, да бега прерушен, да се склања тамо амо; без стана, у непрестаној опасности по свој живот. Више пута изгледало је да је свршено с њим; више пута висило је о концу, — коњ под јахачем да се уплаши, или тако штогод, па да Мухамед и његова наука сврше ту и да се о свему томе ништа више не чује. Али није требало да се то тако сврши.

У тринаестој години свога пророковања, кад су се сви његови непријатељи удружили против њега, и кад је четрдесет завереника, по један из сваког племена, вребало да га убију, и кад више није могао остати у Меки, Мухамед побегне у место које се тада звало Јатреб, где добије неколико присталица; то место сад се зове Медина, или *Techinat ал Наби*, град пророков, због тог догађаја. То место било је удаљено за неких 200 миља, преко стена и пустиња, и веома мучно; у таквом расположењу, како можемо замислити, он добегне ту и нађе дочека. Цео исток рачуна своју еру од тога бегања, — *Хеџире,* како га зову; година 1. те Хеџире јесте 622. наше ере, педесет трећа Мухамедова живота. Он је скоро био стар човек, његови пријатељи, који су били око њега, умирали су један по један; његова стаза пуста, била

је окружена опасностима: да није могао наћи наде у свом сопственом срцу, спољни изглед ствари био би очајан за њега. Тако је са свима људима у сличном случају. Дотле је Мухамед објављивао своју религију само путем проповедања и уверавања. Али сад, кад је био срамно изгнан из свог завичаја, пошто неправедни људи не само што нису хтели да слушају његово озбиљно небеско посланство, дубоки крик његова срца, него су хтели и да га убију, ако и даље буде то проповедао, — дивљи син пустиње одлучи да се брани, као човек и као Арабљанин. Кад су Корејши хтели да тако буде, нека буде. Вести, за које је он осећао да су од бесконачне вредности за њих и за све људе, они нису хтели слушати; они су хтели да их угуше простим насиљем, мачем и убиством: лепо, нека мач одлучи! Десет година још имао је тај Мухамед да издржи, десет година пуних борбе, непрекидне, силне борбе и напора; с каквим резултатом то већ знамо.

Много се говорило о Мухамедову ширењу своје религије мачем. Без сумње је много племенитије што се можемо поносити хришћанском религијом, која се ширила мирно, путем проповедања и уверавања. Ипак, ако ми узмемо то као доказ истине или лажности једне религије, ми бисмо се врло преварили. Мач, истина; али одакле ћете да узмете свој мач? Свако ново мишљење кад се појави јесте управо у *мањини од једног гласа*. Дотле је оно у глави само једног човека. Само један човек на целом свету верује у њега; ту је један човек против свих људи. Да *он* потегне мач и да покуша да га шири тим, мало ће му помоћи. Ви прво морате имати свој мач! Уопште једна ствар шириће се сама колико може.

Ми не видимо да је и хришћанска религија увек презирала мач, кад га је један пут добила. Карло Велики није обратио Саксонце проповедањем. Ја мало полажем на мач: ја бих пустио да се једна ствар бори за саму себе на овом свету, било мачем, или језиком, или ма каквим оруђем које може дочепати. Нека она проповеда, памфлетира, бори се, нека напне сву снагу, и нека зубима и ноктима чини све што може; уверени смо да напослетку она неће ништа освојити што не заслужује да буде освојено. Што је боље од ње, она не може потиснути, него само оно што је горе. У том великом двобоју сама је природа судија и не може учинити неправо; оно што има најдубљи корен у природи, што зовемо *најистинитије*, то, и ништа друго, напослетку ће победити.

Међутим овде, узимајући у обзир многе ствари које су у Мухамеду и у његову успеху, треба да се сетимо какав је судија природа; колико је у њој величине, сложене од дубине и стрпљења. Ви узмете жито и баците га у земљу; ваше жито може бити помешано с плевом, отпатцима, прашином и свим могућним ђубретом; ништа не мари; ви га баците у добру, праведну земљу: она тера жито да расте, — све ђубре она ћутке усиса, закопа га у себе, не говори ништа о ђубрету. И жуто жито расте, добра земља ћути о свему осталом, — она је ћутке окренула све остало на неко добро и нимало се не жали на то. Тако је свуд у природи. Она је истинита, није лаж; и опет тако велика, и праведна и материнска у својој истини. Она тражи од једне ствари само да је у души права; она ће је штитити, ако је код ње тако, а неће ако није тако. Душа истине јесте у свима стварима, којима је икад дала прибе-

жиште. Па зар није то историја све највише истине, која долази, или која је икад дошла у свет? Тело свих њих јесте несавршеност, један елеменат светлости у мраку; нама треба да оне дођу отелешене у чисту логику, у неку чисто *научну* теорему о васиони, која *не може* бити потпуна, и која се, једног дана, мора показати као непотпуна, погрешна, и тако умрети и нестати. Тело сваке истине умире; и ипак у свима, велим, има душа која никад не умире, која у новом и све племенитијем отелешавању живи бесмртна као и са̂м човек. То је пут природе. Права суштина истине никад не умире. Да је она права, да је глас из велике дубине природе, ту настаје суд природе. Оно што ми зовемо чисто или нечисто није за њу коначно питање. Не колико има плеве у вама, него да ли имате каквог било жита. Чисто? Ја бих многоме човеку казао: „Јест, ти си чист, доста чист, али ти си плева, — неискрена хипотеза, чувење, формалност; ти ниси никад био у додиру с великим срцем васионе. Ти ниси управо ни чист ни нечист, ти си ништа; природа нема никаква посла с тобом“.

Мухамедову веру ми смо назвали неком врстом хришћанства; и доиста, кад погледамо на дивљу, одушевљену искреност којом се у њу веровало и прихватило срцу, ја бих казао да је она боља врста него она међу бедним сирским сектама са свјим празним препиркама о Homoiousion и Homoousion, с пуном главом ништавне хуке, са срцем празним и мртвим! Истина Мухамедове вере увијена је у ве-

Homoousios — *једнак* по суштини с Богом; *homoiousios* — *сличан* по суштини с Богом. У четвртом столећу по Христу вођена је оштра препирка међу хришћанима: једни су тврдили да је Христос *једнак* по суштини с Богом, да је, дакле *homoousios*, а други су тврдили да је само *сличан*, дакле *homoiousios*.

лику заблуду и лаж; али њена истина наводи да се у њу верује, а не лаж; она је успела својом истином. Она је бастардна врста хришћанства, али жива врста, са живим срцем у себи, а не мртва, гола ситничарска, јалова логика. Кроз целу ту нечисту гомилу арабијског идолопоклонства, ситничарске теологије, предања, празних форама, чувења и хипотеза Грка и Јевреја, са својим ништавним ситничарством, тај дивљи човек пустиње, са својим дивљим, искреним срцем, озбиљан као смрт и као живот, својим великим, светлим, природним погледом, прозрео је у језгро ствари. Идолопоклонство није ништа; ти дрвени идоли ваши, које „трљате уљем и воском, те се муве лепе по њима“, — они су дрво, кажем вам. Они ништа не могу учинити за вас; они су немоћна, богохулна ништавила, ужас и гад, кад их познате. Само Бог јесте; само Бог има моћи. Он је створио нас, он нас може убити и одржати нас у животу: „*Алах акбар*, Бог је велики“. Разумите да је његова воља најбоље за вас; ма колико да је она немила месу и крви, ви ћете видети да је она најмудрија, најбоља, треба да је тако узмете; на овом свету и на оном ви ништа друго не можете чинити!

И сад, ако су дивљи идолопоклоници веровали у то и својим ватреним срцима прихватили се да то чине, ма у којем облику да им је то дошло, ја велим да је било веома достојно да се у то верује. У којем било облику, то је још једина ствар достојна да у њу верују сви људи. Човек тиме постаје доиста првосвештеник тога храма једнога света. Он се слаже са одлукама творца овога света, радећи по њима, не опирући им се узалуд; ја не знам до данас никакву бољу одредбу дужности него што је

та. Све што је *право* прилагсђава се томе, радећи у правцу стварног смера света; ви ћете успети тим (смер света ће успети), ви сте добри и на правом путу. Homoiousion и Homoousion, празно логичко препирање, тада и пре и у свако доба, нека се препире, куд год хоће и како год хоће: то је *ствар* коју сва та борба значи, ако ма шта значи. Ако не успе да то значи, онда не значи ништа. Не да се апстракције, логичке пропозиције тачно или нетачно искажу речима, него да живи, стварни синови Адамови приме то к срцу; то је важна ствар. Ислам је уништио све те празне, ситничарске секте, и ја мислим да је имао право што је то учинио. Он је био стварност, која је још једном потекла правце из великог срца природе. Арабијско идолопоклонство, сирске формуле, све што није било тако стварно, треба да оде у пламен — просто, голо *гориво,* у разном смислу, за оно што је било *ватра.*

За време тих дивљих ратова и бораба, нарочито после бегања из Меке, Мухамед је диктовао своју свету књигу, коју они зову *коран* или *читање*, „ствар за читање“. То је дело којим су он и његови ученици толико учинили, питајући цео свет, зар то није чудо? Мухамеданци гледају свој коран с таквим поштовањем, с којим мало Хришћана гледа своју библију. Њега свуд сматрају као узор мерило свих закона и свих радња; по њему се треба управљати у размишљању и у животу: он је посланство, послано правце с неба, по коме ова земља има да се управља и да иде; ствар коју треба читати. Њихове судије суде по њему; сви мусломани морају га учити, тражити у њему светлости свога живота. Они имају мошеја у којима га сваки дан

целог читају; тридесет група свештеника измењају се читајући га целог сваки дан. Двадесет стотина година глас те књиге одјекивао је непрестано у ушима и срцима толиких људи. Кажу да има мухамеданских доктора који су га читали седамдесет хиљада пута.

Врло занимљиво; ако човек тражи „разлике националног укуса“, ту ће извесно наћи најугледнији пример. И ми можемо читати коран; наш превод од Сала познат је као врло веран. Морам рећи да је то једна од најдосаднијих књига, које сам икад читао. Досадна, збркана гомила, сурово необрађено, вечита понављања, развученост, заплетеност; веома сурово, незрело; једном речи, несносна глупост. Ништа друго осим осећања дужности не би могло навести каквог Јевропљанина да прочита цео коран. Ми читамо то, као кад бисмо превртали по државној архиви гомиле штампаних глупости, које се не могу читати, да бисмо нашли што год о каквом значајном човеку. Истина је да је нама у томе незгодније; Арабљани виде више метода у њему него ми. Мухамедове присталице нашли су коран сав у одломцима, као што је био написан при првом *објављивању;* много од тога, како они кажу, на *овчијим кожама* било је без реда бачено у један сандук; и они су га објавили, без икаква реда по времену или иначе, — старајући се само, као што изгледа, и то не сасвим строго, да најдуже главе метну напред. По томе прави почетак тога јесте скоро на крају, јер су најранији делови били најкраћи. Можда он не би био тако рђав, кад би га човек читао у његовој историјској наизменици. И много од тога кажу да је ритмично; нека врста дивље, ритмичке песме у оригиналу. То може бити важна тачка, јер је можда много изгубљено

овако у преводу. Ипак, и допуштајући све то, човек осећа како је тешко видети како је икоји смртни икад могао сматрати тај коран као књигу писану на небу, сувише добру за земљу; као добро написану књигу, или најпосле само као књигу, а не као збркану рапсодију, *написану*, у колико се ту може говорити о писању, тако рђаво, као што готово никад никоја књига није написана. Толико о националним разликама и о мерилу укуса.

Ипак, рекао бих, није неразумљиво што су га Арабљани могли толико волети. Кад један пут оставите из руку ту збркану гужву од корана, и кад га ставите иза себе на неку даљину, онда се почиње откривати његов битни карактер, и онда се у њему види сасвим друкчија вредност него литерарна. Ако једна књига долази из срца, она ће успети да продре и у друга срца; сва вештина и досетљивост пишчева мало доприносе томе. Рекао би човек да је основни карактер корана, што је *природан*, *прав*, што је на bona fide писана књига. Ја знам да су Придо и други представили га само као гомилу опсенарства; да је ту намештана глава по глава, да се оправдају и сакрију ауторови наизменични грехови, да се помогне његовим смеровима и шарлатанству; али је доиста време да се све то одбаци. Ја не тврдим да је Мухамед увек био искрен; ко је увек искрен? Али изјављујем да не знам шта да мислим о критичарима, који би га данас кривили за *смишљено* варање, за свесно варање уопште или можда за ма какво; — или још горе, да је он живео у чистом елементу свесног варања, и да је писао тај коран,

Придо — енглески научник (1648.—1724.). Поред других написао је дело „Живот варалице Мухамеда“.

као што би то чинио какав опсенар и варалица. Ја мислим да ће свако искрено око читати коран сасвим друкчије него тако. То је збркано врење једне велике, сурове, људске душе; суровог, необразованог човека који ни читати не уме, али бујан, озбиљан, који се ватрено бори да се изрази речима. Неком наглом силином напреже се он да се изрази; мисли долазе код њега збркано; за много ствари које он има да каже он не може ништа да каже. Мисао која је у њему не добива никакав облик израза, није уређена ни по каквој наизменици, методу или вези; — те мисли његове немају никаква *одређена облика;* оне су разбацане без облика, борећи се и тискајући се ту, у свом хаотичком, неодређеном стању. Ми смо рекли „глупо“; међутим, природна глупост није никако карактер Мухамедове књиге: она је пре природна необрађеност. Тај човек није учио вештину говора; у журби и наглости непрестане борбе он није имао времена да сазре до згодних израза. Задихана журба и наглост једног човека, који се бори усред битке за живот и спас, — то је расположење у коме се он налази. Слепа журба; због величине мисли он не може да се изрази речима. Наизменични изрази једне душе у таквом расположењу, обојени разним обртима борбе од двадест и три године, час изражени добро, час рђаво: то је коран.

Јер треба да сматрамо Мухамеда за ових двадесет и три године као центар једног света који је сав у борби. Битке са Корејшима и идолопоклоницима, спорови у самом његову народу, погрешке његова сопственог дивљег срца, све то држало га је у непрестаном вртлогу; његова душа више није знала за одмор. У несаним ноћима, као што се може

замислити, дивља душа тога човека, растрзана тим бурама, поздрављала је сваку светлост одлуке у тим мукама као праву светлост с неба; ма каква одлука његова духа, која је била тако важна, тако преко потребна за њега, изгледала му је као надахнуће каквог (анђела) Гаврила. И он варалица и вашарски вештак? Не, не! То велико ватрено срце, у коме је кипело и врело, као у каквој великој топионици мисли, — то није било срце једног варалице. Његов живот био је њему стварност, та божја васиона страшна стварност и истинитост. Он има доста мана. Тај човек био је неуглађен, полуварварски син природе, много бедуинскога било је још у њему; ми га морамо тако узети. Али га нећемо и не можемо сматрати као једног лицемера, као гладног варалицу без очију и срца, који за прегршт леђа чини такве богохулне обмане, фалсификује небеске документе и врши сталну велеиздају против свога творца и себе самога.

Искреност, у сваком смислу, изгледа ми да је заслуга корана, и она га је учинила драгоценим дивљим Арабљанима. То је, најзад, прва и последња заслуга једне књиге; она рађа заслуге сваке врсте, то јест, у основи само она може рађати заслуге сваке врсте. Занимљиво је што се, кроз ту збркану масу традиције, укора, жалбе, савета, у корану провлачи једна жила правог, непосредног увиђања, што би се скоро могло назвати појезија, — жила која лута. Тело књиге начињено је од саме традиције и тако рећи од ватрене, одушевљене, надахнуте проповеди. Он се увек враћа на старе историје о пророцима, како су живели у памћењу Арабљана; како су пророк за пророком, пророк Аврам, пророк Худ, пророк Мојсије, хришћански и други стварни и уображени

пророци, долазили овом и оном племену, опомињући људе за њихове грехове. И како су били примљени од њих као и он, Мухамед, што је био примљен, — што је велика утеха за њега. Те ствари понавља он десет, можда двадесет пута, и једнако досадно говорећи о њима, непрестано понављајући их. Честити Самуило Џонсон, у својој забаченој собици, могао је тако размишљати о биографијама аутора. То је главна садржина корана. Али занимљиво је што кроз све то просијава овде онде по неки зрак правог мислиоца и човека који прозире. Тај Мухамед има доиста око за свет; неком извесном честитошћу и суровом снагом он доноси нашем срцу оно што је његовом сопственом срцу било отворено. Ја мало ценим његове „Хвале Алаха“, које многи хвале; оне су, држим, узајмљене поглавито од Јевреја; бар су ту веома претеране. Али око које продире погледом правце у срце ствари и *види* истину њихову, — то је за мене веома занимљив предмет. Дар саме велике природе, који она даје свима, али који само један од хиљаде жалосно не одбаци, — то је оно што ја зовем искреност гледања, сведоџба искреног срца.

Мухамед не може да чини чуда; он често нестрпљиво одговара: ја не могу да чиним чуда. Ја? „ја сам јавни проповедник“, позван да проповедам ову науку свима створовима. Ипак свет, колико можемо видети, био је у ствари од вајкада сав једно велико чудо за њега. Погледајте на свет, вели он, зар није чудно то дело Алахово; потпуно „један знак за вас“, ако су вам очи отворене. Ову земљу Бог је створио за вас: „одредио је путеве на њој“; ви можете живети на њој и по њој ићи тамо амо. Облаци у сувој

земљи Арабији Мухамеду су врло чудни: Велики облаци, вели он, рођени у дубокој утроби бесконачности горе, одакле долазе они! Они лебде ту; велика црна чудовишта; они просипају своје потопе од кише „да оживе мртву земљу“, и трава расте и високе лиснате палме са својим китама од урама висе ту. Зар то није знак? И вашу стоку, — Алах је створио њу; услужне, неме створове; они претварају траву у млеко; ви добивате своје одело од њих, од тих врло чудних створова; они долазе у реду кући, у вече, и, додаје он, одају вам част. Па и бродови, — он често говори о бродовима: огромни покретни брегови, они развијају своја платнена крила, иду преко воде, а небески ветар тера их; па онда леже без покрета; Бог је задржао ветар, они леже мртви и не могу да макну. Чуда? узвикује он; какво бисте чудо хтели ви? Зар нисте ви сами ту? Бог је створио вас, „створио вас је од мало земље“. Ви сте били некад мали, а пре неколико година вас није никако ни било. Ви имате лепоте, снаге, мисли, „ви имате сажаљења један према другом“. Старост вам долази и седа коса; ваша снага слаби; ви падате и опет вас нема. „Ви имате сажаљења један према другом“, то ме је врло дирнуло. Алах је могао да вас створи, тако да немате сажаљења један према другом; — како би онда било? То је велика, непосредна мисао, дубок поглед у право биће ствари. У том се човеку виде сурови трагови појетског генија, свега што је најбоље и најистинитије, снажан, необрађен ум; прозривост, срце; снажан, дивљи човек, који је могао бити песник, краљ, свештеник, ма какав јунак.

Његовим очима увек је јасно да је цео овај свет чудан. Он види, као што смо раније казали, оно што су сви велики мислиоци, па и сами сурови Скандинавци, којим било путем достигли да виде: да је овај материјални свет, који изгледа тако чврст, у основи, у самој ствари, ништа; он је видна и опипљива изјава божје моћи и присутности, — једна сенка коју је он изнео на поље, на крај празне бесконачности; ништа више. Планине, вели он, те велике стеновите планине, и оне ће се распасти „као облаци“, расплинуће се у плаветнилу као и облаци, и неће их бити! Он замишља земљу на арабијски начин, како нам Сал прича, као једну неизмерну равницу, или као пљоснату површину, а планине су на њој зато да је *држе*. Последњег дана њих ће нестати, „као и облака“; цела ће се земља обрнути, распашће се у вртлогу, и као прашине и паре нестаће је у празној бесконачности. Алах ће дићи своју руку од ње, и она ће престати да постоји. Пред очима тог човека непрестано је било јасно светско царство Алахово, свуда присутност неке неизразиве моћи, неке неисказане светлости и страховитости, као праве снаге, суштине и стварности, у свима, којим било, стварима. А то какав модерни крсти именом снаге природе, законима природе, и не замишља то као какву божанску ствар, па ни као ствар уопште, него као неки скуп ствари, доста небожански, — што се може продати, занимљив, добар да се њим терају бродови! С нашим наукама и енциклопедијама ми смо склони

Енциклопедија — 1751.—63. год. изишло је у Француској велико дело *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné de sciences, des arts et métiers.* Тим се делом хтео да представи не само цео обим људских знања у наукама, вештинама и занатима, него

да заборављамо *божанско*, у тим нашим лабораторијама. А не треба да то заборављамо! Кад се то један пут заборави, ја не знам шта је онда вредно сећања. Већина наука онда било би веома мртва ствар; сува, тврдоглава, празна; чкаљ у позну јесен. Најбоља наука је без тога као мртво дрво; то није дрво које расте и шума која даје све нова дрва, између осталога! Човек не може ни *знати*, ако не може *обожавати* ма на који начин. Иначе је његово знање педантерија и мртав чкаљ.

Много се говорило и писало о чулности Мухамедове религије, — више него што је било право. Уживања, која су преступна код нас, која је он допустио, није он увео; он их је затекао уобичајена, одобравана од незапамћених времена у Арабији; он их је само смањио, стегнуо, не с једне, него с неколико страна. И његова религија није лака: са строгим постовима, прањима, са збијеним заплетеним формулама, с молитвама пет пута дневно и уздржавањем од вина, она није „успела тим што је лака религија“. Као да ма која религија или која религиозна ствар може успети тим! То је клеветање људи, кад се за њих каже да су се дигли на јуначку радњу из лакоће, из наде на уживање и награду, или из ма каквих ништавних побуда на овом или на оном свету. И у најситнијем смртном има нечега племенитијег. Јадни заклети војник, најмљен да буде убијен, има своју „војничку част“, различну од војне дисциплине и дневне плате. Није то уживати слатке

је оно било и израз мишљења у Француској у XVIII столећу, у области философије, религије, науке о држави итд. Од тада се енциклопедизмом зове сваки покушај и тежња, да се једним прегледом обухвате све тековине људског ума и рада.

ствари, него чинити племените и истините ствари, и показати се под божјим небом као човек кога је Бог створио, чему и најсиромашнији син Адамов тамно тежи. Покажите му пут да то учини — најмрачнији јадник распалиће се до јунака. Веома се неправо чини човеку, кад се каже за њега да се он може завести лакоћом. Тешкоћа, одрицање, мучеништво, смрт, — то су *мамци* који делују на срце човеково. Распалите унутрашњи, племенити живот у њему, добићете пламен који ће сагорети све ниже обзире. Не срећа него нешто више: то се види и у оним ситничарским класама, с њиховом „ствари части“ и сличним стварима. Не ласкајући нашим пожудама, не, него само будећи онај хероизам који дрема у сваком срцу, може једна религија добити присталица.

И сâм Мухамед, после свега онога што се о њему може казати, није био чулан човек. Ми бисмо се врло преварили, кад бисмо сматрали тога човека као обичног човека од уживања, који је нарочито одан нижим уживањима, или ма каквим уживањима. Његова кућа била је од најскромнијих; његова обична храна била је јечмени хлеб и вода; по неки пут месецима није ложена ватра на његову огњишту. С праведним поносом помињу, да је он сâм крпио своју обућу и свој огртач. Он је био сиромах човек, који се много мучио и био увек рђаво подмирен, не марећи за оно зашто се обични људи боре. Не рђав човек, рекао бих ја; нешто боље било је у њему него пожуда ма какве врсте, — иначе ти дивљи Арабљани, борећи се и тискајући се двадесет и три године поред њега, увек у тесном додиру с њим, не би га тако поштовали. То су били дивљи људи, који су овда онда планули до свађе, до сваковрсне сурове

искрености; без праве вредности и мушкости никоји човек не би им могао заповедати. Ви велите да су га они звали пророком? Лепо, он је стојао ту очи у очи с њима, откривен, неувијен ни у какву тајну, пред њиховим очима крпећи свој огртач и своју обућу; борећи се, саветујући, наређујући међу њима; они су морали видети какав је човек он био, па зовите га како хоћете! Никаквом цару с његовом круном није се тако покоравало, као томе човеку у огртачу који је он сâм крпио, и то за двадесет и три године суровог, стварног искушења. Ја мислим да је нешто од правог јунака по себи потребно за то.

Његове последње речи јесу молитва; испрекидани узвици једног срца, које, дркћући од наде, тежи своме творцу. Ми не можемо рећи да га је његова религија учинила *горим;* она га је учинила бољим, добрим а не рђавим. Племените ствари помињу се о њему. Кад је изгубио своју ћерку, он је одговорио на свој начин, увек искрено и ипак као Хришћани: „Бог је дао, Бог је узео; нека је благословено име Господње". Он је тако одговорио и о Сејиду, своме ослобођеном, омиљеном робу, другоме од својих присталица. Сејид је пао у битци код Табука, првој Мухамедовој борби с Грцима. Мухамед је рекао да је то добро; Сејид је извршио дело свога господара, Сејид је сад отишао своме господару; све је било добро за Сејида. Међутим, Сејидова ћерка нађе га да плаче над Сејидовим телом; седи старац лије сузе. „Шта видим ја?" рекла је она. „Ти видиш пријатеља да плаче над својим пријатељем". Последњи пут изишао је да иде у мошеју два дана пред своју смрт; питао је да ли је кога увредио. Нека његова сопствена леђа отрпе ударе. Да ли

дугује штогод коме? Један глас одговори: „Јест, мени три драхме“ узајмљене једном приликом. Мухамед нареди да му се плати. „Боље је сад се застидети“, рекао је он, „него на страшном суду.“ — Ви се сећате Кадиџе и онога, „не, Алаха ми“. Црте такве врсте показују нам честитог човека, брата свих нас, који се види кроз дванаест столећа, — прави син наше заједничке мајке.

У осталом, ја волим Мухамеда што је потпуно слободан од извештачености. Он је сурови син пустиње, који се само на себе ослања; он неће да је оно што није. Нема никаква гордог истицања код њега, али не показује ни понизности; он је ту као што може да буде, у огртачу и обући, које је он са̑м крпио; он говори отворено свакој врсти персијских краљева, грчких царева шта треба да они раде, а зна доста добро и „поштовање које је дужан само себи“. У једној борби на живот и смрт с Бедуинима није могло бити без грозних ствари, али тако исто није било и без дела милосрђа, племенитог природног сажаљења и великодушности. Мухамед нити правда прве, нити се поноси другима. Све је то био слободан излив његова срца; све је то требало овде онде. То није био човек сладак на језику! У њему је искрено дивљаштво, ако то затреба; он не улепшава ствари! О табучком рату он често говори; многи његови људи не хтедоше да иду том приликом; они су се изговарали врућином, жетвом и тако даље; он никад то не може заборавити. Ваша жетва? Она траје један дан. Шта ће бити од ваше жетве кроз целу вечност? Врућина? Јест, била је врућина, „али у паклу ће бити још већа врућина“. По неки пут се јави по који суров сарказам: он каже неверни-

цима: ви ћете сигурно добити праведну меру за своје радње тога великог дана. Оне ће вам бити одмерене; ви нећете имати мали терет! — Свуд он упре своје око у ствар; он је *види*; његово срце овда онда као да занеми од њене величине. „Доиста“, вели он; та реч, у корану, написана је по неки пут као реченица за себе: „Доиста“.

Код тога Мухамеда нема дилетантизма; код њега се ради о проклетству и искупљењу, о времену и вечности; он то узима смртно озбиљно! Дилетантизам, хипотеза, спекулација, тражење истине из доколице, играње и кокетовање са истином: то је најцрњи грех, корен свих других грехова који се могу замислити. Он је у томе што срце и душа човекова нису никад били отворени истини, — „живећи у празној привидности“. Такав човек не само што говори и ствара лажности, него је и он сâм лажност. Разумно, морално начело, варница од божанства, дубоко је потонуло у њему до укочене парализе живе смрти. И саме лажности Мухамедове истинитије су од истина таквог једног човека. То је неискрен човек: углађен, поштован у неко време и на неком месту; не вређа, не каже ништа опоро никоме; врло је чист, — управо као угљена киселина, која је смрт и отров.

Ми нећемо хвалити Мухамедове моралне прописе, као да су увек од најбољих; ипак се може рећи да је у њима увек тежња ка добру, да су они истинити изливи једног срца које тежи ономе што је праведно и истинито. Ту нема узвишеног опраштања хришћанства, да се окрене и други образ кад је један ударен: треба да се светите, али то треба да буде одмерено, не сувише или неправедно. С друге стране ислам је, као и свака велика вера, и прози-

рање у суштину човекову, потпун изједначилац људи; душа једнога који верује претеже сва земаљска краљевства; сви су људи, и по исламу, једнаки. По Мухамеду није само добро давати милостињу, него је то потребно; он утврђује једним законом колико треба да дате, и ви се излажете опасности, ако то занемарите. Десети део годишњег прихода једног човека, ма колики он био, јесте својина сиромаха, оних који су увређени и којима треба помоћи. Све је то добро; природан глас човечности, милосрђа и правичности, који је одјекивао у срцу тог дивљег сина природе, говори *тако*.

Мухамедов је рај чулан; и његов пакао је чулан; — то је истина; и у једном и у другом има доста ствари које врећају сва племенитија осећања у нама. Али треба да имамо на уму да је код Арабљана већ било тако; да је Мухамед, ма како да је променио то, само ублажио и смањио све то. И најгоре чулности јесу дело доктора, његових присталица, а не његово дело. У Корану се доиста врло мало говори о сластима у рају; оне су пре наглашене, него што се о њима изречно говори. Не треба заборавити да и ту највише радости треба да буду духовне; само присуство највишега претегнуће бесконачно све друге радости. Он вели: „Ваш спас биће мир“. *Салам*, нека је мир с вама! — оно чему све разумне душе теже и узалуд траже овде на земљи као једини благослов. „Ви ћете седети на столицама, један према другом; све срџбе нестаће из ваших срца.“ Све срџбе! Ви ћете један другога слободно волети; за свакога од вас, у очима његове браће, биће доста неба!

Што се тиче тога чулног раја и Мухамедове чулности, о оној глави која је за нас најгора од свих, имало би много да се каже, али није згодно да у то улазимо овде. Само ћу две напомене учинити и онда оставити то вашем нахођењу. На прву ме је навео Гете; то је један случајан миг његов, који ми изгледа да заслужује да се помене. У једном од његових описа у *Мајстеровим Путовањима* јунак налази на једно друштво од људи врло чудних обичаја, од којих је један био овај. „Ми захтевамо“, вели Мајстер, „да се сваки од наших људи уздржава у једном правцу“, да он у једној ствари иде правце против своје жеље и да себе *нагна* да чини оно што он не жели, „ако хоће да му допустимо већу слободу на свима другим странама“. Мени се чини да ту има велике истине. Уживати у стварима које су пријатне, то није зло; али тим уживањима свести наш лични морал до ропства, — то је зло. Нека један човек потврди да је он краљ својих навика; да он може и да хоће да их се отресе из извесне побуде: то је изредан закон. Месец рамазан за Мусломане, многе ствари у Мухамедовој религији, и у његову сопствену животу, иду у томе правцу; ако не из размишљања у напред, или из јасне тежње ка моралном усавршавању од своје стране, а оно из извесног здравог мушког инстинкта, што је опет добро.

Али има нешто друго да се каже о Мухамеданском небу и паклу. А то је, ма колико да су они сурови и материјални, да су они чулна слика једне

рамазан — девети месец у години код Мухамеданаца. У току тога месеца Мухамед је добио прва божанска откровења, те за време рамазана сваки Мухамеданац пости од јутра до мрака и уздржава се свих уживања уопште.

вечите истине, која се на другим местима не износи увек тако верно, — тај његов сурови чулни рај; тај ужасни ватрени пакао, тај велики, бескрајни дан суђења о коме он непрестано говори; шта је све то него једна сурова сенка, у суровој бедуинској машти, оне велике духовне ствари и почетка ствари: — што би и за нас било рђаво, кад не бисмо сви то знали и осећали, бесконачне природе дужности? Да су човекове радње овде на земљи од бесконачне важности за њега, и да уопште никад не умиру, нити се вршавају; да се човек, са својим малим животом, уздиже тако високо као небо и силази тако дубоко као пакао, и да за својих шездесет година страшно и чудновато скрива у себи једну вечност: све се то, као у пламеним знацима, распламтело у дивљој арабијској души. Као да је то пламеном и муњом написано ту; страшно, неисказано, увек њему пред очима. Са силном озбиљношћу, са суровом, дивљом искреношћу, у пола изражавајући, немоћан да изрази све, он се напреже да то искаже, оваплоћује га у том небу и у том паклу. Оваплоћено како год хоћете, то је прва од свих истина. Оно је за поштовање, ма како било оваплоћено. Шта је главни циљ човеков овде на земљи? Мухамед је одговорио на то питање тако, да би могао застидети по некога од *нас*! Он не ради као Бентам и Пали, да узима право и неправо и рачуна добитак и губитак, последње задовољство једнога и другога, и да вас, сумирајући све, сабирањем

Бентам (Jeremy Bentham) — рођ. 1748., оснивач тако званог утилитаризма (начело корисности) у науци о држави. Његово је начело: што веће користи, што већу срећу раширити на што већи број људи. *Пали* (Paley) — присталица и сарадник Бентамов.

и одузимањем у један чист резултат, пита: зар у целини знатно не претеже право? Не, није боље чинити једно него друго; једно је према другоме као живот према смрти, као небо према паклу. Једно се не сме никако чинити, друго се мора пошто пото чинити. Не треба да их ви мерите; они су неизмерљиви; једно је вечита смрт за једног човека, друге је вечити живот. Бентамово начело корисности, врлина губитка и добитка, које своди овај божји свет на мртву, тупу парну машину, а бесконачну небеску душу човекову на неку врсту ваге за мерење сена, да би се на њој мерили сено и чкаљ, радости и болови. — Ако мене питате ко од њих, Мухамед или они, дају јаднији и лажнији поглед на човека и његову судбину на овом свету, ја ћу одговорити: Мухамед не.

Сводећи све то, ми ћемо поновити да је та религија Мухамедова једна врста хришћанства, да се у њој види један прави елеменат онога што је духовно највише, и које не могу сакрити све њене несавршености. Скандинавског бога *Жељу*, бога свих сурових људи, — Мухамед је раширио до неба; али то је символичко небо свете дужности, које треба добити вером и добрим делима, храброшћу и божанским стрпљењем, — што је још храбрије. То је скандинавски паганизам и један доиста небески елеменат додан томе. Немојте казати за то да је лажно; не гледајте на лажност тога, гледајте на истину тога. За ових дванаест столећа то је била религија и вођа у животу петог дела целог људског рода. Изнад свега то је била религија у коју се *срдачно* веровало. Ти Арабљани верују у своју религију и труде се да живе по њој! Никоји хришћани од првих вре-

мена, осим можда само енглеских пуритана у модерним временима, нису никад тако непоколебљиво веровали у своју веру, као што мусломани верују у своју, — верујући у њу потпуно, пркосећи њом времену и вечности. Кад стражар по улицама у Кајиру викне ноћу „ко је“, чује од пролазника одговор „нема Бога осим Бога“. *Алах акбар, ислам* одјекују кроз душе и кроз цео свакидашњи живот тих мрачних милијуна. Ревносни мисионари проповедају то код Малајаца, код црних Папуанаца, код сурових идолопоклоника; — потискујући оно што је горе, а не што је боље и добро.

Арабијском народу то је било рођење из мрака у светлост; Арабија је тек тим оживела. Једном сиромашном пастирском народу, који је од створења света лутао незнан по својим пустињама, био је послан озго један јунак — пророк, с једном речи у коју они могу веровати; и, погледајте: незнане позна цео свет, мало је порасло до светске величине; само за једно столеће после тога, Арабија је с једне стране у Гренади, с друге у Делхију; сијајући се од храбрости и сјаја и од светлости генија, Арабија светли дуго време над великим делом света. Вера је велика, животворна. Историја једног народа постаје плодна, уздиже душу, велика, чим тај народ верује. Ти Арабљани, тај човек Мухамед, и то једно столеће, — зар то није као једна варница, само једна варница, која је пала на један свет од црног, жалосног песка, како је из-

---

пуританци — у модерној историји, зову се англосаксонски протестанти, који су против англиканске цркве одржали ауторитет библије и својом борбом спремили победу религиозне и политичке слободе у Енглеској.

гледао? Али погледајте како тај песак постаје експлозиван барут и пламти до неба високо, од Делхија до Гренаде. Рекао сам да је велики човек увек био као муња с неба; остали људи чекали су га као гориво, а затим су и они планули.

ТРЕЋЕ ПРЕДАВАЊЕ

Јунак као песник. Данте, Шекспир.

(Уторник, 12. маја 1840.)

Јунак као божанство, јунак као пророк, јесу производи старих времена, који се не могу понављати у новим. За њих треба извесна суровост поимања, које нестаје с прогресом чисто научног знања. Треба да је, тако рећи, један свет празан или скоро празан од научних форама, да би људи у њиховој љубави и чуђењу могли замислити једног човека међу њима као Бога или једнога који говори божјим гласом. Божанство и пророк прошли су. Ми имамо сад да гледамо нашег јунака у мање високом, али и у мање спорном карактеру песника, карактеру који не пролази. Песник је херојска фигура која припада свима временима, коју сва времена имају, кад је један пут рођен, коју и најновије као и најстарије доба може родити, — и родиће увек, кад год се природи допадне. Нека природа пошље једну херојску душу; ни у које доба није немогућно да она не добије облик песника.

Јунак, пророк, песник — толико различних имена, која ми, у разним временима и местима, да-

јемо великим људима, по различностима које видимо у њима, и по сфери у којој су се они развијали! По том истом начелу ми им можемо дати још више имена. Ипак ја ћу још напоменути као ствар која није без вредности да се узме на ум, да је различна *сфера* главни основ такве разлике; да јунак може бити песник, пророк, краљ, свештеник, или шта хоћете, према томе какав је свет у коме се он налази рођен. Ја признајем да не знам никојега доиста великог човека, који не би могао бити *све* врсте људи. Песник који би могао само да седи на столици и да саставља стихове не би никад написао ни једног стиха који би много вредео. Он не би могао опевати једног јуначког ратника, кад и он сâм не би био јуначки ратник. Ја замишљам да је у њему политичар, мислилац, законодавац, философ; у којем било ступњу он би то могао бити, он је све то. По томе ја и не могу да разумем како један Мирабо, са оним великим, ватреним срцем, с пламом који је био у њему, са својим врелим сузама, да није могао писати стихове, трагедије, спевове и сва срца дирати на тај начин, да су га ток живота и васпитање обрнули на ту страну. Велики, основни карактер великог човека јесте да је човек велики. Наполеон има речи које су као аустерличке битке; па и маршали Луја четрнаестог јесу нека врста појетских људи; изреке Тиренове су пуне мудрости и генијалности као изреке Самуила Џонсона. Велико срце, ведро око које дубоко види: ту је све; никоји човек, у ма којој области не може никако напредовати без тих ствари. Петрарка и Бокачио вршили су дипло-

Петрарка (Франческо) — прослављени талијански песник и научник (1304.—1374.). *Бокачио (Ђовани)* — чувени тали-

матске мисије, као што изгледа, сасвим добро; у то се може лако веровати, они су стварали мало теже ствари него што су те! Бернс, даровити писац песама, могао би бити још бољи Мирабо. Шекспир — ко би знао шта *он* не би могао бити у највишем ступњу.

Истина да има и природних наклоности. Природа не ствара све велике људе, као ни све друге људе, по једном истом калупу. Има без сумње различних способности, али бесконачно више различних прилика, и најчешће се прилике и узимају у обзир. Али ту је као и код обичних људи у учењу заната. Ви узмете једног човека, који још нема одређену способност једног човека, који би могао бити ма какав занатлија, и од њега направите ковача, столара, зидара: он је тада и од тада то и ништа друго. И кад, као што се Адисон жали, видите по неки пут каквог носача, који стење под својим теретом, с ногама као од трске, и одмах ту каквог кројача с телесином каквог Самсона како држи парче чохе и малу иглу (Уитчепелску), — ту се не може тврдити да је само наклоност природе ту била питана за савет! Тако и велики човек, код кога треба да он учи. Рецимо да је ваш јунак ту; хоће ли он постати освајач, краљ, философ, песник? Има један неразмрсив заплет спорног рачуна између света и њега! Он ће читати свет и његове законе; свет са својим законима биће

јански песник (1313.—1375.); заједно с Петрарком радио је на томе, да се у Италији уведе изучавање класичних језика и књижевности. *Адисон (Јосиф)* — енглески песник, књижевник и државник (1672.—1719.). *Самсон* — један од судија код ст. Јевреја. По јеврејском предању био је човек необичне снаге; једном је дохватио рукама велики стуб у храму, скршио стуб, те се храм срушио, и том је приликом погинуло 3000 душа.

ту да се чита. Шта ће свет по *тој* ствари допустити и наредити, као што смо казали, јесте најважнија ствар о свету.

Песник и пророк врло се разликују по нашим неодређеним модерним појмовима о њима. А у неким старим језицима оба су имена синонимна; vates значи и пророк и песник; и доиста, у свима временима, пророк и песник, добро разумевани, имају велику сродност по смислу. У основи су они доиста још исто, а нарочито у том најважнијем обзиру, што су они обојица продрли у свету тајну васионе, оно што Гете зове „отворена тајна“. „Које је велика тајна“, пита неко. „Отворена тајна“ — отворена свима, а коју скоро нико не види! Та божанска тајна која лежи свуд у свима бићима, „божанска идеја света која лежи у основи привидности“, као што Фихте то зове; од које сва привидност, од звезданог неба до траве у пољу, а нарочито привидност човека и његова дела, јесте само *одело*, оваплоћење, које је чини видном. Та божанска тајна јесте у свима временима и на свима местима; доиста јесте. У већини времена и места она је врло превиђана; и васиона која се увек може дефинисати ма којим језиком, као остварена мисао божја, сматра се као проста, мртва, свакидашња ствар, — као да је то, како вели сатиричар, мртва ствар, коју је какав тапетар наместио ту. Не вреди сад *говорити* много о томе, али је жалосно за свакога од нас, ако то не знамо, и ако не живимо увек у знању тога. Доиста, врло велика жалост; — уопште је промашен живот, ако се живи друкчије.

Фихте — један од најзнатнијих немачких философа (1762.—1814.). Основна је мисао његова учења: сва је стварност израдње разума, а тај општи разум је, по Фихтеу, човеково *ја*.

Али сад велим: ко може заборавити ту божанску тајну коју је vates, био он пророк или песник, прозрео, то је човек који је послан овамо, да би се она дубље познала. То је увек његов позив, он је зато да нама то открије, — ту свету тајну, у којој он, више него други, увек живи. Док други заборављају то, он зна то, могао бих рећи да је он нагнан да зна то; без пристанка траженог од њега он већ живи у њој, приморан да живи у њој. Још једном понављам, ту нема ничега по чувењу, него је ту непосредно увиђање и вера, и да тај човек није могао друкчије него да буде искрен. Ма ко да живи у привидности ствари, за њега је од природе преко потребно да живи у правом језгру ствари. Још једном: то је човек који васиону озбиљно узима, док се сви други само играју њом. Он је пре свега видовит, зато што је искрен. У толико су песник и пророк једно исто, пошто суделују у отвореној тајни.

Што се тиче њихове разлике, можемо рећи: Видовит човек као пророк схватио је ту свету тајну пре с моралне стране, као добро и зло, дужност и забрану, а видовит човек као песник са стране, како је Немци зову, естетичке, као лепо и томе слично. За једнога можемо рећи да он открива оно што треба да чинимо, а други оно што треба да љубимо. Али у ствари те две области задиру једна у другу и не могу се раздвајати. И пророк управља свој поглед на оно што треба да волимо: како ће иначе знати он шта треба да чинимо? Највиши глас који се икад чуо на овој земљи рекао је: „Погледајте кринове у пољу, они не раде, нити преду, па опет ни Соломон у свој својој слави није био окићен тако

Соломон (премудри) — цар јеврејски, син цара Давида.

као један од њих“. То је поглед у најдубљу дубину лепоте. „Кринови пољски“, лепше окићени него земаљски кнежеви, расту ту по ниским пољима; једно лепо око гледа ту на вас из великог унутрашњег мора лепоте. Како би их сурова земља могла створити, да њена суштина, сурова као што изгледа и као што јесте, није изнутра лепота? И с те тачке гледишта једна изрека Гетеова, која је многе зачудила, може имати смисла. „Лепо“, вели он, „јесте нешто више него добро; лепо обухвата у себи добро.“ *Истинито* лепо, које се, у осталом, као што сам негде казао, разликује од лажнога, као небо од Vaux-Hall-a. Толико о разлици и истоветности песника и пророка.

У старим, па и у новим временима налазимо неколико песника, које сматрају за савршене, за које би било као издаја наћи погрешке у њима. То вреди поменути, то је право; али, строго узевши, то је само обмана. Доста је јасно да у основи нема савршеног песника! Једна жица појезије постоји у срцима свих људи; а никоји човек није сав од појезије. Ми смо сви песници, кад лепо читамо какав спев. „Уобразиља која се грози при Дантеову паклу“ — зар то није иста способност, само слабија по ступњу, као и самог Дантеа? Нико осим Шекспира не може оваплотити историју о Хамлету, као што је то Шекспир учинио, узимајући је из Сакса Граматика; него сваки прави неку историју од тога; сваки то оваплоћује боље или горе. Нама није потребно до трошимо време у дефинисању. Онде где нема никакве специфичке разлике, као између округлог и четвороугаоног, свака дефиниција мора бити више мање произвољна. Једног човека, који има толико више појетског еле-

Waux-Hall — врло украшена дворница за забаве у Лондону.

мента развијеног у себи, да он тиме обраћа на себе пажњу, назваће песником његови — ближњи. Тако исто одређују критичари и светске песнике, оне које ми сматрамо за савршене песнике. Онај који се толико уздигне изнад општег ступња песника изгледаће овим и оним критичарима светски песник, као што и треба да буде. Па и то је, и то мора да буде, произвољна разлика. Сви песници, сви људи имају по неку црту светскога, а никоји човек није потпуно од тога створен. Већина песника је врло брзо заборављено; али и најплеменитији, Шекспир или Омир, међу њима не могу се довека помињати; — доћи ће дан, кад и њих неће бити више!

Ипак, рећи ћете, мора бити разлике између праве појезије и правог непојетског говора; каква је та разлика? О том предмету писане су многе ствари, нарочито од последњих немачких критичара, од којих понеки нису ни врло разумљиви. Они кажу на пример да песник има неку бесконачност у себи, показује неку Unendlichkeit, извесни карактер „бесконачности“, који он даје своме ономе што он описује. То, и ако није врло јасно, ипак, по тако неодређеној ствари, вреди пажње: кад се добро о томе размисли, наћи ће се поступно неког смисла у томе. Што се тиче мене, ја налазим да је веома значајна стара проста одредба појезије: да је она *метричка*, да има музике у себи, и да је песма. Доиста, ако се мора дати каква дефиниција, може се рећи ово тако исто као и све друго. Ако је ваш опис доиста *музикалан*, музикалан не само у речима, него у срцу и у суштини, у свима својим мислима и изразима, у целом свом схватању, тада ће он бити појетски; ако не, не. Музикално, — колико је тим речено! Музикална мисао

јесте она коју говори дух, који је продро у најдубље језгро ствари; открио најдубљу тајну њену, то јест *мелодију* која лежи сакривена у њој; унутрашњу хармонију слагања, које је њена душа, по чему она и постоји, и има права да постоји, овде на овом свету. Све дубоке ствари, можемо рећи, јесу мелодичне и природно се изражавају у песми. Значај песме иде дубоко. Ко је тај који у логичким речима може изразити дејство које музика чини на нас? То је нека врста неуређена, неодредљива говора, који нас води до ивице бесконачности и даје нам да за неколико тренутака загледамо у њу.

И сваки говор, па и најобичнији, има нешто од песме у себи: нема ни једне парохије у свету која нема свој особити акценат, — ритам или тон, по коме људи ту певају оно што имају да кажу! Акценат је нека врста певања; сви људи имају свој сопствени акценат, — ма да они опажају само акценат других. И пазите како сваки страстан говор постаје по себи музикалан, — с лепшом музиком него го̑ акценат; говор једног човека и у ватри гнева постаје певање, песма. Све дубоке ствари јесу песма. Изгледа унеколико да је песма права, централна суштина наша; као да су све остале ствари само завоји, љуске! Првобитни елеменат у нама; у нама, и у свима стварима. Грци су сањали о хармонији сфера; то је било осећање које су они имали о унутрашњем склопу природе, да је душа свих њених гласова и израза била савршена музика. По томе појезију можемо назвати *музикална мисао*. Песник је онај који мисли на тај начин. У основи то зависи увек од моћи ума; искреност и дубина виђења чине да је један човек песник. Видите доста дубоко, и ви

ћете видети музички, *пошто је* срце природе свуда музичко, ако само то можете достићи.

Ватес песник са својим мелодичним апокалипсисом природе изгледа да код нас заузима сиромашан ранг, кад се упореди с ватесом пророком; и његов посао и наша оцена о њему за његову функцију јесу подједнако ситни. Јунак узет као божанство; јунак узет као пророк; затим јунак узет само као песник: зар то не изгледа као да наше поштовање великог човека из епохе у епоху стално опада? Ми га сматрамо прво као Бога, затим као Богом надахнута, а сад, у најближем ступњу његову, његова веома чудна реч добива од нас само признање да је он песник, човек који прави лепе стихове, генијалан човек, или тако нешто! — То изгледа тако, али ја вас уверавам да у основи није тако. Ако добро загледамо, можда ће се видети да је у човеку још оно исто сасвим особено дивљење херојском дару, ма каквим се именом он звао, као што је било у ма којем другом времену.

Ја бих рекао да ми једног великог човека не сматрамо буквално за божанског зато што се наши појмови о Богу, највишем, недостижном извору светлости, мудрости и јунаштва, све више пењу, а никако зато што наше поштовање тих особина, како се јављају у људима, све више опада. Вредно је да се о томе промисли. Скептички дилетантизам, проклетство нашег доба, али које неће трајати до века, ради жалостан посао у тој највишој области људских

апокалипсис — откровење; „Откровење Јованово“ — последња књига Новога Завета, у којој се хришћанима проричу мучења и гоњења, која их чекају, али и победа хришћанства ако, хришћани остану чврсти у својој вери.

ствари, као и у свима областима: и наше поштовање великих људи, тако сакато, слепо, сломљено, као што је, показује се у жалосном стању, да се једва може познати. Људи обожавају спољашности великих људи; већина људи не верује да има доиста великих људи за обожавање. Најжалосније, најкобније веровање: верујући у то, човек би, у буквалном смислу те речи, очајавао о људским стварима. При свем том погледајте, на пример, Наполеона! Један корзикански артиљеријски поручник, — то је његова спољашња страна: и опет зар му се не покоравају, зар га не обо*жавају*, на свој начин, више него укупно све оне које носе тијаре и дијадеме на овом свету? Велике херцегиње и покућари скупљају се око скромног сељака Бернса: — неко чудновато осећање обузимало је сваког од њих, слушајући таквога човека. [illegible] [illegible] и што је то, у [illegible] човек! У [illegible] срца тих људи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] људи. Зар ни то не [illegible]! Али зар, као [illegible] [illegible] [illegible] — Да, што [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]?

И у овим временима, таквим каква су, зар ми немамо два чиста песника, ако не обожавана, ипак можемо рећи благословена? Шекспир и Данте јесу свеци појезије; и ако хоћемо да мислимо о томе, они су доиста *канонисани,* тако да би била безбожност дирати их. Невођени инстинкат света, делујући кроз све те наопаке препоне, дошао је до таквог резултата. Данте и Шекспир јесу особена два човека. Они су, сваки за себе, као у некој краљевској самоћи; нико им није раван, нико није други после њих; по општем осећању света неки извесни трансцендентализам, нека слава потпуног савршенства, обавија ту двојицу. Они су канонисани, и ако никоји папа ни кардинал нису то благословили! Такво је још наше неразорљиво поштовање према хероизму, поред свега наопаког утицаја, у временима најмање херојским. Ми ћемо посматрати мало ту двојицу, песника Дантеа и песника Шекспира; оно мало што нам је допуштено овде рећи о јунаку као песнику на тај начин ће врло згодно доћи.

Многе су књиге писане као коментари Дантеа и његове књиге, ипак, у целини, без великог резултата. Његова је биографија тако рећи ненакнадно изгубљена за нас. То је био незнатан човек, који је лутао, притиснут тугом; нико на њега није обраћао особиту пажњу, док је био жив; и највећи део од онога што се о њему знало, изгубљен је у дугом размаку времена, од тада до данас. Има пет столећа како је он престао писати и живети на земљи. После свих коментара сама књига његова јесте у главном оно што ми знамо о њему. Књига и, могло би се додати, она слика која се обично приписује

Ђиоту, и коју, гледајући је, човек не може а да је не сматра за верну, ма ко да ју је радио. За мене је то врло дирљиво лице; можда од свих која ја познајем то је најдирљивије. Усамљен ту, сликан као на празнини, с простим лавором, обавијеним око главе; бесмртна туга и бол, позната победа, која је такођер бесмртна: — све то показује целу историју Дантеову. Ја мислим да је то најсуморније лице, које је икад из стварности насликано; једно сасвим трагично лице, које срце потреса. Ту су као основне црте благост, нежност, мила, љубазност као у детета, али све то као да је смрзнуто у оштру противречност, у самоодрицање, усамљеност, у поноситу, очајну тугу. Једна блага етарска душа гледајући тако строго, неумољиво, оштро као из какве тамнице од дебелог леда! Заједно с тим то је нека тиха туга, тиха и презрива; усна је дигнута као у неком божанском презирању ствари која му срце гризе, — као да је то само нека јадна, безначајна ствар, као да је он, којега она има моћи да мучи и дави, већи од ње. То је лице једног човека који потпуно протестује и који целог живота води борбу против света без предаје. Сва љубав претворена је у гнев, у неумитни гнев, лаган, једнак, тих, као гнев каквог бога! А и око, и оно гледа као *зачуђено,* као питајући: зашто је свет такав? То је Данте; тако гледа он, тај „глас десет ћутљивих столећа“ и пева нам „своју тајанствену песму која се не дâ одгоненути“.

Ђиото — чувени талијански сликар (1276.—1336.). Први је почео у својим сликама представљати стварни живот, природу, истину.

Оно мало што знамо о Дантеову животу доста се добро слаже с том сликом и том књигом. Он се родио у Флоренцији, у вишој класи друштва, године 1265. Његово васпитање било је најбоље које се тада могло добити; много школског религиозног образовања, Аристотеловске логике и неколико латинских класика, — незначајан поглед у извесне области ствари; а Данте са својом озбиљном, интелигентном природом, у што нам није потребно сумњати, учио је, боље него већина других, све што се могло научити. Он је имао бистар, обрађен разум, веома фин; то је најбољи плод васпитања, који је он успео да изнесе из тих сколастика. Он је знао тачно и добро шта је ту пред њим; али у таквом времену, без штампаних књига, или слободног саобраћаја, он није могао добро знати шта је било далеко: мала јасна светлост, врло сјајна за оно што је близу, ломи се у чудновато *chiaroscuro,* управљена на оно што је далеко. То је било Дантеово учење у школама. У животу он је био обичне судбе: два пут се борио као војник, на страни флорентијске државе; био је у посланству, и у својој тридесетпетој години, природном поступношћу талента и заслуге, постао је један од главних управника Флоренције. Он је као дечко познао извесну Беатричу Портинари, лепу, малу девојчицу свога доба и ранга, и растао је од тада с нарочитим расположењем према њој, дружећи се понекад с њом. Сви читаоци знају његову милу, дирљиву причу о томе, и после како су су раздвојили, како се она удала за другога, и о њеној смрти наскоро после тога. Она је једна велика слика у Дантеову спеву, као да је била велика слика у његову животу. Изгледа да је од

свих других бића она, одвојена од њега, далеко одвојена најзад у мрачну вечност, била једина коју је он икад целом својом снагом љубави љубио. Она је умрла, Данте се и сâм оженио, али изгледа несрећно, ни из далека срећно. Ја мислим да тај строг озбиљан човек, тако јако раздражљив, није био никако згодан да кога усрећи.*

Ми нећемо жалити Дантеове несреће; њему је све ишло како је желео; могао је бити приор, подеста, или како било да се то звало у Флоренцији. Био је добро примљен од својих земљака, — и свет би, без њега, био без једне од најзначајнијих речи, које су икад изговорене или спеване. Флоренција је могла имати и другог успешног лорда мера, и десет немих столећа и даље би остало без гласа, и десет других столећа која су га слушала (јер ће их бити десет и више) не би имало Divina Commedia да чују! Ми се нећемо ни на шта жалити. Племенитија судбина била је одређена томе Дантеу; и он, борећи се као човек, вођен на смрт и распеће, није могао да је не испуни. Дајте му да бира своју срећу! Он није знао, као што и ми не знамо, шта је било доиста срећно, шта је било доиста јадно.

За Дантеова приорства борба између Гвелфа и Гибелина, белих и црних, или неки други метежи, дошли су до такве висине, да је Данте, чија је партија изгледала јача, са својим пријатељима, био неочекивано прогнан, осуђен од тада на несрећан живот лутања. Сва његова својина била је конфискована, и још више; он је силно осећао да је то било потпуно неправедно, срамно пред Богом и пред људима.

лорд мер — председник општине, месни поглавар.

Он је чинио све што је могао, да се поврати; покушао је и ратним препадом, са оружјем у руци; али се није могло ништа; зло је само постало горе. Има једна белешка, која, држим, још постоји у флорентијској архиви, у којој се тај Данте, ма где да се ухвати, осуђује да буде жив спаљен. Жив спаљен, — веле да тако ту стоји. Доиста врло занимљив државни документ. Други занимљив документ, много година доцније, јесте једно писмо Дантеово флорентијској влади, писано као одговор једном њихову блажијем предлогу, да се он може вратити, под погодбом да се оправда и да плати глобу. Он одговара са чврстим, силним поносом: „Ако се не могу друкчије вратити него да признам да сам крив, ја се никад нећу вратити, *nunquam revertar.*“

За Дантеа није било више завичаја на овом свету. Он је лутао од заштитника до заштитника, од места до места, доказујући своје сопствене горке речи, „како је тежак пут. *Come è duro calle*“. Бедни нису мило друштво. Данте, сиромах и прогнан, са својом поноситом, озбиљном природом, са својим суморним расположењем, није био човек који ће се мирити с људима. Петрарка прича о њему, кад се бавио у двору Кан дела Скале, да су га прекорели једног дана због његове суморности и ћутљивости и да он није понизно одговорио на то. Дела Скала био је међу својим дворанима, с лакрдијашима и будалама који су га слатко веселили; окренувши се Дантеу, он му рече: „Зар то није чудно да је ова сирота будала тако занимљива, док ви, мудар човек, седите ту из дана у дан, и немате баш ничим да нас занимате!“ Данте одговори горко: „Не, то није чудно. Ваше Височанство треба да се сети пословице „Слични

се друже“, — кад је ту забављач, мора бити и онога који се забавља! Такав један човек са својим поносом и ћутљивошћу, са својим сарказмима и мукама, није био створен да успева на двору. Поступно је њему постало јасно, да за њега нема више одморишта, или наде на срећу, на овој земљи. Земаљски свет одбацио га је да лута, да само лута; никаква жива срца није било да га сад љуби; за његове жалосне невоље није било више никакве утехе на земљи.

Наравно да је тим дубљи утисак учинио вечни свет на њега; та страховита стварност, по којој, најзад, овај свет времена, са својим Флоренцијама и прогонствима, само плива као каква нестварна сенка. Флоренцију ти нећеш никад више видети; али пакао, чистилиште и небо ти ћеш извесно видети. Шта је Флоренција, Кан дела Скала, и свет и живот укупно? Вечност; тамо, доиста, а не на друго место, одређен си ти и све ствари с тобом! Велика душа Дантеова, без завичаја на земљи, стварала је све више завичај себи на том страховитом другом свету. Наравно да су се његове мисли бавиле о томе као о јединој ствари која је важна за њега. Оваплоћен или неоваплоћен — то је једина ствар која је важна за све људе; — али за Дантеа, у то доба, то је било оваплоћено у чврстој извесности научног облика; он није више сумњао у ону бару Malebolge,[1] која се простире ту са својим мрачним круговима, са својим *alti guai,* и да би он сâм видео то, као што ми не сумњамо да бисмо видели Цариград, да тамо идемо. Дантеово срце, дуго испуњавано тим, негујући га у немој мисли и страхопоштовању, најзад је одјекнуло у „тајан-

[1] Види Divina Commedia, Пакао, 18. песма.

ствену, неразмрсиву песму“, и та његова *Божанска Комедија*, најзначајнија од свих модерних књига, јесте резултат тога.

Морала је бити велика утеха за Дантеа, а понекад, као што можемо видети, поносна мисао за њега, што је он, ту, у прогонству, могао израдити то дело; што никаква Флоренција, нити икоји човек, или икоји људи, нису га могли спречити да то изради, нити и да му помогну много да то изради. И он је знао, унеколико, да је то његово дело било велико, највеће које је човек могао израдити. „Ако идеш за својом звездом, *Se tu segui tua stella*“, — тако је могао тај јунак, у својој напуштености, у својој крајњој невољи, самоме себи још рећи, — „иди за својом звездом, и ти ћеш извесно достићи до славног пристаништа!“ Ми налазимо, а и иначе бисмо то доиста могли знати, да је посао писања био велики и мучан за њега. Он вели: Та књига, „због које сам омршавио много година“. Ах, јест, све је то било купљено муком и боним радом, — не у игри, него у опорој озбиљности. Његова књига, као доиста већина добрих књига, била је писана, у многом смислу, крвљу његова срца. Та књига — то је цела његова историја. Он је умро, пошто ју је свршио; још не врло стар, у доба од педесет и шест година; — више због сломљена срца, као што се говори. Он лежи сахрањен у Равени, у граду у којем је умро: Hic claudor Dantes patriis extorris ab oris. Флорентинци су молили за повратак његова тела после једног столећа; становници Равене нису га хтели дати. „Овде почивам ја, Данте, прогнан из својега значаја“.

Рекао сам да је Дантеов спев једна песма; Тик је назива „тајанствена, неразмрсива песма“, и буквално и јесте такав њен карактер. Колриџ примећује негде врло упорно да гдегод нађете какву реченицу, музикално изражену речима, правог ритма и мелодије у речима, ту има и нечега дубоког и доброг и у смислу. Јер тело и душа, реч и мисао, чудновато се слажу ту као и свуд. Песма, ми смо рекли горе, то је хероизам речи. Сви стари спевови, Омирови и остали, јесу управо песме. Рекао бих, строго узевши, да су сви прави спевови такви, да све што није певано управо и није спев, него један комад прозе, збијен у звучне стихове, — на велику штету граматике, на велику муку за читаоца, у већини случајева. Оно што ми желимо да нађемо то је *мисао* коју је човек имао, ако је имао какву; зашто би је он збијао у звучне стихове, ако би је могао јасно, просто изговорити? Само онда кад је његово срце узбуђено правом страшћу мелодије, и кад његови гласови, по Колриџовој примедби, постану музикални величином, дубином и музиком његових мисли, — тек онда можемо му дати право да склапа стихове и да пева, да га можемо назвати песником и слушати га као јунака говорника, — чији је говор песма. Има их много који полажу право на то, и ја слутим да је за озбиљног читаоца већином врло невољан, да не кажем несносан, посао да чита стихове, стихове који немају никакве унутрашње потребе да буду стихови. Требало би да нам

Лудвик Тик — немачки песник (1773.—1853.); значајан је са свога великог утицаја на развитак новије немачке књижевности. *Самуел Колриџ* — енглески песник и философ (1772. —1834.), велики поштовалац немачких песника Шилера и Гетеа. Уносио је у Енглеску начин мишљења немачких философа.

кажу просто, без икаквог звека, оно што хоће да кажу. Ја бих саветовао свима људима који *могу* да искажу своју мисао да је не певају; да разумеју да у једном озбиљном времену, међу озбиљним људима, нема никаквог позива у њима да је певају. Баш зато што ми волимо праву песму и што нас очарава као нешто божанско, зато ћемо мрзети лажну песму и сматрати је као прост шум дрва, као ствар шупљу, површну, сасвим неискрену и одвратну ствар.

Ја одајем Дантеу своју највишу хвалу, кад кажем о његовој *Божанској Комедији*, да је она, у сваком смислу, права песма. По своме звуку већ она је canto fermo, она бруји као песма.

Језик, његова проста *terza rima*, помогла му је без сумње у томе. Човек је чита наравно скроз у неком извесном ритму. Али ја додајем да то није могло бити друкчије, јер су и суштина и грађа дела и сами ритмички. Његова дубина, његова узвишена страст и искреност, чине га музикалним; идите само доста *дубоко*, свуд ћете наћи музику. Права унутрашња симетрија, оно што се зове архитеконска хармонија, влада у њему и даје целини архитектонску сразмеру, што такођер има карактер музике. Три краљевства, *Jnferno, Purgatorio, Paradiso,* граниче једно с другим као одељења какве велике зграде; једна велика, натприродна светска катедрала, подигнута тамо, строга, свечана, страховита, — то је Дантеов свет душа! То је у основи *најискренији* од свих спевова; и ту налазимо да је искреност мерило вредности. Оно је дошло из дубине, из песникова срца срдаца; и оно продире дубоко, кроз дуге нараштаје, у наше. Становници Вероне, кад су га виђали по улицама, обично су говорили: *„Eccovi l'uom ch'è*

stato all' Jnferno, погледајте, то је човек који је био у паклу!“ Ах, одиста, он је био у паклу; доста у паклу, у дугој, мучној патњи и борби: као што је човек сличан њему поуздано тамо морао бити. Комедије, које се показују *божанске,* не могу се друкчије радити. Мисао, ма какав труд, па и највиша врлина, зар то није ћерка бола? Рођено као из црног вихора — право *напрезање,* у ствари, као какав заробљеник, који се бори да се ослободи: то је мисао. Свима путевима треба „да постанемо савршени *трпљењем*“. — Али, као што кажем, никоје дело које ми је познато, није тако израђено као то Дантеово. Оно цело као да је растопљено на најврелијој пећи његове душе. Због тог дела је он био мршав много година. Не само општа целина, сваки одељак тога дела израђен је силно, озбиљно, до истине, до јасне прозривости. Све одговара једно другом, све је згодно намештено на своје место, као комад мрамора, тачно изрезан и углађен. То је душа Дантеова и у њој душа средњега века, која је ту за навек изведена ритмички видљива. То није лак задатак, него прави интензиван задатак; али задгак који је *извршен.*

Можда би неко рекао да је *интензивност*, с многим оним што зависи од ње, превладни карактер Дантеова генија. Данте не излази пред нас као велики католички дух, пре као мали дух, па и сектарски; то је унеколико плод његова доба и положаја, али унеколико и његове сопствене природе. Његова величина, у сваком смислу, концентрисала се у ватрено одушевљење и дубину. Он је светски велики — не зато што је он светски и широк него зато што је светски дубок. Кроз све предмете он про-

дире тако рећи до срца бића. Ја не знам ништа тако силно као што је Данте. Погледајте, на пример, да почнемо са спољњим развитком његове интензивности, погледајте како он слика. Он има велику моћ видовитости: он одмах схвата прави тип једне ствари; показује то и ништа више. Ви се сећате оног првог погледа његова на палату Дитову: *црвен* кров, усијана гвоздена кугла, која се сија кроз тамну неизмерност мрака; тако живо, јасно, видљиво одмах и за навек! То је као чулна слика целог генија Дантеова. Код њега је краткоћа, тачна одмереност: Тацит није краћи, збијенији; а затим код Дантеа као да је природна збијеност, која потиче из саме природе човекове. Једна јака реч, а затим настаје ћутање, ништа се више не каже. Његово ћутање речитије је од речи. Чудновито је с каквом оштром, одлучном милином схвата он прави изглед једне ствари: просеца ствар као каквим ватреним пером. Плутус, бурни цин, трза се на Виргилове прекоре; то је „као кад једрила клону, пошто се катарка ненадно сломи“. Или онај сиромах Брунето Латини, са *cotto aspetto* — „*печеним* лицем“, сувим, мрким и мршавим, и „ватреним снегом“, који пада на њега ту, „ватрени снегом без ветра“, лаган, сталан, бескрајан! Или поклопци оних гробова; четвороугаони саркофази, у тој ћутљивој палати која мрачно сија, сваки са својом душом у муци; поклопци су отворени; они ће се затворити на дан страшног суда за навек. И како се Фарината диже, и како Кавалканте пада, чујући о свом сину и о прошлости

Брунето Латини — италијански и француски књижевник, пријатељ талијанског песника Дантеа; живео је у XIII столећу, и био је чувен и као научник и државник.

„fue“ ! И сами покрети код Дантеа имају нечега кратког, брзог, одлучног, скоро војничког. Та врста сликања јесте основна суштина његова генија. Ватрена, брза, италијанска природа човека, тако ћутљива и страсна, са својим брзим, оштрим покретима, својим ћутљивим „бледим гневом“ изражава се у тим стварима.

Јер и ако је таква врста сликања једна од спољних способности човекових, она потиче, као и све друге, од његове битне моћи; она је обележје за целог човека. Нађете ли човека чије вам речи сликају неку сличност, ви сте нашли човека који вреди нешто; пазите на његов начин којим он врши то, као врло карактеристичан за њега. На првом месту он није никако могао распознати предмет, или видети животни тип његов, ако није, како то можемо назвати, *симпатисао* с њим, — ако није имао симпатије у себи, да је обрне на предмете. И он је морао бити искрен у томе, искрен и симпатичан; човек без вредности не може вам дати слику никаквог предмета; он остаје према свима предметима у неодређеној голој спољашности, у обмани и свакидашњим *чувењима*. И доиста, зар ми не можемо рећи да се ум сасвим изражава у тој моћи јасног распознавања шта је један предмет? Какву год моћ човеков дух има, ту ће се показати. Је ли реч о каквом послу, о каквој ствари коју треба учинити? Даровит човек јесте онај, који *види* битну тачку и оставља све друго на страну као сувишно: и то је његова способност, способност човека од посла, да он распознаје прави *изглед* ствари с којом има да ради, а не лажан, површан изглед. И колико је *моралности* у тој врсти увиђања, које добивамо о

једној ствари, „пошто око види у свима стварима оно зашто има у себи моћи да види“! Обичном оку све су ствари обичне, као што су човеку у жутици све ствари жуте. Рафајило, како нам говоре сликари, јесте и најбољи од свих сликара портретиста. Ни најдаровитије око не може исцрпсти значај ма каквог предмета. У најобичнијем људском лицу има више ствари него што их Рафајило може схватити.

Дантеово сликање није само графичко, кратко, истинито и животно као огањ у мрачној ноћи; узето у ширем смислу, оно је свуд племенито и излив једне велике душе. Франческа и њен љубавник, какве су у томе особине! То је ствар као из дугâ исплетена, на основу вечитог црнила. Тихи флаутин глас бесконачне туге говори ту и продире у само срце наших срдаца. Има у томе и једна црта женскости; *della bella persona, che mi fu tolta;* и како је и у самом понору бола утеха, што се *он* никад неће раздвајати од ње! Најжалоснија трагедија јесте у тим *alti guai.* И сами ветрови, у том *aer bruno,* односе их даље у вртлог, да до века тугују! — Чудновато је кад се помисли: Данте је био пријатељ оца те сироте Франческе; и сама Франческа можда је седела на песникову крилу, као весело, невино, мало дете. Бесконачно сажаљење, и опет бесконачна строгост закона; тако је природа створена; тако је Данте увидео да је она створена. Како је јадно појимање његове *Божанске Комедије,* да је она само бедан, жалостан, немоћан, земаљски срамни спис, у коме он баца у пакао оне, којима се није могао осветити на

Рафајило — велики талијански сликар портретиста. Круна свих његових слика је слика богородичина, тако звана *Сикстинска Марија,* коју је израдио 1515. године.

земљи! Ја држим, ако је икад у срцу којега човека било сажаљења, нежног као материнског, оно је било у Дантеа. Али човек који не познаје строгост не може познавати ни сажаљење. И његово сажаљење биће малодушно, себично, — сентименталност или мало нешто боље. Ја не знам да има на свету љубави која је равна Дантеовој. То је нежност; сажаљива љубав, која дрхће и жуди, као жалба са Еолових харфа̑, тиха, блага; као детиње младо срце; — и опет то строго, несрећом ожалошћено, срце! Његове жу̏дње за Беатричом; његов састанак с њом у *Paradiso;* његово гледање у њене чисте преображене очи, очи које су биле пречишћене смрћу тако давнашњом, одвојене од њега тако далеко. — Човек би упоредио то с песмом анђела; то је једна од најчистијих изјава љубави, можда и јачистија, која је икада потекла из људске душе.

Јер дубоки Данне јесте дубок у свима стварима; он је продро у суштину свега. Његово умно увиђање које има као сликар, а у извесним приликама и као мислилац, јесте само резултат свих других врста дубине. Пре свега морамо казати за њега да је морално велики; то је почетак свега. Његово презирање, његова туга, тако су исто моћни као и његова љубав; — и, доиста, шта су они друго него лице и наличје његове љубави. „*A Dio spiacenti ed'a nemici sui,* мрзак Богу и непријатељима божјим“ — узвишено презирење; неумитни тихи прекор и одвратност: „*Non ragionam di lor*“, нећемо говорити о њима, само погледати и проћи. Или помислите на ово: „Они немају наде да ће умрети, *Non han speranza di morte*“. Једног дана јави се Дантеу озбиљно мила мисао, како је био рањава срца, да ће он ја-

дник, никад одморан, кл... о како је био, сигурно умрети: „да и сама судбина није га могла осудити да не умре“. Такве су речи код тог човека. По строгости, озбиљности и дубини нико се у модерном свету не може упоредити с њим; да би нашли којега с којим бисмо га упоредили, морали бисмо се вратити на јеврејску библију, и живети ту са старим пророцима.

Ја се не слажем с многим модерним критичарима, што много више цене *Jnferno* него два друга дêла *Божанске Комедије*. Такво претпостављање долази, мислим, од нашег општег бајронизма у укусу, и изгледа као да је прелазно осећање. *Purgatorio* и *Paradiso*, нарочито прво, могло би се скоро рећи да је још боље од њега. Племенита је ствар то *Purgatorio*, „планина чишћења“, слика најплеменитијег појма тога доба. Ако је грех тако кобан, и ако пакао јесте и мора да буде тако строг, страховит, то се у кајању човек чисти; кајање је велико хришћанско дело. Лепо је видети како Данте то изводи. *Tremolar dell' onde,* „тресак“ морских таласа под првим чистим јутарњим зраком, који издалека сија над она два путника, изгледа као слика промењена расположења. Нада је почела да свиће; нада која никад не умире, и кад је с тешком бригом удружена. Мрачно пребивалиште демона и преступника под ногама је; благи дах кајања пење се све више и више, до самог престола опраштања. „Молите се Богу за мене“, говоре му сви становници тог брега муке. „Кажите мојој Ђовани да се моли Богу за мене“, мојој ћерци Ђовани; „Ја мислим да ме

бајронизам — правац Бајронова певања. Карлајл не воли Бајрона и његово певање; он је сматрао Бајрона као главног представника песимистичке литературе очајања.

њена мајка не љуби више“. Они се пењу мучно оном извијеном стрмом стазом, „притиснути као диреци какве зграде“; неки од њих и сви пригњечени тако „због греха гордости“, ипак годинама, вековима и еонима они ће стићи до врхунца, који је небеска капија, и опроштајем они ће бити пуштени унутра. И она радост свих, кад је ма један савладао све то; цела планина тресе се од радости, и псалам хвале диже се, кад је једна душа издржала кајање и успела да свој грех и беду остави за собом. За мене је све то племенито оваплоћење праве, племените мисли.

Али доиста та три одељка узајамно допуњују један други, преко су потребни један другом. Paradiso, за мене нека врста неартикулисане музике, јесте страна која осветљује Jnferno; Jnferno без њега не би био истинит. Сва три чине прави невидљиви свет, као што га слика хришћанство средњега века; ствар која је за навек знаменита, за навек истинита у суштини својој, за све људе. Можда ни у којој људској души није она била нацртана с таквом дубином истинитости као у души Дантеовој; у души човека, који је био послан да је опева, да је дуго одржи у памћењу. Врло је значајно с каквом кратком простотом прелази он из свакидашње стварности у невидљивост; и у другој или трећој станци ми се налазимо у свету духова; и ми остајемо ту као међу опипљивим, несумњивим стварима! Дантеу су оне такве биле; тако звани стварни свет, и његове ствари, био је само праг једне бесконачно више ствари неког другог света. У основи један је био тако исто натприродан као и други. Зар нема сваки човек душу? Не само да он хоће да буде дух, него и јесте дух. Озбиљноме Дантеу све је то једна

видљива ствар; он верује у то, он види то; по томе је он песник тога. Искреност, опет велим, јесте заслуга која спасава, сад као и увек.

Дантеов пакао, чистилиште, рај — јесу укупно једна слика, једна видна представа његове вере о овој васиони; — какви будући критичари, као неки скорашњи скандинавски, који су сасвим престали да мисле као што је Данте мислио, могу наћи да је и то све само „алегорија", и можда каква алегорија из доколице! То је узвишено, или најузвишеније оваплоћење душе хришћанства. Оно изражава, као у неким огромним, светски великим архитектонским сликама, како је хришћанин Данте осећао да су добро и зло два поларна елемента овог створеног света, око којих се он сав окреће; да се та два елемента разликују не *превагом* једнога над другим, него апсолутном и бесконачном несагласношћу; да је једно одлично и високо као светлост и небо, а друго гадно, црно као Гехена и понор пакла! Ту је симболисана вечита правда, ипак с кајањем, с вечитим сажаљењем; — све хришћанство, како су га поимали Данте и средњи век. Симболисано, и опет, као што сам тврдио неки дан, с каквом потпуном истином намере: како несвесно сваког симболисања! Пакао, чистилиште, рај: те ствари нису замишљане као символи; је ли била у нашем модерном јевропском духу ма која мисао да су то били символи? Зар то нису биле страховите, несумњиве ствари, пошто их цело срце човеково узима за практички истините, пошто их цела природа свуда потврђује? Тако је увек с тим стварима. Људи не верују у алегорију. Будући критичар, ма каква била његова нова мисао, који

Гехена — пакао.

буде сматрао да је цело то дело Дантеово само алегорија, жалосно ће се преварити! Паганизам смо ми признали као истинит израз озбиљног осећања страхопоштовања човекова према васиони; истинит некада и још не без вредности за нас. Али пазите овде на разлику између паганизма и хришћанства; то је велика разлика. Паганизам је симболисао поглавито радње природе, судбине, напоре, комбинације, промене ствари и људи на овом свету; хришћанство је симболисало закон људске дужности, морални закон човеков. Паганизам је био за чулну природу: сурови, немоћни израз *прве* мисли људске; — поглавита призната врлина била је храброст, савлађивање страха. Хришћанство није било за чулну природу, него за моралну. Какав је напредак ту, ма и с тог једног гледишта! —

И тако је у том Дантеу, као што смо рекли, проговорило десет немих столећа, на врло чудан начин. Divina Commedia јесте Дантеово дело; али у истини оно је својина десет хришћанских столећа, само је свршетак Дантеов. Тако је увек. Мајстор, ковач, са својим металом, са својим оруђима, са својим вештачким радом, — како је мало од свега тога што он ради доиста *његово* дело. Сви проналазачки људи прошлости раде ту с њим, као у ствари и са свима нама, у свима стварима. Данте је говорник средњег века; мисао, по којој су тада живели, изражена је ту вечитом музиком. Те узвишене идеје његове, страховите и лепе, јесу плод хришћанског размишљања свих добрих људи који су живели пре њега. Оне су драгоцене; а зар и он није драгоцен? Да он није говорио, многе би ствари остале неме; не мртве, али би живеле без гласа.

У целини зар та мистичка песма није уједно и израз једне од највећих људских душа и највише ствари коју је Јевропа досада остварила за себе? Хришћанство, како га Данте опева, јесте друго нешто него паганизам у суровом норманском духу; друго нешто него „бастардно хришћанство“, које је упола одређено изговорено у арабијској пустињи, пре седам стотина година! — Најплеменитију *идеју*, која је *остварена* досад међу људима, опевао је и трајно символисао један од најплеменитијих људи. И у једном и у другом смислу зар нама није мило што је имамо? Како ја рачунам, она може трајати још много хиљада година. Јер оно што је изражено из дубине човекове душе разликује се сасвим од онога што је *из спољне области*. Спољност је ствар једног дана под утицајем моде; спољност пролази у брзим, бескрајним променама; унутрашње је исто, јуче, данас и увек. Истините душе у свима временима на свету, које гледају на тога Дантеа, наћи ће братство у њему: дубока искреност његових мисли, његових мука и нада, говориће тако исто њиховој искрености; оне ће осетити да је и тај Данте био брат. Наполеон на Светој Јелени био је очаран племенитом истинитошћу старога Омира. Најстарији јеврејски пророк, у оделу сасвим различном од нашег, зато што говори из срца човекова, говори срцима свих људи. То је једна једина тајна да се остане дуго у памћењу. И Данте, по дубини искрености, личи на каквог старог пророка; његове речи, као и њихове, потичу из самог срца његова. Не би се требало чудити, кад би се прорекло да би његов спев могао бити најтрајнија ствар, коју је наша Јевропа досад израдила; јер ништа тако не траје као реч, истинито, искрено из-

говорена. Све катедрале, сва духовничка достојанства, туч и камен и друга спољна дела, ма колико да су трајна, кратка су, кад се упореде с каквом дубоком песмом срца, као што је ова; човек као да осећа као да би она могла преживети и људима још могла бити важна, и кад би они сви потонули у нове, нама непознате комбинације, и кад би престали да буду индивидуални. Јевропа је много учинила; велике градове, велике царсвине, енциклопедије, вере, склопове мишљења и радње; али је мало учинила онаквога као што је Дантеова мисао. Омир још живи, доиста присутан; према свакој отвореној души међу нама он стоји очи у очи; а Грчка, где је она? Опустела већ хиљадама година; нестала, ишчезла; једна дивља гомила камења и развалина, а живота и егзистенције сасвим је нестало као сна, као прашине краља Агамемнона! Грчке беше; Грчке нема више осим у речима које је говорила.

А корист од тога Дантеа! Ми нећемо рећи много о тој „користи“ од њега. Једна људска душа, која је једном продрла у тај првобитни елеменат *песме*, и испевала из тога нешто ваљано, радила је у дубинама нашег живота, гајећи за дуга времена *корење* живота свих одличних људских ствари, ма које оне биле, — тако да се „корисност“ не може ни израчунати! Ми нећемо ценити сунце по количини гасовите светлости, коју нам оно штеди; Данте би требало да буде неоцењив, или без икакве вредности. Једну примедбу могу овде ставити, а то је контраст у том обзиру између јунака као песника и јунака као пророка. За сто година Мухамед је, као што смо видели, имао своје Арабљане у Гранади и у Делхију; Дантеови Италијани као да су још доста онде где су и били.

Хоћемо ли рећи онда да је Дантеов утицај на свет био мали, кад се упореди с тим? Доиста не; његова је позорница много ограниченија, али и много племенитија, јаснија, — можда не мање, него више значајна. Мухамед говори великим масама људи суровим језиком, згодним за такве слушаоце; језиком пуним нескладности, грубости, глупости. Само на велике масе може он деловати, том чудноватом мешавином од добра и од зла. Данте говори племенитима, чистима и великима, у свима временима и на свима местима. Нити он застарева као онај други. Данте сија као чиста звезда, утврђена ту на небеском своду, на којој се запаљује оно што је велико и високо свих времена; он је својина свих изабраних овога света за неизмерно време. Рачуна се да Данте може дуго преживети Мухамеда. Тако се вага може опет довести у равнотежу.

Али свакојако један човек и његово дело не мере се оним што се зове њихово деловање на свет, оним што ми можемо судити о њихову утицају ту. Делање? Утицај? Корисност? Пустите једнога човека да ради своје дело; плод тога јесте брига другог неког а не његова. Оно ће донети свој плод, па било оваплоћено у калифским престолима и арабијским освајањима, тако да „испуњује све јутарње и вечерње новине“ и све историје, које су нека врста пречишћених новина, или не било никако ни оваплоћено. — Шта је с тим? То није стварни плод његов! Арабљански калифа, самим тим што је учинио нешто, био је нешто. Ако велика ствар човекова и дела човекова на божјој земљи не добивају ништа од арабљанског калифе, онда је свеједно колико је мачева он потегао, колико је златника на-

грабио, и какав је метеж и хуку начинио на овом свету, — он је само звучна празнина и ништавило; у основи њега није ни било. Одајмо част великом царству ћутања још једанпут!... Неизмерно благо, које нам не звецка у џеповима, које ми не бројимо и не показујемо пред људима! То је можда најкориснија од свих ствари за свакога од нас, да је чини у овим звучним временима. —

Као што је Данте, италијански човек, био послан на наш свет, да музички оваплоти религију среднега века, религију наше модерне Јевропе, њен унутрашњи живот; тако Шекспир, можемо рећи, оваплоћава за нас спољни живот наше Јевропе, како је тада био развијен, њена витештва, дворанство, ћуди, частољубље, какав су практички пут мишљења, радње, гледања на свет, имали тада људи. Као што у Омиру можемо још видети целу стару Грчку, тако у Шекспиру и Дантеу после хиљадама година може још бити читко шта је наша модерна Јевропа била у вери и у радњи. Данте нам је дао веру или душу; Шекспир, на не мање племенит начин, дао нам је радњу или тело. Требало је да и тело имамо: један човек био је послан за то, човек Шекспир. Управо онда кад је витешки начин живота достигао своје последње савршенство и кад му је дошло време да се сруши у лаганом или брзом распадању, као што га сад видимо свуд, тај други суверени песник, са својим видовитим оком, са својим неумуклим певачким гласом, био је послан да то све забележи, да дâ дуготрајан спомен о томе. Два складна човека: Данте, дубок, ватрен, као централни огањ

света; Шекспир, простран, тих, који далеко види као сунце, светлост која озго долази свету. Италија је родила један светски глас; ми Енглези имамо част да смо родили други.

Доста је занимљиво како је, тако рећи голим случајем, тај човек дошао нама. Ја увек мислим да је тај Шекспир тако велики, миран, савршен и самодовољан, да ми можда никад не бисмо чули о њему као песнику, да га варвикшајрски надзорник није гонио због крађе дивљачи. Шуме и небеса, сељачки живот човека у Стратфорду, доста би били за тога човека! Али доиста и оно чудновато цветање целе наше енглеске егзистенције, које ми зовемо „Јелисаветино доба“, зар и оно није дошло само од себе? „Дрво Игдразил“ цвета и вене по својим сопственим законима, сувише дубоким, да бисмо их ми познали. И ипак оно цвета и вене, и свака његова грана, сваки његов лист јесте ту, по сталним вечитим законима, не као какав сер Тома Лиуси (горе поменути варвикшајрски надзорник), него све долази у свој згодан час. Кажем да је то занимљиво и да није довољно посматрано: како свака ствар ради подударно са свима; сваки лист који труне на путу јесте нераздвојан део сунчаног и звезданог система; нема ни једне мисли, ни једне речи ни радње човекове, која није потекла и из свих људи, и која не делује, раније или доцније, позната или непозната, на све људе! Све је то једно дрво: опток сока и утицаја, узајамни саобраћај сваког и најмањег листа с најдубљом жилом корена, са сваким другим, највећим и најмањим делом целине. То је дрво Игдразил, којему су корени доле у царствима Хеле и смрти, и чије гране прекриљују највише небо. —

У неком смислу може се рећи да се и само то славно Јелисавстино доба, са својим Шекспиром, као производом и цветом свега онога што му је претходило, може приписати католицизму средњег века. Хришћанска вера, која је била тема Дантеове песме, произвела је тај практични живот који је Шекспир имао да опева. Јер религија и тада, као што је и сад, и увек, била је душа радње, првобитна, животна ствар у људском животу. Да приметимо овде као занимљиво, да је средњевековни католицизам био укинут, у колико се он може укинути парламентским актима, пре него што се појавио Шекспир, најплеменитији производ његов. А он се инак појавио. Природа га је послала у своје време, с католицизмом или с другим нечим што је могло бити потребно, водећи мало рачуна о парламентским актима. Краљеви Хенрици, краљице Јелисавете иду својим путем, а и природа иде својим. Парламентски акти, у целини, ситна су ствар, поред све хуке коју праве. Какав је парламентски акат, каква дебата у Св. Стевану, при изборној борби или на другом месту, изазвала Шекспира у живот? Никакав ручак у франкмасонсој таверни, ни отварање пописних листа, ни продавање акција, ни све друго бесконачно брбљање, и истинити или лажни напори! То Јелисаветино доба, са свом својом племенитошћу и благословеношћу, дошло је без прокламације, без спремања од наше стране. Неоцењиво скупоцени Шекспир био је слободан дар природе, дат сасвим ћутке; — и примљен сасвим ћутке, као да је био ствар од мале вредности. И ипак, сасвим буквално, то је

Св. Стеван — некада црква св. Стевана у Лондону, после место где заседава доњи дом (скупштина).

ствар која се не може оценити. Треба узети у обзир и ту страну ствари.

Можда је мишљење о том нашем Шекспиру, које се понекад чује као мало идолопоклонички изражено, у ствари тачно; ја мислим да најбоље суђење не само Енглеске, него и Јевропе уопште, полако тежи том закључку, да је Шекспир први од свих песника досада; највећи ум који је, у нама познатом свету, оставио спомена о себи у литератури. У целини ја ни код којег другог човека не знам за такву моћ посматрања, такву способност мисли, ако узмемо све карактеристике тога. Таква тишина дубине, мирна, весела снага; све су ствари насликане у тој великој души његовој, тако истинитој и јасној, као у каквом тихом, дубоком мору! Говорило се да је у склапању Шекспирових драма, осим свих других „способности", како их називају, радио и један јасно изражен разум, раван разуму у Беконову Novum Organum. То је истина, и та истина не пада сваком у очи. То би постало јасније, кад бисмо ми, и сваки од нас за себе, покушали, како бисмо из Шекспирова драмског материјала могли извести такав резултат! Саграђена кућа изгледа свима тако згодна — од свуда као што треба да буде, као да је ту дошла по свом сопственом закону и природи ствари, — а заборављамо сурову, неуређену гомилу камења, из које је она начињена. Само савршенство

Франсис Бекон (1561.—1626.) — велики енглески државник, књижевник и филозоф. Од његових научних дела најзнатнија су *Jnstauratio Magna* и *Novum Organum*, у којима износи свој научни план: да се наука сведе на откривање и изналажење, а људско мишљење на методичко експериментално искуство, као једини пут да се познаду закони природе и да се нађу прави узроци појава.

куће, као да ју је сама природа начинила, крије заслугу онога који је кућу подигао. Савршен, савршенији него икоји други човек, можемо казати за Шекспира у томе; он распознаје, зна као по инстинкту: под којим погодбама ради, каква му је грађа, каква је његова сопствена снага и њен однос према тој грађи. Ту није довољан пролазан сјај прозирања; то је одлучно осветљење целе ствари; то је око које тихо види, у кратко један велики ум. Како ће један човек склопити причу о каквој великој ствари, коју је посматрао, како ће то насликати и описати, — то је најбоље мерило, које можемо добити о уму тога човека. Која је околност животна и треба да се истакне; која није битна, коју треба избацити; где је прави *почетак,* права наизменица и свршетак? Да бисте то открили, ви улажете целу снагу прозирања која је у човеку. Он мора *разумети* ствар; према дубини његова разумевања биће и његов одговор тачан. Ви ћете га тако опробати. Спаја ли се слично са сличним; креће ли се дух метода у тој збрци, тако да њен неред постаје ред? Може ли човек рећи *Fiat lux,* нека буде светлост; и да из хаоса направи свет? Управо у оној мери, колико има светлости у њему, он ће то извршити.

Можемо доиста опет рећи да је Шекспир велики у ономе што се зове сликање портрета, описивање људи и ствари, нарочито људи. Сва величина човекова ту се одлучно показује. Ја мислим да је беспримерно то тихо, творачко оштроумље Шекспирово. Ствар коју он посматра открива не ову или ону страну своју, него своје срце из дубине и тајну свога порекла; она се расипа као у светлости пред њим, тако да он прозире њен савршени склоп. Тво-

рачко, казасмо: песничко стварање, и шта је то друго него довољно *видети* ствар? *Реч* која хоће да опише ствар потиче сама од себе, из тако јасног, дубоког виђења ствари. И зар се ту не види Шекспирова *моралност*, његова храброст, искреност, трпљивост, истинитост; цела његова победоносна снага и величина, које могу одолевати таквим препонама? Велики као свет! Никако не криво, јадно, конвексно-конкавно огледало, које одсева све предмете својим сопственим конвексностима и конкавностима, него потпуно *равно* огледало; — то јест, ако хоћемо да разумемо то, то је човек који је у правом односу према свима стварима и људима, ваљан човек. Доиста је узвишен пример гледати како та велика душа обухвата све врсте људи и предмета, једног Фалстафа, једног Отела, једну Јулију, једног Кориолана; како их ставља све пред нас у њиховој заокругљеној савршености; љубазан, праведан, подједнак брат свих. Novum Organum и сав ум који ћете наћи у Бекону јесте сасвим другог реда; земаљски, стварни, сиромашан, кад се упореди са овим. Међу модерним људима не налази се, строго узевши, скоро ништа што је томе равно. Само Гете, од Шекспирових дана, подсећа ме на то. И о њему кажете да је *виђао* предмет; ви можете рећи што он сâм каже о Шекспиру: „Његови су карактери као сатови с плочицама за цифре од провидног кристала; они вам показују сатове као и други, а при том се види и унутрашњи механизам“.

Видовито око! То је око које открива унутрашњу хармонију ствари: шта је природа намеравала, какву је музичку идеју природа завила у та често сурова оваплоћивања. Она је доиста нешто намеравала. Видовиту оку то нешто било би разговетно. Јесу ли

то ниске, бедне ствари? Ви им се можете смејати, ви их можете оплакивати; ви можете на један или на други начин ступити у пријатељске односе с њима — ви можете, у најгорем случају, ћутати о њима, окренути од њих своје лице и лице других људи, док не дође час да се оне доиста истребе и угасе. У основи то је песников први дар, као и свих људи, да он има доста ума. Он ће бити песник, ако то има; песник у речима, или, ако то не, можда још боље, песник на делу. Да ли ће он уопште писати, и ако то хоће, да ли у прози или у стиху, то ће зависити од случаја, ко зна од каквих крајње ситних случајева, — можда од тога што је имао учитеља певања, што су га учили да пева у детињству! Али моћ која му даје снаге да прозире унутрашње срце ствари, и хармонију која ту станује (јер све што постоји има хармоније у срцу своме, иначе се не би одржало ни постојало) није резултат навика ни случаја, него дар саме природе, прва опрема за једног херојског човека, ма које врсте. Песнику, као и сваком другом, ми кажемо пре свега: *види*. Ако то не можете учинити, нема више никакве користи да и даље састављате стихове, да чините да и даље одјекују осетљивости једна другој, и да се зовете песник; нема више никакве наде за вас. А ако можете, има, и у прози и у стиху, и у радњи и у размишљању, наде сваке врсте. Опори, стари учитељ имао је обичај да пита, кад му доведу каквог новог ученика: „Али знате ли ви поуздано да *он није глуп*“. И доиста могло би се тако исто питати о сваком човеку, који је предложен за ма какав посао, и сматрати то као једино потребно питање. Знате ли ви поуздано да он није

глуп? На овом свету нема никакве друге, потпуно кобне личности.

Јер у ствари ступањ видовитости код каквога човека јесте право мерило човека. Кад би требало да одредим Шекспирову способност, ја бих казао да је код њега надмашност ума, и мислим да бих све обухватио тиме. И доиста шта су то способности? Ми говоримо о способностима, као да су оне различне, одвојене ствари; као да какав човек има ума, уображења, маште итд. као што има ноге и руке. То је основна заблуда. Затим чујемо о „интелектуалној природи“ неког човека и о његовој „моралној природи“, као да су и те ствари дељиве и да постоје свака за себе. Потребе језика можда прописују такве форме израза; ја знам да ми морамо говорити тако, ако уопште хоћемо да говоримо. Али речи не треба да се стврдну у ствари за нас. Изгледа ми да је наше поимање те ствари због тога већином из основе лажно. И треба да знамо и да увек имамо на уму да су те поделе у основи само *имена*; да је човекова духовна природа животна снага, која је у њему, у суштини једна и недељива; да оно што ми зовемо уображење, машта, разум и тако даље, јесу само разни облици једне исте моћи нровиђања, све нераздвојно спојене једна с другом и физиономски сродне, тако да их можемо све знати, ако знамо једну од њих. И сама моралност, оно што зовемо морална особина једног човека, шта је него само друга *страна* једне једине животне снаге, којом она постоји и делује? Све што један човек чини личи на њега. Можете видети како ће се неки човек борити, по томе како он пева; његова храброст или немање храбрости виде се по речи коју он изговара, по мишљењу које је

он створио, тако исто као и по ударцу који он задаје. Он је *један* и проповеда једно исто *себе* на све могуће начине.

Без руку човек може имати ноге и може опет ићи; али, узмите на ум то, — без моралности ум би био немогућан за њега; један скроз неморалан *човек* не може ништа ни знати! Да би знао једну ствар, оно што ми зовемо знати, човек мора прво *волети* ту ствар, симпатисати јој, то јест бити *врлином* везан с њом. Ако он није толико праведан да угуши своју сопствену себичност у свакој прилици, ако није толико храбар да брани опасну истину у свакој прилици, како ће он знати? Све његове врлине познаће се по његову знању. Природа са својом истином остаје за навек запечаћена књига за рђаве, за себичне и за малодушне; оно што такав човек може знати о природи јесте ситно, површно, мало, само за дневну потребу. — Али зар и сама лисица не зна штогод о природи? Доиста, она зна где гуске спавају. Људска лисица, врло често свуда на свету, шта зна више него то и томе слично? И треба имати на уму да лисица, кад не би имала извесне лисичје *моралности*, не би могла знати ни где су гуске или где ће ухватити гуске! Кад би она трошила своје време у суморним, горким размишљањима о својој сопственој беди, о томе како је злостављају природа, судбина и друге лисице и тако даље; и кад не би имала храбрости, окретности, умешности и других потребних лисичјих дарова и особина, она не би могла ухватити ни једну гуску. Можемо и то казати о лисици, да су њена моралност и увиђање истих размера; разне стране једног истог унутрашњег јединства лисичјег живота! Те ствари

вреди изнети, јер оно што је противно њима делује у ово време с многоструком, врло штетном изопаченошћу! Каква ограничења и какве измене оне траже, то ће ваша сопствена искреност подмирити.

Стога, кад кажем да је Шекспир највећи од свих умова, ја сам казао све о њему. Али у Шекспирову уму има више, него што смо ми још видели. То је што ја зовем несвестан ум; има више врлине у њему, него што он сâм зна. Новалис лепо примећава о њему да су те драме његове и производи природе дубоке као сама природа. Ја налазим велику истину у тим речима. Шекспирова уметност није вештачка; најплеменитија вредност његова није израђена по какву плану, нити је унапред смишљена. Она потиче из дубина природе и избија кроз ту племениту, искрену душу, која је један глас природе. И последњи нараштаји људски налазиће нова значења у Шекспиру, нова осветљења свога сопственог људског бића, нове хармоније с бесконачним склопом васионе; слагања с потоњим идејама, сродности с вишим силама и чулима човековим! О томе вреди размишљати. То је највиша награда природе једној истинитој, невиној великој души, довести је да тако буде *један део ње саме*. Дела таквог једног човека, ма шта он извршио с највећим свесним напором и предразмишљањем, ипак расту несвесно, из непознатих дубина у њему, — као што расте храст из утробе земљине, као што постају планине и воде; са симетријом основаном на сопственим законима природе, која се слаже са сваком, ма којом истином. Колико сакривенога има у Шекспиру; његови болови, његове неме борбе, познате њему самом; има много што се никако и не зна, што се не може ни иска-

зати; као *корени*, као сок и снаге које раде под земљом! Говор је велики, али ћутање је веће.

Поред свега тога значајна је весела мирноћа тога човека. Ја нећу корети Дантеа због његове беде; то је борба без победе, али права борба, — прва преко потребна ствар. Ипак је за мене Шекспир већи од Дантеа, по томе што се он истинито борио и што је доиста освојио. И он је имао својих мука, не сумњајте у то; и ти *Сонети* његови изразно ће сведочити у каквим је дубоким водама он газио и пливао, борећи се за свој живот; — и који је човек, као што је он, икада био, да се није морао тако борити? Мени се чини да је неразложно поимање, које је уопште примљено, да је он седео као птица на грани, и да је певао слободно и весело, никад не знајући за јаде других људи. Али није тако; ни код којега човека није тако. Како би могао један човек од сељачке дивокрадице постати такав песник трагедија, а да од болова не пада на путу? Или још боље, како би могао један човек нацртати једног Хамлета, једног Кориолана, једног Магбета, толика јуначка срца која су патила, да и само његово јуначко срце није никад патило? Па онда, супротно свему томе, погледајте његову ведрину, његову искрену љубав смеха која кипи! Ви бисте казали да ни у чему другом он не *претерује*, него само у смеху. Ватрена проклињања речи, које боду и пеку, могу се наћи у Шекспиру; али он је ту увек одмерен; он никад није оно што би Џонсон назвао као нарочито „добар мрзилац“. Али његов смех као да се у таласима излива из њега; он трпа све могуће смешне подсмехе на онога кога хоће да исмеје; он се на све могуће начине шали и игра с њим; ви бисте казали да се он смеје

из свега срца. И опет, ако није увек најфинији, то је увек искрен смех. Није то смејање голој слабости, беди или сиротињи; то никад. Никоји човек који се може смејати, оно што ми зовемо смејати се, неће се смејати тим стварима. То је неки сиромашан карактер само, који жели да се смеје и да вреди као човек од духа, који то чини. Смејање значи симпатију; добро смејање није „прскање трња под лонцем". И самој глупости и надутости тај Шекспир не смеје се друкчије него пријатељски. Догберију и Верџу ми се од срца смејемо, и ми их пуштамо под кишом од смеха, али су нам ти сироти ђаволи још милији, што смо им се смејали, и надамо се да ће им поћи за руком да и даље остану председници градске страже. Такво смејање, као сијање сунца на дубоку мору, за мене је врло лепо.

Ми немамо места овде да говоримо о Шекспировим појединим делима; и ако можда има много ствари које се још имају казати о томе. Кад бисмо могли, на пример, да све његове комаде прегледамо, као што је *Хамлет* у Wilhelm Meister-у. И то би се могло једног дана учинити. Код Августа Вилхелма Шлегела има једна примедба о његовим историјским комадима, *Хенрику петом* и другима, коју вреди имати на уму. За њега су они нека врста националног епоса. Ви се сећате да је Малбро казао да он зна енглеску историју само онолико колико је научио из Шекспира. И у ствари, кад погледамо на то, мало је тако знаменитих историја. Велике главне тачке дивно су схваћене; све се заокругљава у неку

Август Вилхелм Шлегел - немачки песник (1767. 1845.); познат и као преводилац, и као критичар, и као оријенталиста. *Малбро* — један од највећих енглеских војвода и државника (1650.—1722.).

врсту ритмички везане целине; то је, као што Шлегел вели, епски; — као што је такав доиста сваки нацрт каквог великог мислиоца. Има много лепих ствари у тим комадима, које доиста, узете заједно, чине само једну лепу ствар. Она битка код Азинкура потреса ме као једна од најсавршенијих ствари у својој врсти, којих има у Шекспиру. Онај опис две војске: уморни, клонули Енглези; страшни, судбоносни час, кад битка треба да почне; и опет она бесмртна храброст: „Ви добри војници, чији су удови у Енглеској расли!“ Има племенитог патриотизма у томе, — сасвим нечега другог него „равнодушности“, коју понекад чујете да се приписује Шекспиру. Право енглеско срце дише ту, благо и снажно кроз целу радњу, не хучно, наметљиво; али зато само боље. Има ту звукова, као што је одјек од челика. И тај човек имао би звука од себе, да је дошло до тога!

Али о Шекспировим делима уопште ја ћу да кажем, да ми из њих немамо потпун утисак од њега; ни толико потпун колико имамо од других људи. Његова су дела као толики прозори, кроз које видимо светлост света, који је био у њему. Сва његова дела, упоредно говорећи, изгледају да су писана на брзу руку, несавршена, писана у мучним приликама, дајући само овде онде по какву напомену о потпуном изразу човекову. Има ту места која вам долазе као светлост с неба, изливи сјаја који осветљују само срце ствари. Ви велите: „То је истина, изговорена једанпут за навек; свуд и свакад, где и кад буде какве отворене људске душе, то ће бити признато као истинито!“ Међутим, такви изливи чине да осећамо да околина није сјајна; да је она делимице, повремено, конвенционална. Ах, Шекспир

је имао да пише за светско позориште; његова велика душа морала је да се збије, колико је то могла, у тај калуп, и ни у који други. С њим је било тада, као што је са свима нама. Никоји човек не ради поуздано под погодбама. Вајар не може изнети пред нас своју сопствену слободну мисао, него такву своју мисао, какву је могао изнети у камену који му је дат и оруђима која су му дата. *Disjecta membra* — то је све што налазимо ма од којег песника или ма од којег човека.

Који год разумно гледа на тога Шекспира, може познати да је и он био *пророк*, на свој начин; имао је видовитости сличне пророчкој, ма да ју је он управио у другом правцу. И том је човеку природа изгледала божанска, неизразива, дубока као Тофет, висока као небо: „Ми смо од исте грађе, од које су снови начињени!“ Оно место у уест-минстерском абатству, које мало њих чита с разумевањем, јесте дубоко као речи каквог видовитога. Али човек је певао; он је проповедао само музички. Ми смо назвали Дантеа да је мелодички свештеник средњевековног католицизма. А зар не можемо назвати Шекспира да је још мелодичнији свештеник *правог* католицизма, „светске цркве“ будућности, и свих времена? Код њега нема тесногруде празноверице, опорог аскетизма, нетолеранције, фанатичког беснила или изопачености; ту је откривење, у колико се то могло, да таква хиљадострука сакривена лепота и божанскост станује у природи, која оставља свима људима да је обожавају како могу! Можемо казати без увреде да се и из тог Шекспира диже нека врста универзалног псалма, не недостојног да се чује и међу још светијим псалмима. Не у дисхармонији с њима, ако их разумемо, него

у хармонији! — Ја не могу казати за тог Шекспира да је „скептик“, као што то чине неки, пошто их његова равнодушност према веровањима и теолошким споровима његова доба заводи на заблуду. Не; нити је он непатриотичан, и ако мало говори о своме патриотизму; нити је скептик, и ако мало говори о својој вери. И та „равнодушност“ била је плод његове величине; цело његово срце било је у својој сопственој великој сфери обожавања (ми можемо то тако назвати); оне друге контраверзе, животно важне другим људима, нису биле животне за њега.

Али назовите то обожавање како хоћете, зар то није доиста славна ствар, збирка ствари, што нам је Шекспир изнео? Што се мене тиче, ја осећам да доиста има неке светиње у томе што је такав човек послан на ову земљу. Зар он није око за све нас; један благословени, с неба послан доносилац светлости? — И у основи зар није било можда много боље, што тај Шекспир, који је свакојако био несвестан човек, није био свестан никаква небеског посланства? Зато што је видео ту унутрашњу светлост, он није осећао, као Мухамед, да је он нарочито био „пророк божји“; и зар он у томе није био већи од Мухамеда? Већи, и кад строго одмеримо, као што смо код Дантеа учинили, и успешнији. Дубока је заблуда била Мухамедова идеја о своме узвишеном пророштву; и дошла је до нас нераздвојно заплетена у заблуду до данас, вукући за собом такву гужву басана, нечистоћа, нетрпљивости, да је мени постало незгодно да овде онде кажем, као што сам то учинио, да је Мухамед био уопште прави говорник, а не какав славољубиви шарлатан, изопаченост и варање; не говорник, него брбљивац! И у

самој Арабији, како ја рачунам, Мухамед ће се исцрпсти и преживети, док тај Шекспир, тај Данте могу још бити млади; — док тај Шекспир може још полагати право да буде свештеник човечанства, Арабије као и других земаља, за безгранична будућа времена!

Упоређен ма с којим говорником или познатим певачем, па и са Есхилом или Омиром, зашто не би он, по истинитости и универзалности, трајао као и они? Он је *искрен* као и они што су; он силази дубоко, као и они, до универзалног и вечитог. Али што се тиче Мухамеда, ја мислим да би било боље за њега да *није* био тако свестан! Ах, сиромах Мухамед; све чега је он био *свестан,* била је само заблуда; ништавност и ситничарство — као што је доиста увек тако. Право велико и у њему било је несвесно: да је он био дивљи арабијски лав пустиње, и да је говорио оним великим громовским гласом својим, не речима за које је *мислио* да су велике, него радњама, осећањима, историјом, које су *биле* велике! Његов коран је постао глуп комад бујне бесмислице; ми не верујемо, као он, да је Бог то писао! Велики је човек и ту, као и увек, једна снага природе: све што је истинито велико у њему потиче из неодређених дубина.

Лепо. То је наш сиромах варвикшајрски сељак, који се уздигао да буде директор једног позоришта, да би могао живети без прошње; на којега је гроф од Сутамптона неки пут милостиво погледао; кога је сер Тома Луси, много му хвала, хтео да пошље на галије! Ми га нисмо сматрали за Бога,

Есхил — прослављени песник у старих Грка (525.—456.); писао је трагедије и сматра се као отац трагедије у старих Грка.

као Одина, док је живео међу нама; а о тој тачки имало би много да се каже. Али ја ћу пре казати или поновити: Поред свега жалосног стања у коме је сад обожавање хероја, погледајте шта је Шекспир доиста постао код нас. Којега Енглеза, који се икад родио у овој нашој земљи, који милион Енглеза не бисмо ми дали радије него тога стратфордског сељака? Ни за какав пук највиших достојанственика не бисмо га ми продали. Он је највећа ствар коју смо икад створили. Ради своје части код страних народа, шта је то што ми не бисмо радије дали него њега, украс наше енглеске куће? Помислите само кад би нас запитали: „Хоћете ли да напустите ваше индијско царство или вашег Шекспира, ви Енглези“? Да никад нисте имали индијско царство, или да никад нисте имали Шекспира? Доиста, то би било тешко питање. Званичне личности одговориле би без сумње званичним језиком; али ми, и с наше стране, зар не бисмо били приморани да одговоримо: „Било индијског царства или не било, ми не можемо без Шекспира. Индијско царство отићи ће свакојако једног дана; али тај Шекспир неће отићи; он ће остати с нама до века; ми не можемо да оставимо нашег Шекспира“!

Јест, да оставимо на страну духовно и да га сматрамо само као стварно, продајно, опипљиво-корисно имање. Енглеска, то наше острво, скоро ће имати само један мали одломак Енглеза: у Америци, у Новој Холандији; на исток и на запад до самих антипода биће једно саксонство, које ће покривати велике просторе глоба. И сад шта је то што може држати све њих заједно у стварно један народ, да не нападају један другог и да се не боре међу собом,

него да живе у миру, у братском дружењу, и да помажу један другог? То је, кад се тачно посматра, највећи практични проблем, ствар за коју су све могуће врсте владâ и управâ ту да га реше: шта је то што ће то решити? Парламентски акти, административни први министри не могу то. Америка је одвојена од нас, у колико је парламенат може одвојити. Немојте казати да је то фантастично; јер у томе има много стварности. Овде, велим, јесте један енглески краљ, којега никоје време ни случај, ни парламенат, ни комбинација парламената не могу збацити с престола! Тај краљ Шекспир зар не сија у крунисану суверенству, над свима нама, као најплеменитији, најблажи, и опет најјачи од свих зборних симбола; неразорљив, који доиста много више вреди с те тачке гледишта, него ма која друга средства или примене? Ми га можемо замислити као да просипа зраке озго над свима народима енглеским за хиљаду година од данас. Од Парамате, од Њујорка, свуд, под ма којом формом владавине, Енглези и Енглескиње говориће једно другом: „Јест, тај Шекспир је наш; ми смо га родили; ми њим говоримо и мислимо; ми смо једне крви и расе с њим.“ И најтрезвенији политичар, ако хоће, може мислити о томе.

Доиста је велика ствар за један народ, кад добије један артикулисан глас, кад роди једног човека који ће мелодички изражавати оно што његово срце мисли! Италија, на пример, сирота Италија, лежи раскомадана, рашчупана, и не јавља се као јединство ни у каквом протоколу ни уговору; и опет је пле-

---

раскомадана Италија — јер је Карлајл ово писао још пре уједињења Италије.

менита Италија у ствари једна: Италија је родила Дантеа; Италија може говорити! Цар све Русије је јак, с толиким бајонетима, козацима и топовима, и врши велики посао, држећи политички у заједници толики простор земље; али он не може још да говори. Има нешто велико у њему, али то је нéма величина. Он није имао никаква гласа генија, да га чују сви људи и сва времена. Он мора научити да говори. Он је досад само велико, нéмо чудовиште. Нестаће свих његових топова и козака, док ће се Дантеов глас још чути. Народ који има једног Дантеа чвршће је уједињен него икоја нема Русија што може бити. — Треба да завршимо овде што смо имали да кажемо о јунаку — песнику.

ЧЕТВРТО ПРЕДАВАЊЕ

Јунак као духовник, Лутер; реформација: Нокс, пуританизам.

(Петак, 15. маја 1840.).

У данашњем нашем предавању говориће се о великом човеку као духовнику. Ми смо више пута покушали да разјаснимо да су све врсте јунака у суштини од исте грађе; да, кад је дата једна велика душа, отворена божанском значају живота, онда је дат и згодан човек да говори о томе, да опева то, да се бори и да ради за то, на велико, победоносно, трајно; онда је дат један јунак, чији ће спољни облик зависити од времена и од околине у којој се он налази. И духовник, као што ја то разумем, јесте врста пророка; и у њему мора бити светлости надахнућа, како то морамо назвати. Он надзирава обожавање народа; он је ујединилац народа с невидљивим светим. Он је духовни вођ народа; као што је пророк његов духовни краљ с многим војводама, тако га он води ка небу, као мудри вођа кроз ову земљу и њену радњу. Његов је идеал да је и он оно што можемо назвати глас с невидљивог неба; тумачећи, као што је и пророк то чинио, и још разумљивије, разлажући људима то исто. Невидљиво небо — „отворена тајна васионе“ — за које тако мало њих има око! Он је пророк коме је

скинут његов силни сјај, који сија благим, једнаким зрацима, као осветлилац свакидашњег живота. То је, велим, идеал једног свештеника. Тако у старим временима, тако у садашњим, и у свима временима. Зна се врло добро да је потребна велика мера толеранције, да се идеали унесу у практички живот; и то врло велика. Али свештеник, који од свега тога ништа нема, који не тежи више да то буде, нити покушава да то буде, — то је карактер, о коме је боље не говорити на овом месту.

Лутер и Нокс били су изречним позивом свештеници и извршили су тај посао часно, у обичном смислу. Међутим, за нас ће бити боље да их посматрамо поглавито у њихову историјском карактеру, пре као реформаторе него као свештенике. Било је и других свештеника, можда подједнако значајних, у тишим временима, који су часно вршили дужност вође обожавања, доносећи на земљу, часним хероизмом те врсте, светлост с неба, у свакадашњи живот свога народа; водећи свој народ напред, као по божјем упуту, путем којим треба да иде. Али кад је тај пут тежак, пун борбе, забуне и опасности, духовни вођа, који је водио по њему, постаје, нарочито за нас који живимо од плода његова вођења, значајнији него икоји други. То је свештеник који ратује и који се бори; који је водио свој народ не у миран, частан рад, као у мирним временима, него у часну, храбру борбу у временима сасвим бурним, растуреним; опаснија и значајнија служба, била она виша или не. Та два човека ми ћемо сматрати за наше најбоље свештенике, у колико су били наши најбољи реформатори. И доиста могу запитати: зар није сваки прави реформатор, по својој природи, пре свега *свештеник?*

Он призива небеску невидљиву правду против земљине видљиве силе, зна да је то, то невидљиво, моћно, и само моћно. Он верује у божанску истину ствари; он је *видовит*, видећи кроз спољни изглед ствари; он обожава, на који било начин, божанску истину ствари: то је свештеник. Ако он није прво свештеник, он никад неће бити добар ни као реформатор.

Тако као што смо видели велике људе у разним положајима, који стварају религије, херојске форме људског живота на овом свету, теорије о животу, достојне да их опева један Данте, практички живот да га опева један Шекспир, — сад имамо да видимо обрнут процес, који је тако исто потребан, који се тако исто херојски може извести. Занимљиво је како то може да буде потребно; а ипак је потребно. Благи сјај песникове светлости има да уступи место силном сјају реформаторову; на жалост и реформатор је личност без које се не може бити у историји! У ствари песник, са својом благошћу, шта је друго него производ и последњи завршетак реформе, или пророштва са својом силином? Да није било дивљег светог Доминика и тебаидских пустињика, не би било ни мелодичног Дантеа; сурови практички напори, скандинавски и други, од Одина до Валтера Ралија, од Улфиле до Кранмера, омогућили су Шекспира да говори. Доиста, ја

Доминик -- оснивач новога калуђерскога реда, чији чланови нису живели одвојено од људи, у пустињи, него баш међу људима, непрестано проповедајући Христово учење. *тебаидски пустињик* -- пустињик из Тебаиде (Тиве) у Египту, јер је у Тебаиди било највише пустињика. *Валтер Рали* -- енглески политичар и историк (1552. – 1618.); написао је историју света.

опажам понекад, да је савршен песник симптом; да је и његова епоха достигла савршенство, и да је завршена; да ће за кратко време настати нова епоха и да ће бити потребни нови реформатори.

Без сумње, било би лепше кад бисмо могли увек ићи по путевима *музике*, бити укроћавани и поучавани од наших песника, као што је у старо време њихов Орфеј укроћавао дивље створове. Или кад не бисмо ишли тим ритмичким *музикалним* путем, како би добро било кад бисмо могли ићи *једнаким* путем; хоћу да кажем кад би нам мирни свештеници, реформишући с дана на дан, били увек довољни! Али то није тако; ни ово друго још никад није било остварено. Ах, и ратоборни реформатор јесте, с времена на време, потребан и неизбежан појав. Без препона никад није; и оне ствари које су некад биле преко потребне за напредак, постају препоне; и треба их укинути и оставити за собом, — посао често веома тежак. Сигурно је доста значајно како каква теорема или духовна представа, како је можемо назвати, која је некад обухватала целу васиону, и којом је, у свима деловима њеним, био задовољан високо логички, оштри ум Дантеов, један од највећих на свету, — како је она у току других столећа постала сумњива и обичним умовима; почела се порицати, и данас је свакоме од нас, потпуно невероватна, преживела као теорема о Одину! За Дантеа људски живот и божји путеви за људе, све су то лепо представили они *Malebolges, Purgatorios;* а за Лутера не. Како је то било? Зашто није могао трајати и даље Дантеов католицизам, него је Лутеров протестантизам морао доћи за њим? Ах, ништа неће трајати до века.

Ја не полажем много на „прогрес специје“, као што се то чини у нашим временима; нити мислим да ћете ви тражити да чујете много о томе. Оно што се говори о том предмету и сувише је често претерано, збркано. Ипак могу рећи, сâм факат изгледа доста известан, и можемо изнети неизбежну потребу њега у природи ствари. Сваки човек, као што сам негде поменуо, не само учи него и ради; он духом који му је дат учи оно што је било; али тим истим духом он открива даље, он проналази и смишља нешто сâм од себе. Сасвим без оригиналности нема ни једног човека. Никоји човек не верује и не може веровати сасвим у оно исто што је његов дед веровао; он проширује, у нечему, свежим открићем, свој поглед на васиону, и по томе и своју теорему о васиони, — о васиони која је *бесконачна*, и која се не може никад обухватити, потпуно или коначно, никаквим погледом или теоремом, ма колико проширеном: он проширује, у неколико велим, налази понешто што је било вероватно за његова деда, а невероватно за њега, лажно за њега, несагласно с понеком новом ствари коју је он открио или опазио. То је историја сваког човека; и у историји човечанства видимо да је то сумирано у великим историјским износима, — револуцијама, новим епохама. Дантеов брег чистилишта не стоји више „у океану друге хемисфере“, кад је Колумб једанпут туда пребродио! Људи не налазе никакву такву ствар да постоји у другој хемисфери. Она није ту. Мора се престати веровати да је она ту. Тако је са свима могућним верама на овом свету, — са свима системима вере и системима практике, који из њих потичу.

Ако сад додамо меланхолични факат да кад вера постане непоуздана и практика постаје нездрава, и заблуде, неправде и беде преоблађују свуда све више, те ћемо видети довољно материјала за револуцију. У свима приликима човек, који хоће да *ради* часно, мора да верује чврсто. Ако у свакој прилици пита шта свет мисли; ако не може бити без светског мишљења и њему потчињава своје сопствено мишљење, он је онда бедник који очима служи; дело које му је поверено биће *рђаво* извршено, сваки такав човек сваки дан доприноси неизбежном паду. Ма какво дело радио, нечасно, гледајући на спољни изглед, јесте једна нова увреда, родитељ нове беде за овога или за онога. Увреде се гомилају, док не постану несносне, и тада се силом руше и чисте као експлозијом. Дантеов узвишени католицизам, неверонатан сад у теорији и још горе нагрђен неверном, сумњивом и нечасном радњом, морао је Лутер расцепити; Шекспиров племенити феудализам, ма како леп да је некад изгледао и био, морао се свршити у француској револуцији. Нагомилавање увреда је, као што кажемо сасвим буквално, *експлодирало*, вулкански прснуло; и дуги, бурни периоди пролазе, пре него што се ствари опет смире.

Истина, било би доста тужно гледати само на ту страну ствари, и налазити да су сва људска мишљења и људске уредбе само непоуздани, пролазни, потчињени закону смрти! У основи није тако; и ту налазимо да смрт односи само тело, а не и суштину или душу; свако распадање, насилном револуцијом или како било, само је ново стварање на широј подлози. *Одинизам* је био храброст, хришћанство је било *скромност*, племенитија врста храбрости. Нема

ни једне мисли која је икада становала часно, као истинита, у срцу човекову, која није била часно увиђање божје истине од човекове стране, и која нема у себи битну истину, која траје кроз све промене, једно вечито имање за нас све. И с друге стране, какав је то жалостан појам представљати све људе, у свима земљама и временима, осим нашега, да су провели свој живот у слепој, грешној заблуди, као само изгубљени паганци, Скандинавци, Мухамеданци, само да бисмо ми могли имати право последње знање! Сви нараштаји људи били су изгубљени и грешни, само да би овај садашњи мали део једног нараштаја могао бити спасен и да би имао право. Сви нараштаји од почетка света, сви су они ишли напред тамо, као руски војници у јаму швајдничке тврђаве, само да би испунили ту јаму својим лешинама, да бисмо ми могли ићи преко њих и заузети место! Та хипотеза није за веровање.

Видели смо да се такве невероватне хипотезе одржавају страсном енергијом; да овај или онај сиромах појединац са својом сектом индивидуалних људи иде као преко лешина свих људи, ка сигурној победи; али кад и он, са својом хипотезом и последњим, непогрешним *верујем* падне у јаму, и постане и са̂м лешина, шта онда да се каже? — У осталом важан је факат у природи човековој, да он тежи да призна свој сопствени поглед као коначан и управља се по њему као по коначном. Он ће то увек чинити, ја држим, на један или на други начин; али треба то да буде на пространији, мудрији начин, него што је тај. Зар нису сви истинити људи који живе, или који су икад живели, војници исте војске, уврштени, под вођством неба, да се боре про-

тив истог непријатеља, владе мрака и неправа? Зашто не бисмо познавали један другог и борили се не против непријатеља, него против нас самих, због голе разлике униформе? Све ће униформе бити добре, ако покривају истините, честите људе. Све врсте оружја, арабијски турбан и брзи сциметар, моћни чекић Торов који обара јетуне, — биће добродошле. Лутеров позив у борбу, Дантеова мелодија марша, све истините ствари јесу с нама, а не против нас. Ми смо сви под једним војводом, војници исте војске. — Да погледамо сад на ту Лутерову борбу; каква је то врста борбе била, и како се он у њој кретао. И Лутер је био један од наших духовних хероја, пророк своје земље и свога времена.

Као увод у целину можда ће бити умесна овде једна примедба о идолатрији. Једна од карактеристика Мухамедових, која је одиста карактеристика свих пророка, јесте неограничена, неумољива ревност против идолатрије. То је велика тема пророка. Идолопоклоништво, обожавање мртвих идола као божанства, јесте ствар које они не могу да се отресу, него коју имају непрестано да оптужују, и да је жигошу непокајном казном; то је највећи од свих грехова, које они виде да се чине под сунцем. То вреди поменути. Ми нећемо улазити овде у теолошко питање о идолопоклоништву. Идол то је *Eidolon,* виђена ствар, симбол. То није бог, него симбол бога, и можда неко може упитати да ли је и најмрачнији смртни икад држао то за нешто више него за симбол. Ја држим да он није мислио да је бедна слика, коју је он својим сопственим рукама направио, била бог, него да је бог њоме симболисан, да је бог у њој, на који било начин. И сад у томе смислу, може

човек упитати: зар није свако, ма какво обожавање, обожавање симболима, eidola-ма или виђеним стварима? Било *виђено*, учињено видним, као каква слика или нацрт, телесном оку; или видно само унутрашњем оку, уображењу, уму — то је само површина, али никаква битна разлика. То је опет виђена ствар. која означава божанство, један идол. Најстрожи пуританац има своју исповест вере и умну представу божанских ствари, и по томе обожава; по томе је обожавање тек учињено могућним за њега. Све вере, литургије, религозне форме, појмови који згодно обухватају религиозна осећања, јесу у том смислу eidola, виђене ствари. Свако ма које обожавање мора пролазити кроз симболе, кроз идоле; можемо рећи, све идолопоклоништво јесте компаративно, и најгоре идолопоклоништво само је више идолопоклоничко.

Па где је онда зло од идолатрије? Неко кобно зло мора да је у њему, иначе озбиљни пророчки људи не би га тако са свих страна нападали. Зашто је идолатрија тако мрска пророцима? Мени изгледа као да у обожавању тих бедних древених симбола оно што је нарочито раздражило пророка и дубину душе његове испунило презирањем и одвратношћу није било баш оно што га је навело на његову сопствену мисао, и што је изишло из њега у речима, управљеним другима, као узрок тога. Најсуровији паганац, који је обожавао канопус или црни камен у кааби, био је, као што смо видели, узвишенији од коња, који ништа и не обожава! Доиста, била је нека врста трајне заслуге у тој бедној радњи његовој; слично ономе што још вреди код песника: признање извесне, бескрајне *божанске* лепоте и значаја у звездама и свима могућним природним предметима. Зашто би га

пророк тако немилостиво осудио? Најбеднији смртни који обожава свог фетиша, док му је срце пуно од њега, може бити предмет сажаљења, презирања и избегавања, ако хоћете; али поуздано не може бити предмет мржње. Кад је његово срце часно, пуно од њега, кад му он осветљава цео простор његова мрачног, уског духа; једном речи, кад он потпуно *верује* у свога фетиша; — онда, рекао бих, ако му неће ићи добро, ипак ће му ићи толико добро, колико се то може, и ви ћете га оставити на миру, не кињећи га.

Али ту настаје кобна околност за идолатрију, што у доба пророка дух никојег човека више није часно испуњен његовим идолом или симболом. Пре него што се пророк може дићи, који, гледајући кроз идоле, зна да су они само дрво, многи људи већ морају почети тамно сумњати, да су они нешто више од тога. Идолопоклонништво које је за осуду јесте *неискрено* идолопоклонпштво. Сумња му је нагризла срце; види се како се једна људска душа грчевито хвата за ковчег завета, који она сад у пола осећа да је постао фантом. То је један од најжалоснијих призора. Душе више нису испуњене својим фетишем, него само тврде да су испуњене и хтеле би саме себе да увере да су испуњене. „Ви не верујете“, рекао је Колриџ, „ви само верујете да верујете“. То је последњи призор свих врста обожавања и симболизма, поуздан симптом да је смрт сад близу. Исто толико значи и оно што ми зовемо формулизам и обожавање формула, у овим нашим данима. Никакву неморалнију радњу не може учинити једна људска душа, јер је то почетак све неморалности, или боље рећи

Колриџ — види нап. на стр. 122.

она чини да је свака даља моралност немогућна; тиме је унутрашња морална душа укочена, бачена у кобни магнетички сан! Људи нису више *искрени* људи. Ја се не чудим што озбиљан човек напада то, жигоше то, гони то неугасном одвратношћу. Он и то, све добро и то, јесу у самртној борби. Идолопоклоништво које је за осуду јесте фраза, па и оно што се може назвати искрена фраза. Искрена фраза! О томе вреди мислити! Свака врста обожавања свршава том фазом.

Ја налазим да је Лутер био рушилац идола онако исто као и сваки други пророк. Дрвени богови Корејша, начињени од дрвета и пчелина воска, нису били мрскији Мухамеду, него што су Лутеру били Тецелови опроштаји грехова, направљени од овчје коже и мастила. Особина сваког хероја, у свако време, на сваком месту и положају, јесте та: да се он враћа на стварност, да гледа на ствари а не на изгледе ствари. Према томе како он, артикулисано или дубоком мишљу без речи, воли и поштује страшне реалности ствари, тако ће му шупљи изгледи ствари, ма како уређени и пристојни, одобрени од Корејша или од конклава, бити несносни и гнусни. И протестантизам је дело једног пророка: пророчко дело тог шеснаестог столећа. То је први удар часног рушења једне старе ствари, која је постала лажна и идолопоклоничка; припрема издалека за једну нову ствар, која ће бити истинита и и поуздано божанска! —

Тецел, — непосредни изазивач Лутерова протеста противу папске власти. 1502. добио је овлашћење да хришћанима, који за то плате, даје опроштајницу од грехова — учињених и који ће се тек учинити. Лутер је напао Тецела и папство у својим чувеним тезама, и тако је почела реформација.

На први поглед могло би изгледати да је протестантизам срушио оно што ми зовемо обожавање хероја и што представљамо као основ свега могућег добра, религиозног или социјалног, за човечанство. Често се чује да је протестантизам увео нову еру, из корена различну од ма које друге коју је свет дотле видео: еру „сопственог суђења“ — као што то зову. Том буном против папе сваки је човек постао свој сопствени папа, и научио је, између осталога, да он више никад не мора веровати никаквом папи нити икојем духовном хероју — вођи! Зар тиме нису духовно јединство, сва хијерархија и субординација међу људима одсад немогућност? Тако чујемо да се говори. — Мени сад није потребно да одричем да је протестантизам био буна против духовних суверенстава, папа и многих других. Пристаћу и на то да је инглески пуританизам, буна против земаљских суверенстава, био други чин тога; да је и сама огромна француска револуција била трећи чин, чиме су сва суверенства, земаљска и духовна, као што би могло изгледати, уништена, или поуздано спремљена за уништење. Протестантизам је велики корен, из којега се грана цела наша потоња јевропска историја. Јер духовно увек ће се оваплоћавати у светској историји људи; духовно је почетак светскога. И сад, доста извесно, свуда се виче за слободу и једнакост, независност и тако даље: место краљева, изборне урне и бирачка гласања; изгледа свршена ствар да је сваког хероја — суверена, или часног покоравања људи једном човеку, у светским или у духовним стварима, за навек нестало са света. Ја бих сасвим очајавао о свету, кад би то тако било. Једно од мојих најдубљих уверења јесте, да то није тако. Без суверена,

правих суверена, светских и духовних, ја не видим да је ишта друго могуħно него анархија, најмрскија од свих ствари. Него ја налазим да је протестантизам, ма какву анархичну демократију да је произвео, почетак новог правог суверенства и реда. Ја налазим да је он буна против лажних суверена; мучна али преко потребна прва припрема, да прави суверени заузму места међу нама! Вреди да се то мало разјасни.

Стога да приметимо на првом месту, да то „сопствено суђење“ у основи није нова ствар на свету, него само нова у тој епоси света. Ништа нема битно новога или особенога у реформацији; то је било враħање истини и стварности, насупрот лажности и привидности, као што су и као што су биле све врсте поправке и искреног учења. Слобода сопственог суђења, ако хоħемо да то добро размотримо, морала је постојати у свима временима на свету. Данте није ископао своје очи, нити се оковао ланцима; он је био код своје куħе, у том своме католицизму, једна душа која је у њему слободно гледала, и ако су какав јадни Хогстретн, Тецел др. Ек, постали сад робови у њему. Слобода суђења? Никакав гвоздени ланац или ма каква спољна сила није могла никад нагнати душу једног човека да верује или да не верује; то је његова сопствена, неотуђива светлост, то његово суђење; он ħе владати и веровати по милости самога Бога! Најжалоснији софистички Белармин, проповедајуħи слепу веру и

Јован Ек — један од најватренијих бораца противу Лутера и његове реформације (1486.—1543.). *Белармин* — најчувенији полемичар римске цркве; учио је да папа има право да укида грађанске законе, чим то буде захтевао спас хришħанских душа.

пасивну послушност, морао је прво, неком врстом уверења, да се одрече својега права да буде уверен. Његово сопствено суђење показало је да је то најзгоднији пут, којим је он могао ударити. Право сопственог суђења постојаће у пуној снази гдегод има правих људи. Прави човек верује целим својим суђењем са свом светлошћу и снагом распознавања, које су у њему, и увек је тако веровао. Лажни човек, борећи се само да би „веровао да верује“, наравно да ће то уредити на неки други начин. Протестантизам је казао овом другом: „Тешко теби!“ а првоме: „Благо теби!“ У основи то ништа није ново казано; то је било враћање на све оно што се одавно говорило, и што се увек говорило. Буди истинит, буди искрен; то је, да опет поновимо, смисао тога. Мухамед је веровао целим својим духом; Один целим својим духом, — он и све *праве* присталице одинизма. Они су, својим сопственим суђењем, „судили“ — *тако*.

И сад, ја се усуђујем да тврдим да се употреба сопственог суђења, часно вршена, никако не мора свршавати себичном независношћу, усамљеношћу, него ее пре мора свршавати супротно томе. Не прави анархију часно испитивање, него заблуда, неискреност, полу-вера и неистинитост. Један човек који протестује против заблуде јесте на путу, на коме ће се удружити са свима људима који верују у истину. Није могућна заједница међу људима који верују само у оно што се чује. Срце сваког од њих лежи мртво; нема снаге симпатије ни према *стварима*, — иначе би он веровао у *њих* а не у голе речи. Немати симпатије ни према стварима, а колико још мање према људима, ближњима својим! Он се не може удружити

с људима; он је анархичан човек. Само у свету искрених људи могућна је заједница; и ту је за дуго доиста *извесна*.

Јер узмите на ум једну ствар, која се у тој борби сувише често губила из вида, или, боље рећи, која се сасвим изгубила из вида. Да није потребно да је један човек сâм *открио* истину у коју ће да верује, и ма како *искрено* да верује у њу. Казали смо да је велики човек увек био искрен и да је то прва погодба да буде велики. Али човеку не треба да буде велики, да би био искрен; то није потреба природе и свих времена, него само извесних покварених, несрећних епоха времена. Један човек може воровати и потпуно право узети као своје оно што је добио од другог неког — и с безграничном захвалношћу томе другом! Заслуга оригиналности није *новина*, него искреност. Човек који верује јесте оригиналан човек; ма шта он веровао, он верује то за себе, а не за другог. Сваки син Адамов може постати искрен човек, оригиналан човек, у том смислу; никоји смртни није осуђен да буде неискрен човек. Цела доба, која зовемо доба вере, јесу оригинална; сви људи у њима, или већина људи у њима, јесу искрени. То су велика и плодна доба! Сваки радник у свима сферама јесте радник не по изгледу него по суштини; из сваког рада излази по један резултат: општа сума таквог рада јесте велика; јер све то, у колико је искрено, тежи ка једном смеру, све је ту *умножавање*, а ништа умањавање. Ту је права заједница, право краљевство, часност, све су ствари ту истините и благословене, у колико сирота земља може доносити благослова за људе.

Обожавање јунака? Па доиста то што један човек постоји сâм за за себе, што је оригиналан, истинит, или како било да назовемо то, то га никако не може навести на то да не поштује и не верује у истину других људи! То га само чини расположеним, приморава га и неодољиво га нагони да не верује у мртве формуле, празне речи и неистине других људи. Човек прихвата истину својим отвореним очима и зато што су му отворене очи; може ли их он затворити пре него што је могао волети свога учитеља истине? Само он може волети, правом захвалношћу и правом часношћу душе, хероја — учитеља, који га је ослободио мрака и увео га у светлост. Зар није такав човек прави херој и укротилац змија, достојан сваког поштовања! Црно чудовиште, лажност, једини наш непријатељ на овом свету, лежи оборен његовом храброшћу; он је за нас свет освојио! — Према томе зар није и сâм Лутер поштован као прави папа, или духовни отац, пошто је доиста и *био* такав? Наполеон, из сред безграничне буне санкилотизма, постао је краљ. Обожавање хероја не умире никад, нити може умрети. Часност и суверенство јесу вечите ствари на овом свету; — и у њима је поглавито то што су оне основане не на спољностима и на изгледима, него на стварностима и искреностима. Није затварање ваших очију ваше „сопствено суђење“, не, него у томе што ћете их отворити и што ћете имати нешто да видите! Лутеров позив био је

санкилоти — у почетку велике француске револуције овим је именом названа крајња сиротиња, која није имала пристојнијег одела као виши сталежи (sans-culotte — без панталона).

укидање и уништавање свих лажних папа и власника, али и живот и снага, ма да издалека, за нове и искрене.

Због тога ћемо све то, слободу и једнакост, изборно гласање и независност, и тако даље, сматрати као пролазан појав, а никако као коначан. И ако изгледа да то дуго траје, с доста жалосним заплетима за нас све, ми то ипак морамо поздравити као покајање грехова који су прошли, као залогу неоцењивих благодети које ће доћи. Свакојако оно је дошло згодно људима да напусте притворство и да се врате на ствар; ма шта то стало, оно је навело да се то учини. Шта можете учинити с поквареним папама и опима који верују а немају сопственог суђења — шарлатани који хоће да владају над будалама? Сама беда и несрећа. Ви не можете створити друштво од неискрених људи; ви не можете друкчије саградити једно здање него виском, — с правим угловима, један према другом. У свему том дивљем револуционарном делу, почевши од протестантизма па до данас, ја видим да се спрема најблагословенији резултат: не укидање обожавања хероја, него оно што бих ја пре назвао читав један свет од хероја. Ако херој значи *искрен човек*, зашто сваки од нас не може бити херој? Један свет сав искрен, свет који верује: томе слично било је, томе слично биће опет, — не може а да не буде. То би били прави обожаваоци хероја; никад не могу прави бољи бити тако поштовани као онда кад су сви истинити и добри! — Али морамо се пожурити ка Лутеру и његову животу.

Лутер се родио у Ајзлебену, у Саксонској; он је дошао ту на свет 10. новембра 1483. Ајзлебен

је тај наш живот? — нестаде га за тренут, сагорео као парче хартије, оде у мутну вечност! Шта су све земаљске величине, канцеларства, краљевства? Оне леже набацане тамо! Земља се отворила под њима; у једном тренутку њих нема више, и настаје вечност. Лутер, дирнут до срца, одлучи да се посвети Богу и само божјој служби. Поред свих одвраћања од стране његова оца и других, он се закалуђери у августинском манастиру у Ерфурту.

То је била можда прва светла тачка у историји Лутеровој, пошто се његова чистија воља сад први пут одлучно изразила, али у томе тренутку то је била још само једна светла тачка у једном елементу потпуног мрака. Он вели за себе да је био скроман калуђер, *ich bin ein frommer Mönch gewesen;* борећи се верно, мучно, да оствари истину својега узвишеног дела, али с мало успеха. Његова невоља није била смањена; него је пре, тако рећи, порасла до бесконачности. Тешки радови које је имао да ради као новак у свом манастиру, све врсте ропскога рада, — све то није била највећа мука за њега: дубока, озбиљна душа тога човека беше потонула у сваковрсне црне гриже и сумње; он је мислио да ће доиста морати скоро умрети, и још много горе него умрети. Чује се, с новим интересовањем за сиромаха Лутера, да је у то време живео у страху од неисказане беде; замишљао је да је осуђен на вечито проклетство. Зар то није била скромна, искрена природа човекова? Шта је био он, да би се дигао до неба! Он који је знао само за беду и за ниско ропство: новост је била и сувише радосна, да би се

Августинци — последњи велики просјачки ред католичке цркве; води своје порекло од св. Августина (354.—430.).

могло веровати у њу. Њему сад није могло постати јасно како да се постовима, бдењима, формалностима и служењем у цркви душа једнога човека може спасти. Он падне у најцрњу беду; он је љуљајући се лутао као по ивици безданог очајања.

Морало је бити врло срећно откриће једне старе латинске библије, коју је он нашао у ерфуртској библиотеци у то време. Никад пре тога није он видео ту књигу. Из ње је научио друкчију лекцију него што су били постови и бдења. И један брат калуђер, побожнога искуства, био му је у помоћи. Лутер је научио сад да се човек спасава, не певајући у цркви, него бескопачном милошћу божјом: вероватнија хипотеза. Он се поступно утврђивао, као на стени. Није онда чудо што је поштовао библију, која му је донела ту благословену помоћ. Он ју је ценио, као што реч највишега мора бити цењена од таквог човека. Он одлучи да се ње држи, као што се чврсто и држао целог живота, до смрти.

То је, дакле, његово ослобођење од мрака, његова коначна победа над мраком, што ми зовемо његовом конверсијом, — за њега самог најважније од свих времена. Што је он сад напредовао сваки дан у миру и јасноћи; што је развијајући сад велике таленте и врлине, који су му били урођени, добивао све више важности у своме манастиру, у својој земљи, те су налазили да је он све више користан у свима часним пословима живота, — све је то природан резултат. Њега је његов августински ред слао у мисије, као човека од талента и поверења, способног да њихов посао добро изврши; саксонски курфист, Фридрих, назван мудри, доиста мудар и праведан влада-

лац, запазио га је као личност од вредности; он га је поставио за професора на свом новом универзитету у Виртембергу и за проповедника у Виртембергу; у оба та посла, као и у свима дужностима које је вршио, тај Лутер, у мирној сфери обичнога живота, добивао је све више поштовања свих добрих људи.

У својој двадесет седмој години он је први пут видео Рим, кад га је тамо, као што сам рекао, послао његов манастир у мисију. Папа Јулије други, и оно што се дешавало у Риму, морало је пренеразити дух Лутеров. Он је дошао као у Свети Град, престо божјег првосвештеника на земљи; и он је нашао — оно што ми већ знамо! Морало је то изазвати многе мисли у томе човеку, многе о којима ми немамо никаква спомена, које можда ни он сâм није знао како да изрази. Тај Рим, та позорница лажних свештеника, не огрнута лепотом светиње, него у сасвим друкчијем оделу, — јесте лажан; али шта је то за Лутера? Он, незнатан човек, како он да реформише свет? То је било далеко од његових мисли. Скроман, усамљен човек, зашто да се он меша у светске послове? То је био задатак сасвим виших људи него што је он. Његов је посао био да управља своје сопствене кораке мудро кроза свет. Нека он у њему врши добро своју сопствену, мрачну дужност; остало, ма како страшно и жалосно изгледало, јесте у божјој руци, а не у његовој.

Занимљиво је размислити о томе, шта би најпосле било, да је римско папство случајно прошло мимо тога Лутера, да се и даље кретало у свом великом, пустошном кругу и да није пресекло његову малу стазу и тако га нагнало да га нападне! Доста је појмљиво да би се он у том случају држао мирно

према злоупотребама Рима, и да би оставио провиђењу и Богу на висини да гледају шта ће с њима! Скроман, тих човек, он није био брз да нападне безобзирно личности од ауторитета. Његов јасан задатак, као што кажем, био је тај да чини своју сопствену дужност; да иде мудро у овом свету свакојаког неваљалства и да одржи своју сопствену душу у животу. Али римско првосвештенство сударило се с њим на путу; одсад он, Лутер, у Виртембергу није могао више живети у части за њега; он је судио противно, опирао се, дошао до крајности; био је ударен, ударен опет, и тако је дошло до позива на борбу између њих! То вреди да се узме на ум у Лутеровој историји. Можда никад човек тако скромног, мирног расположења није испунио свет борбом. Ми можемо видети само то да је он волео приватан живот, мирну вредноћу у сенци од света; да је то било против његове воље да икад постане чувен. Бити чувен, шта ће то њему? Смер његова пута кроз овај свет било је бесконачно небо, један несумњиви смер за њега; за неколико година или би он достигао тај смер, или би га изгубио за навек! Ја мислим да нећемо ништа ни рећи о оној најжалоснијој од свих теорија, да је то била нека ниска завист из користи тог августинског калуђера према Доминиканцу, која је прво распалила гнев Лутеров и изазвала протестанску реформацију. Ми ћемо казати људима који подржавају ту теорију, ако их доиста има још таквих: „Уђите прво у сферу мисли, у којој је једино могуће судити о Лутеру, као и о свакоме

Доминиканац — Тецел, из калуђерскога реда Доминиканаца.

човеку као што је Лутер, друкчије него бесмислено; тек онда можемо почети да се препиремо с вама“.

Калуђер Тецел, којега је лакомислено послао да тргује Лав десети — који је хтео само да дигне мало новаца, а у осталом као да је био пре паганац него хришћанин, ако је уопште био нешто, — дође у Виртемберг и ту отвори своју срамну трговину. Лутерови парохијани слушаоци куповали су индулгенције; у исповедаоници његове цркве људи су му казивали да су им греси већ опроштени. Лутер, ако није хтео да се не одазове својој сопственој дужности, као лажа, лењштина и подлац, у самоме центру оног малог простора земље, који је био његов сопствени и нико јег другог човека, морао је устати против индулгенција и гласно изјавити да су оне ништавило и жалосно подсмевање, да се *њима* не могу опростити греси никојега човека. То је био почетак целе реформације. Ми знамо како је она текла; почевши од тог првог јавног изазивања Тецелова, последњег дана октобра 1517., кроз противречности и аргументисања; — распростирући се све шире, дижући се све више, док није постала неодољива и обухватила цео свет. Лутер је срдачно желео да види поправљену ту незгоду и друге незгоде; он је још мислио на сасвим нешто друго него да уводи расцеп у цркву, или да се буни против папе, оца хришћанства. — Елегантни паганац папа мало је водио рачуна о том калуђеру и о његовим докринама; ипак је желео да угуши ту његову вику: после неке три године, пошто је покушао разне,

---

идулгенција — опроштајница грехова: сваки је могао купити индулгенцију, којом му се праштају, по речима Тецеловим, сви греси које је већ учинио, па и они које ће тек учинити.

блаже методе, он је нашао за добро да то оконча *ватром.* Он осуди калуђерове списе да их спали џелат, а он сâм да се пошље везан у Рим — вероватно у сличном смеру. Тим су путем они били свршили с Хусом и с Јеронимом, пре једног столећа, — кратак аргуменат, ватра. Сиромах Хус: он је дошао на концил у Констанцу са свима могућним обећањима и обезбедама; озбиљна, не бунтовничка врста човека; они га баце одмах у камениту тамницу „три стопе широку, шест стопа високу, седам стопа дугу“, и *спале* га, да се више његов истинити глас не чује на овом свету; угушили су га у диму и ватри. То *није* било добро учињено!

Ја, са своје стране, опраштам Лутеру што се сад сасвим побунио против папе. Елегантни паганац тим ватреним декретом распалио је племенитим, праведним гневом најхрабрије срце које је тада живело на овом свету. Најхрабрије, и ако једно од најскромнијих, најмирнијих; оно је било сад распаљено. На ове моје речи, речи истине и трезвености, које часно теже, у колико људска немоћ то допушта, да проповедају божју истину на земљи и да спасу људске душе, ви, божји заступник на земљи, ви одговарате на њих џелатом и ватром. Ви хоћете да спалите мене и њих, да бисте одговорили божјем посланству, које су они тежили да вам донесу? Ви нисте божји заступник; ви сте заступник некога другог, а не његов, ја мислим! Ја сматрам вашу булу за једну пергаментисану лаж и спаљујем *је.* Ви ћете после тога чинити што будете нашли за добро; а ја

Јован Хус — чешки реформатор (1369.—1415.); због тражења основних реформа у католичкој цркви био је осуђен на смрт и после спаљен (1415. год.).

чиним ово. — То је било 10. децембра 1520., три године после почетка тога рада, кад је Лутер „уз велики стицај народа“ учинио тај гневни корак, те спалио папин декрет о ватри, на елстерским вратима Виртемберга. Виртемберг је гледао то „са усклицима“; цео свет гледао је то. Није требало папи да изазове то „клицање“. То је био усклик буђења народâ. Мирно немачко срце, скромно, веома стрпљиво, најпосле је постало препуњено, тако да није више могло подносити. Формулизам, паганско папство и друге лажности и покварене привидности владале су доста дуго; и овде опет нашао се један човек, који је смео казати свима људима, да божји свет не почива на привидностима, него на стварностима; да је живот истина, а не лаж!

У основи, као што смо горе казали, треба да сматрамо Лутера као пророка, идоло-рушиоца, који враћа људе на стварност. То је посао великих људи и учитеља. Мухамед је рекао: Ти су ваши идоли дрво; ви их лепите воском и уљем и муве падају на њих; они нису Бог, кажем вам, они су црно дрво! Лутер је рекао папи: Та ваша ствар, што је ви зовете опроштај грехова, то је парче хартије од крпе с мастилом. То није ништа друго; то и све оно што личи на то није ништа друго. Само Бог може опраштати грехове. Папство, духовно очинство божје цркве, зар је то празна привидност, од платна и пергамента? То је ужасна ствар. Божја црква није привидност. Небо и пакао нису привидности. Ја се држим тога, јер ме ви гоните на то. Држећи се тога ја, сиромах немачки калуђер, јачи сам од свих вас. Ја сам, без пријатеља, али с божјом истином; ви, са својим тијарама, троуглим шеширима,

са својим благом и опремама, с духовним и светским громовима, ви се држите ђаволове лажи, те нисте тако јаки! —

Сабор у Вормсу, Лутеров појав ту 17. априла 1521. могу се сматрати као највећи призор у модерној јевропској историји: то је доиста тачка, из које потиче цела потоња историја цивилизације. После многобројних преговора, препирака, ствар је дошла дотле. Ту су се скупили млади цар Карло пети са свима немачким принчевима, папиним нунцијима, духовним и светским достојанственицима. Лутер треба да се јави и да одговара за себе, хоће ли хтети опозвати своје учење или не. Светска помпа и моћ седе ту с једне стране; с друге стране диже се за божју истину један човек, син сиромаха рудара Ханса Лутера. Пријатељи су га подсећали на Хуса, опомињали га да не иде; он није хтео да чује опомене. Велико друштво пријатеља изјахало је пред њега, с још озбиљнијим опоменама; он је одговорио: „Да има толико ђавола у Вормсу, колико има црепова на крововима, ја ћу опет ићи“. У јутру, кад је он пошао у сабор, тискала се светина по прозорима и крововима кућа, из које су му понеки довикивали свечаним речима да не порекне. „Ко мене одриче пред људима“, викали су му они — као нека свечана мобла и преклињање. Зар то није у ствари била и наша молба, молба целога света, која је лежала у црном ропству душе, укочена под црном аветињском мором и химером с троугластим шеширом, називајући се сâм отац у Богу и шта још не? „Ослободи нас, до тебе то стоји; не остављај нас“.

Лутер нас није оставио. Његов говор од два часа одликовао се достојанственим, мудрим и ча-

сним тоном; покоран ономе што је по закону могло тражити покорност, непокоран ничему другом него само томе. Његови списи, говорио је он, нешто су његови сопствени, а нешто су потекли из речи божје. Што се тиче онога што је његово, људска слабост ушла је у то; гнев у коме се човек заборавља, заслепљеност и без сумње много ствари, које кад би биле уклоњене био би благослов за њега. Али оно што почива на здравој истини и на речи божјој, он то не може порећи. Како је он то могао? „Разуверите ме“, завршио је он, „доказима из Светог Писма или иначе јасним, правим аргументима; друкчије ја не могу порећи. Јер није ни добро ни мудро чинити ма шта против савести. Ја сам ту, ја не могу друкчије. Нека ми Бог помогне!“ То је, као што смо казали, највећи моменат у модерној историји људи. Енглески пуританизам, Енглеска и њени парламенти, Америке и огромно дело та два столећа; француска револуција, Јевропа и њено данашње дело свуда: клица свега тога лежи ту: да је Лутер у том тренутку радио друкчије, све би било друкчије! Јевропски свет питао га је: Треба ли да ја тонем све дубље у лаж, устајалу трулеж, у гнусну, проклету смрт; или каквим било грчевитим трзањем да изагнам лажност из себе, да се излечим и да живим?

Велики ратови, спорови и несугласице потекли су из те реформације; они трају до наших дана и још су доста далеко од тога да буду свршени. Много се говорило о тим стварима и много су оне окривљиване. Оне су жалосне, то се не може одрећи; али после свега, каква посла с њима имају Лутер или његова ствар? Кад човек размисли, изгледа чудновато кривити реформацију за све то. Кад је Хер-

кул навратио чистилачку реку у харове краља Аугијаса, ја никако не сумњам да је свуд у наоколо била велика забуна, која је потекла отуда; али ја мислим да то није била Херкулова срамота; то је била срамота некога другог! Реформација, кад је дошла, могла је донети какве било резултате; али реформација просто није могла а да не дође. Свима папама и папиним адвокатима, који окривљују, који се јадају и туже, одговор света јесте овај: Једном за свагда ваше папство постало је неистинито. Ма како добро да је оно било, ма колико ви говорили да је оно добро, ми не можемо веровати у њега; светлост целог нашег духа, која нам је дата озго с неба да нас води, налази да је то одсада невероватна ствар. Ми нећемо веровати у то, ми нећемо ни покушати да верујемо у то, — ми не смемо то! Ствар је неистинита; ми бисмо били издајници према даваоцу све истине, кад бисмо се усудили тврдити да мислимо да је истинита. Доле с њом; нека дође што било на њено место: с *њом* ми не можемо више имати никаква посла! — Лутер и његов протестантизам нису одговорни за ратове; одговорне су лажне притворности, које су га нагнале да протестује. Лутер је учинио оно што сваки човек, којега је Бог створио, не само има права да учини, него је и дужан по светој дужности да то учини: он је одговорио једној лажности, кад га је запитала, верујеш ли ти у мене? — Не! — По коју било цену, не рачунајући цену, ту је ствар требало учинити. Ја никад не сумњам да ће доћи на свет уједињење, организација духовна и материјална, много племенитија него икакво папство или феудализам у њиховим најистинитијим данима; то ће поуздано доћи. Али само на стварности,

а не на привидности и притворности, оно ће моћи доћи, или се држати на њој, кад је једном дошло. Са уједињењем, основаним на лажности и које би нам наређивало да говоримо и радимо лажи, ми нећемо да имамо никаква посла. Мир? Животињска летаргија јесте мирна, црни гроб јесте миран. Ми се надамо у живи мир, а не у мртви!

И опет, хвалећи праведно преко потребне благослове новога, не треба да будемо неправедни према старом. Старо је *било* истинито, ако то и није више. У Дантеовим данима није требало никакве софистике, ни само — заслепљености, ни друге нечасности, да би се признало за истинито. Тада је било добро; и у души његовој има нешто бесмртно добро. Узвик „Доле с папством“ доста је будаласт у нашим данима. Примедба да папство напредује, да зида нове капеле, и тако даље, може се сматрати као једна од најбесмисленијих, које су икад стављене. То је врло занимљиво: набрајати неколико папских капела, слушати поneке протестантске логичне незграпности — за многе глупо, досадно, — дремљиво ништавило, које се још зове протестантско, и рећи: Види, протестантизам је мртав; папизам је више жив него он, и биће жив после њега? Није мало дремљивих ништавила, која сама себе називају протестантским, а која су мртва; али *протестантизам* још није умро, колико ја чујем! Протестантизам, ако хоћемо да погледамо, родио је у овим данима својега Гетеа, својега Наполеона; немачку литературу и француску револуцију; то су доста значајни знаци живота! И у основи шта је друго и живо *него* протестантизам? Живот многих других ствари, које човек види,

јесте само галвански живот, — не пријатна, не трајна врста живота!

Папство може зидати нове капеле; нека их зида докле год хоће. Папство се не може вратити натраг, као што ни паганизам то не може, — који тако исто још траје у неким земљама. Али с тим је стварима доиста као с приливом морским; ви гледате како се вали таласају тамо амо по обали; после *минута* ви не можете рећи како прилив иде; погледајте после пола сата где је он, — погледајте после пола столећа где је ваше папство! Ах, кад не би било никакве веће опасности за нашу Јевропу него оживљај сиромаха старог папе! И Тор може покушати да оживи. — У осталом то таласање има смисла. Сирото старо папство неће сасвим изумрети још за неко време, као што је то било с Тором; нити то треба да буде. Можемо рећи да старо никад не умире, док не буде то; док се сва душа добра, која је била у њему, не буде излила у практичко ново. Догод буде могућно да та римска форма изврши какво добро дело, или, чиме је све речено, догод се буде могао проводити *скроман живот*, који би она водила, управо дотле, ако размотримо, ова или она људска душа усвајаће је, и њи ће тамо амо као жива сводоцба њена. Дотле ће се она наметати нашим очима, који је одбацујемо, док ми и у нашој практици не будемо усвојили све што је било истине у њој. Тада, и никако пре тога, она неће имати више никакве дражи ни за којега човека. Она траје на земљи ради некаквог смера. Пустите је нека траје докле може.

О Лутеру ћу сад још да додам, што се тиче свих оних ратова и крвопролића, значајан факат, да ни-

један рат није почео, догод је он био у животу. Препирка није прешла у крваву борбу, догод је он био ту. Тај факат за мене је доказ његове величине у сваком смислу. Како ретко налазимо човека који је узбудио какав велики покрет, који и њега самог није упропастио, однео собом! То је обична судба революционара. Лутер је остао, у добром ступњу, суверен те највеће револуције; сви протестанти, свих редова и позива, гледали су у њега да их води, и он је одржао мир, остао је и даље чврст у центру. Да то учини човеку треба краљевска способност: он мора имати дара да у свакој прилици распознаје где је право језгро ствари, и да се храбро утврди на њему, као снажан, истинит човек, да би се други истинити људи могли скупљати ту око њега. Друкчије он неће остати вођа људи. Лутерова јасна, дубока снага суђења, његова сваковрсна снага, између осталих снага *ћутања,* трпљивости и умерености, — јесу врло значајне у овим приликама.

Трпљивост, велим; нека врста праве трпљивости: он распознаје шта је битно, а шта није; небитно може ићи колико год хоће. Долази му тужба да тај и тај реформисани проповедник „неће да проповеда без талара“. Па лепо, одговара Лутер, какво ће зло талар учинити човеку? „Пустите га нека метне талар да би проповедао; нека метне и три талара, ако налази да му то чини добро“. Његово понашање у ствари карлштатског дивљег кршења икона, са анабаптистима, у сељачком рату, показује племениту снагу сасвим различиту од грче-

анабаптисти — овим именом назива се читав ред религиозних секата у доба реформације; све су сматрале, да је крштење већ одрасла човека једино крштење које вреди.

вите силе. Поузданим, брзим прозирањем он увиђа шта је шта; као снажан, праведан човек он разјашњује којим је путем мудро ићи, и сви људи иду за њим по њему. И Лутерова писана дела дају такву сведоџбу о њему. Дијалекат којим су та посматрања писана сад је застарео за нас, али чудновату привлачност имају они још за човека да их чита. Доиста и сама граматичка дикција још је доста читка; Лутерова заслуга у литерарној историји јесте од највећих; његов дијалекат постао је језик све литературе. Те његове двадесет и четири свеске у кварту нису добро писане; писане су журно, у сасвим друкчијем смеру него што је литерарни. Али ни у којим књигама ја нисам нашао снажније, чистије, хоћу рећи племенитије способности једнога човека, него у тим, Опора часност, пријатељство, простота; суров, чист смисао и снага. Он избацује светлост из себе; згодне фразе на његову дијалекту као да пробијају у саму тајну ствари. И његова расположеност и нежна оданост, племенитост и дубина! Тај је човек могао бити и песник! Али он је имао да *уради* један епски спев, а не да га напише. Ја кажем за њега да је он велики мислилац, као што доиста и његова величина срца већ то показује.

Рихтер вели о Лутеровим речима: „његове су речи полу-битке“. За њих се може то рећи. Његова битна особина била је, та што се могао борити и победити; што је био прави примерак људске храбрости. Ниједан храбрији човек, ниједно смртно срце, које би се могло назвати *храбрије*, није никад, колико се памти, живело у том тевтонском племену, чији је карактер храброст. Његово изазивање „ђавола̂“ у Вормсу није било голо разметање, као што

би то било, кад би се сад тако рекло. То је била вера Лутерова да има ђавола, духовних становника пакла, који непрестано нападају људе. То се врло често понавља у његовим списима; и на основу тога јавио се код понеких врло мали подсмех. У соби у Вартбургу, где је он седео преводећи библију, још вам показују једну црну мрљу на зиду, чудноват спомен једног од тих сукоба с ђаволом. Лутер је сео да преводи један од псалама; био је већ клонуо од дугог рада, од болести, од уздржавања од хране; тада се диже пред њим неки гадан, неодређен лик, за који је он мислио да је сâм зао дух, да би га омео у раду; Лутер се тргне и пођe на демона, баци своју мастионицу на ту авет иње нестаде! Мрља још стоји ту; занимљив споменик разних ствари. Какав апотекарски шегрт може нам сад причати шта да мислимо о том појаву, у научном смислу; али човеково срце, које сме да се дигне, очи у очи, против самога пакла, не може дати никакав виши доказ неустрашивости. Оно пред чим ће он задрхтати не постоји ни на овој земљи, ни под њом. — Доста неустрашив! „Ђаво зна“, пише он једном приликом, „да то не потиче у мени из страха. Ја сам видео безбројне ђаволе и пркосио им“. Војвода „Ђорђе“ од Лајпцига, велики непријатељ његов, „војвода Ђорђе није раван ни једном ђаволу“ — далеко је мањи од ђавола! „Да имам посла у Лајпцигу, ја бих ушао на коњу у Лајпциг, и кад би падала киша девет дана од војводе Ђорђа, девет дана узастопце“. Каква би то поплава од војводâ била по којој би он јахао!

У исто време много греше они који уображавају да је храброст тога човека била зверскост, гола су-

рова непокорна упорност и дивљаштво, као што многи чине. Далеко од тога. Може бити одсуство страха које потиче из одсуства мисли или љубави, од присутности мржње и глупог беснила. Ми не ценимо високо тигрову храброст! Код Лутера је то било сасвим друкчије; никоја оптужба не може бити неправеднија него износити против њега голо, дивље насиље. Шта више он је имао врло племенито срце, пуно сажаљења и љубави, као што је доиста увек право храбро срце. Тигар пред *јачим* непријатељем — бега; тигар није оно што ми зовемо храбар, него само дивљ и свиреп. Ја знам мало ствари које су дирљивије од тог благог даха љубави, благог као у детета или у матере, у том великом дивљем срцу Лутерову.. Тако часно чисто од сваке фразе; пријатељски, просто изражено; чисто као вода која извире из стене. Шта су били у ствари сви ти наступи очајања и гриже у души, које смо видели у његовој младости, него излив силне мислене племенитости, љубави сувише оштре и нежне? То је судбина која сналази такве људе као што је сиромах песник Купер. Површном посматрачу Лутер би могао изгледати плашљив, слаб човек; пошто је главна одлика његова била скромност, мила, плашљива нежност. То је племенита храброст која букти у таквом једном срцу као што је то, које се, изазвано један пут у борбу, распаљује цело неким небеским пламом.

У Лутеровим *Разговорима за столом,* посмртној књизи анегдота и изрека, које су скупили ње-

---

Купер — енглески песник (1731.—1800.); био је најпопуларнији енглески песник свога времена; у својим песмама био је увек искрен, и у њима је износио: што осећа, што мисли, што опажа.

гови пријатељи, сад најзанимљивијој од свих књига које је он написао, имамо много лепих, несвесних открића о томе човеку, и какве је нарави био. Његово држање на самртној постељи његове мале кћери, тако мирно, тако велико и тако милосно, јесте веома дирљиво. Он већ види да његова мала Магдалена умире, и ипак дубоко чезне за тим да би она живела; — он прати, дрхћући од те помисли, бекство њене мале душе кроз те непознате области. Уплашен, всома срдачан, као што можемо видети; и искрен, — јер после свих догматичких веровања и чланова вере, он осећа како је ништа оно што ми знамо или што можемо знати; његова мала Магдалена биће код Бога, као што Бог хоће; и за Лутера то је све; *ислам* је све.

Једанпут гледао је он у поноћи из својег усамљеног Патмоса, замка Кобурга, велики свод неизмерности, дуге поворке облака, које се провлаче кроз њу, — неми, суви, огромни: — ко држи све то? „Нико није видео стубове тога, и ипак се то држи“. Бог то држи. Треба да знамо да је Бог велики, да је Бог добар; и да верујемо у њега, где га не можемо видети. — Враћајући се једанпут кући из Лајпцига, задивила га је лепота њива: како се то златно жуто зрно држи на своме лепом, витком стаблу, са својом златном, погнутом главом, све је ту богато и таласасто, — блага земља, на милостиву божју заповест, родила је то још једанпут, хлеб човеков! У врту у Виртембергу, једно вече при заласку сунчеву, нека мала птица спремаше се да легне. Та мала птица, вели Лутер, изнад ње су звезде и дубоко небо светова; и опет је она савила своја мала крила; дошла је ту пуна поверења да се одмара као код своје

куће. Њен творац дао је и њој кућу! — Није ни без веселог расположења: у томе човеку јесте једно велико слободно људско срце. Обичан говор његов има неке сурове племенитости, идиоматске, изразне, искрене и светли овде онде лепим појетским бојама. Човек га осећа као великог брата човека. Његова љубав ка музици зар није доиста тако рећи збир свих тих осећања у њему? Многа дивља неизразива осећања исказао је он у тоновима своје флауте. Ђаволи су бегали од његове флауте, вели он. Смртна храброст с једне стране, и таква љубав према музици с друге стране; ја бих могао казати да су то два супротна пола једне велике душе; између та два пола све велике ствари имале су места.

Лутерово лице у мојим очима изражава потпуно њега; у најбољим Кранаховим портретима ја налазим правога Лутера: незграпно, сељачко лице, са широким челом и костима као од стене, знак дивље енергије; на први поглед скоро немило лице. Међутим, нарочито у очима има дивљег, немог бола; нека н еисказана меланхолија, која је елеменат све племените и нежне љубави; дајући свему осталом прави отисак племенитости. Било је смеха код тог Лутера, као што смо рекли; али је било и суза. И сузе су му биле суђене; сузе и тежак рад. Основ његова живота била је суморност, озбиљност. У његовим последњим данима, после свих тријумфа и победа, он се изражава да је из дубине срца уморан од живота; он сматра да само Бог може и хоће да одреди ток којим ствари иду и да можда дан страшног суда није далеко Што се тиче њега, он жели

Лука Кранах — немачки сликар (1472.—1553.).

само једно: да га Бог опрости рада, и да га пусти да иде и да се смири. Онај мало разуме тога човека, који му то приписује у слабост! — Ја ћу да кажем за тога Лутера да је прави велики човек: велики по уму, по храбрости, по љубави, по честитости; један од наших најскупоценијих људи, један од оних који су највише достојни љубави. Велики, не као изрезан обелиск, него као какав алписки брег — тако прост, частан, природан, не правећи се никако да је велики; живећи за сасвим друкчији смер него да буде велики! Ах, доиста, несавладљив гранит, који се уздиже па далеко и на широко по небесима, и носећи још у својим пукотинама изворе и зелене, лепе, цветне долине, прави духовни јунак и пророк; да поновимо још једном: прави син природе и стварности, за којега ће ова столећа, и још многа која ће доћи, бити захвална небу.

Најзанимљивија фаза коју је реформација мa где прошла, нарочито за Енглезе, јесте фаза пуританизма. У рођеној земљи Лутеровој протестантизам се брзо изметнуо у један доста неплодан посао; не у религију или веру, него пре у богословско препирање о аргументима, пошто му станиште није било у срцу: суштина његова била је скептички спор, који је доиста одјекивао све више и више до самога волтеризма. — кроз борбе Густава Адолфа, па до француске револуције! Али на нашем острву подигао се један пуританизам, који је успео и да се уведе као презбитеријанизам и као национална црква код Скота: који се показао као права радња срца,

Презбитеријанизам — хришћанско учење, по коме треба у хришћанској цркви укинути епископства и сва виша звања, тако да највиша звања достојанственици буду *презвитери* (проте).

и који је донео у свет врло значајан плод. У неком смислу може се рећи да је то једина фаза протестантизма, која је икад доспела до тог ступња да буде вера, прави саобраћај срца с небом и да се представља у историји као таква. Ми морамо штедети неколико речи за Нокса, јер је и он био храбар и значајан човек; али још важнији као први свештеник и оснивач, у колико се то може за њега рећи, вере, која је постала вера Скотске, Нове Енглеске и вера Оливера Кромвела. Историја ће имати да каже нешто о томе, још за неко време.

Ми можемо осуђивати пуританизам колико нам је воља; и нема никога од нас, држим, који га неће сматрати као врло сурову, непотпуну ствар. Али ми, и сви људи, можемо разумети да је то била искрена ствар; јер ју је природа усвојила, и она је расла, и расте. Ја кажем по неки пут да убојно мерило одређује све на овом свету; да је, кад се добро разуме, *снага* мерило све вредности. Оставите једну ствар времену; ако може успети, она је добра ствар. Погледајте сад америчко саксонство; и на ту малу ствар пловидбе Мефлауера, који је отпловио пре двеста година из Делфсхавена у Холандији! Да смо били отворена срца, као што су Грци били, ми бисмо нашли ту читаву песму, једну од самих природиних песама, онакву какву она пише у широким цртама по великим континентима. Јер то је доиста био почетак Америке; било је и пре расејаних насељеника у Америци; било је ту као неке грађе за једно тело; али душа његова била је тек то. Ти сироти људи,

Мефлауер (Mayflower — мајски цвет) — име брода, на коме су прве присталице пуританизма у Јевропи побегле у Америку.

изгнани из своје земље, не могући лепо живети у Холандији, одлучују да се настане у Новом Свету. Тамо има мрачних, непрокрчених шума, и дивљих, неукроћених створова, али који нису тако бездушни као џелати звездане коморе. Они су мислили да ће им земља дати хране, ако је буду поштено радили, и да ће се вечито небо ширити над њима озго; да ће бити остављени на миру, да се спремају за вечност, живећи лепо на овом свету времена; обожавајући оно што су мислили да је истинито, а не да буду идолопоклоници. Они удруже своја мала средства; наиме један брод, мали брод Мефлауер, и спремаху се да отплове.

У Нитовој *Историји пуританаца* прича се о церемонији њихова одласка; а пре бисмо то могли назвати свечаност, јер је била стварни акат службе Богу. Њихов свештеник сишао је са њима на обалу, а тако исто и њихова браћа, коју су они хтели да оставе за собом; сви су се заједно свечано молили Богу: да се смилује на његову сироту децу и да *иде* с њима у ону пусту дивљину, јер је он тако исто и њу створио, он је и тамо био, као што је и овде. — Ах, ти су људи, мислим, имали посла! Слаба ствар, слабија од детета, постаје снажна једнога дана, ако је истинита ствар. Пуританизам је био тада само јадан, смешан; али нико данас не може наћи зашто да му се смеје. Пуританизам је стекао оружја и нерава; он има ватреног оружја, убојних бродова; он има окретности са својих десет прстију, снаге у својој десној руци; он може управљати бродовима, обарати шуме, кретати планине; — то је једна од најснажнијих ствари данас под сунцем.

И у историји Скотске ја, управо говорећи, не могу да видим више од једне епохе: ми бисмо могли рећи да у њој нема ничега другога од светске вредности осим реформације Ноксове. То је сирота земља, пуна бораба, међусобица и крвопролића; народ на последњем ступњу суровости и сиротиње, можда мало боље него Ирска данас. Гладни, дивљи барони, који нису ни толико у стању да створе какав споразум међу собом *како да поделе* оно што су очупали од тих бедних робова, него су принуђени, као што данас колумбијанске републике чине, да од сваке промене праве револуцију; ту нема никаквог другог пута да се промени министарство, него да се стари министри обесе на вешала; то је један историјски призор без икаквог нарочитог значаја! Ја не сумњам да ту има доста храбрости и бесних бораба у изобиљу; али оне нису ни храбрије ни бешње од својих старих предака скандинавских морских краљева, *о чијим* јуначким делима ми нисмо нашли за вредно да се позабавимо. То је земља у којој још ни данас нема душе: ништа друго у њој није развијено него оно што је сурово, спољње, полуживотињско. И сад у реформацији запаљује се у њој унутрашњи живот, тако рећи под костима те спољне материјалне смрти. Једна ствар, најплеменитија од ствари, запаљује се сама као буктиња, намештена горе; висока као небо и ипак достижна за земљу, — чиме и најмањи човек постаје не само грађанин, него и члан видљиве Христове цркве; прави херој, ако се покаже као прави човек!

Лепо; то је оно што ја разумем као цео „народ од хероја“, један народ који *верује*. Ту не треба велике душе да начини хероја; ту треба једна

душа, створена од Бога, која ће бити верна своме поректу; то ће бити велика душа! Мислимо да се слична ствар видела. И опет ће се видети сличне ствари, под ширим формама него што је презбитеријанска; а дотле се не може учинити никакво трајно добро. — Немогућно, веле неки. Могућно. Зар то није било, на овом свету као чињена ствар? Је ли обожавање хероја омашило у Ноксову случају? Или да нисмо ми сад начињени од друге грађе? Да ли је уестминстерско исповедање вере додало какву нову особину човековој души? Бог је створио човекову душу. Он није осудио никоју душу човекову да живи као хипотеза и гола реч, у свету пуном таквих ствари и пуном кобнога дела и плода таквих ствари! —

Али да се вратимо. То што је Нокс учинио за свој народ, ја мислим да се доиста може назвати ускрс као из смрти. То није био лак посао; али је поуздано био добро дошао, и јевтин по ту цену, да је био и тежи много. У целини јевтин, по ма коју цену, — као што је живот. Народ је почео да *живи*, а то су људи морали учинити пре свега, па ма шта то стало. Скотска литература и мисао, скотска индустрија; Џемс Ват, Давид Јум, Валтер Скот, Роберт Бернс: ја налазим да Нокс и реформација делују у дубину срца свакога од тих лица и појава; ја налазим да без реформације њих не би ни било. Или шта се каже о Скотској? Пуританизам Скотске постао је пуританизам Енглеске и Нове Енглеске. Један метеж у Високој Цркви у Единбургу раширио се

Џемс Ват — творац парне махине (1736.—1819.) *Давид Јум* — велики енглески историк и философ (1711.—1776.); његово велико дело „Историја Енглеске од упада Јулија Цезара до револуције 1688." истакло га је међу прве енглеске историчаре. *метеж у Високој Цркви у Единбургу* — покушај енглеског краља

до опште битке и борбе по свима тим краљевинама; — и после педесет година борбе настала је, како је ми зовемо, *„славна* револуција“, акат Habeas Corpus, слободни парламенти, и много других ствари! — Ах, зар то није сувише истинито што смо казали, да многи људи који иду напред падају, увек, као они руски војници у јаме у Швајдницу, и испуњују је својим лешинама, да би позаднина могла прећи преко њих сувом ногом и задобити част? Колико је озбиљних, суровик Кромвела, Нокса, сиротих сељачких завереника тукући се, борећи се за са̂м живот, у суровим, прљавим местима, имало да се бори, да страда и да пада, јако осуђивани, *прскани блатом,* — пре него што је лепа револуција од осамдесет осме могла прећи преко њих у званичној униформи и у свиленим чарапама, под општим клицањем.

Мени изгледа као опора мера што је тај скотски човек сад, после три стотине година, имао да одговара као какав оптужени пред светом, зато што је био, онако како је то тада било могућно, најхрабрији од свих Скота! Да је он био само какав сиромах полутан, он је могао завући се у какав кут, као толики други; Скотска не би била ослобођена и Нокс би био без прекора. Он је једини Скот коме, међу свима другима, његова земља и свет дугују. Он има да моли да би му Скотска опростила што је имао за њу храбрости за милионе беспрекорних Скота, којима не треба никаквог опраштања! Он је изнео своје голе груди у битку; морао је да весла

Карла I., 1637. године, да обреде англиканске цркве уведе у Скотску. *Habeas-Corpus.* — уставна одредба у Енглеској, по којој ни један енглески поданик не може бити лишен слободе без судске одлуке.

на француским галијама, да напуштен лута у прогонству по облацима и бурама; био је осуђиван, пуцали су на њега кроз његове прозоре, проводио је тужан живот пун борбе; ако је овај свет био његово место награде, он ју је онда рђаво употребио. Мени не треба да браним Нокса. За њега је сасвим свеједно шта за ове две стотине и педесет година или више људи говоре о њему. Али уздижући се изнад свих тих појединости његове борбе, и живећи сад у јасноћи од плодова његове победе, нама, из обзира према нама самима, требало би да кроз предања и препирке, које обавијају тога човека, загледамо у самога човека.

Пре свега ја ћу да приметим да он није тражио тај положај пророка својега народа. Нокс је живео четрдесет година мирно, непознат, пре него што је пао у очи људима. Он је био син сиромашних родитеља; добио је универзитетско образовање; постао је свештеник; усвојио је реформацију, и изгледао је врло задовољан да по њеној светлости управља своје кораке, не намећући је никако другима неумесно. Он је живео као васпитач у отменим фамилијама, проповедајући кад је ма какав скуп људи желео да чује његову науку; одлучен да иде према истини и да говори истину, кад буде позван да то чини; не тежећи ни за чим другим, не замишљајући ни са̂м да је способан за више нешто. У таквом потпуно мрачном животу он је достигао доба од четрдесет година; био је тада с једном малом дружином реформатора, који су издржавали опсаду у замку св. Андрије, — кад једног дана у њиховој капели, проповедник, пошто је свршио са својим упутима тим борцима, који су били изгубили наду, наједанпут

рече да треба да има и других говорника, да сви људи који имају у себи срца и дара једног свештеника треба сад да говоре; — и да те дарове и то срце има један међу њима самима, који се зове Џон Нокс. Зар их он нема? рече проповедник, позивајући се на све слушаоце; шта је онда *његова* дужност? Људи одговорише потврђујући; то би било преступно напуштање своје дужности, кад такав човек не би изговорио реч која је у њему. Сиромах Нокс морао је да устане; он покуша да одговори, али није могао казати ни једне речи; бризне у плач и истрчи на поље. Тај призор вреди запамтити. Он је био на великој муци неколико дана. Осећао је како је мала његова моћ зато велико дело. Он је осетио каквим је крштењем позван био да буде крштен. Он „бризну у плач“.

Наша прва карактеристика једног хероја, да је искрен, примењује се веома згодно на Нокса. Нигде се не одриче да је тај човек, ма какве биле његове друге особине или махне, један од најистинитијих људи. Неким чудноватим инстинктом он се држи истине и стварности; само је истина ту за њега, остало је само сенка и варљиво ништавило. Ма како слаба и напуштена изгледала стварност, на њу, и само на њу може се он ослонити. На галијама на реци Лоари, куда су Нокс и остали, пошто је њихов замак св. Андрије био заузет, били послани као робови на галијама, — неки официр или свештеник, једнога дана, показа им једну богородичину икону, захтевајући да се они, богохулни јеретици, поклоне пред њом. Зар то богородица, мати божја? рече Нокс, кад је дошао ред на њега: то је pented bredd, — комад дрвета, кажем вам, са сликом на њему.

Он је згоднији да плива, мислим, него да буде обожаван, дода Нокс, и баци икону у реку. Није било сасвим јевтино шалити се ту, али снашло га што било, та ствар Ноксу је била и морала је остати ништа друго него оно што је у самој ствари и била; то је било pented bredd: он то неће обожавати.

Он је говорио својим друговима заробљеницима, у том најмрачнијем времену, да буду храбри; њихова је ствар истинита, и она ће успети, и мораће успети; ни цео свет не може је оборити. Стварност је Бог створио; само је она јака. Колико је и колико *pented bredds*, који би хтели да буду стварни, а који су згоднији да пливају него да буду обожавани! Тај Нокс може само стварношћу живети; он се грчевито држи стварности, као морнар бродоломник стене. Он нам показује пример како човек, самом искреношћу, постаје херој; то је велики дар који он има. Ми налазимо у Ноксу добар честит умни талепат, а не трансцендентан; мали, незнатан човек, кад се упореди с Лутером; али по срдачној, инстинктивној оданости истини, по искрености, као што кажемо, није нико виши од њега; па, могао би човек упитати, који му је раван? Његово је срце право пророчко срце. „Овде почива он“, вели гроф од Мортона на његову гробу, „који се никад није плашио људског лица“. Он личи, више него икоји други од модерних, на каквог старог јеврејског пророка. Она иста несавитљивост, нетрпљивост, укочена једнострана оданост божјој истини; исти строги укор, у име божје, свих оних који напуштају истину; један старо-јеврејски пророк у облику единбуршког свештеника шеснаестога столећа. Тако треба да га сматрамо; не треба захтевати од њега да буде нешто друго.

О Ноксову понашању према краљици Марији, о немилим посетама, које јој је он обично чинио у њеној сопственој палати, да је ту прекорева, много се расправљало. Таква свирепост, таква суровост испуњава нас гневом. Кад се прочитају тачни извештаји о тој ствари, шта је Нокс рекао, и шта је Нокс мислио, ја морам рећи да је трагичко осећање ту доста неумесно. Ти говори његови нису тако сурови; мени се чини да су они скоро толико учтиви, у колико су околности могле то допустити! Нокс није био ту да игра каквог дворанина, он је долазио по другом позиву. Који год, читајући те разговоре његове с краљицом, мисли да су то простачке дрскости једног плебејског свештеника према једној финој, великој дами, сасвим се вара -и по њихову смеру и по њиховој суштини. На жалост, није било могућно бити учтив према краљици Скотске, осим да човек буде неверан народу скотском и ствари скотској. Један човек који није желео да види како је његова рођена земља постала земљиште за сплеткаше и амбициозне Гизе, и како божју ствар газе ногама лажности формуле и ђаволова ствар, — тај човек није никако могао бити пријатан! „Боље да жене плачу“, вели Мортон, „него да брадати људи буду принуђени да плачу“. Нокс је припадао уставној, опозиционој партији у Скотској; племићи земаљски, позвани својим положајем да заузму то место, нису се пашли ту; морао је ићи Нокс или нико. Несрећна краљица; — али још несрећнија земља, кад би *она* постала срећна. Марија сама није била без доста оштрине, поред других својих особина: „Ко сте ви“, говораше му она једанпут, „што се усуђујете да дајете лекције племићима и суверену

ове краљевине?“ „Госпођо, ја сам један поданик, који је рођен у тој краљевини“, одговори он. Мудро одговорено! Ако поданик има да говори истину, то му неће сметати да остане поданик. —

Ми коримо Нокса због његове нетрпљивости. Јест, доиста је добро да сваки од нас буде толико трпљив колико је могућно. Међутим, у основи, после свега онога што се говори о томе и што се говорило о томе, шта је трпљивост? Трпљивост има да трпи оно што није битно, и да добро види шта је то. Трпљивост треба да буде племенита, одмерена, праведна и у самом гневу свом, кад она не може више да трпи. Али, у целини, ми овде нисмо никако за то да трпимо! Ми смо ту да се опиремо, да контролишемо, па и да победимо. Не треба да „трпимо“ лажности, крађе, неправде, кад нас оне нападну; ми им кажемо: ти си лажан, ти се не можеш трпети! Ми смо ту да истребимо лажност и да свршимо с њом на какав мудар начин! Ја се нећу препирати много о томе начину; наше је поглавито то, да та ствар буде свршена. У том смислу Нокс је био, сасвим извесно, нетрпљив.

Човек који је послан да весла на француским галијама и да ради друге такве ствари, зато што је људе учио истини у својој рођеној земљи, не може увек бити најблаже нарави! Ја нисам готов да кажем да је Нокс био благе нарави; нити ја знам да је био рђаве нарави, како ми то зовемо. Он поуздано није био рђаве природе; тај човек, који је много трпео, горко искусио и који се увек борио, био је благих, часних осећања. То што је он могао корети краљице, и што је имао таквог угледа код тих охолих, немирних племића, охолих доиста ма шта иначе били; и који

је могао одржати до краја као неко право председседништво и суверенство у тој дивљој краљевини, — он који је био само „један поданик рођен у тој истој краљевини“: то ће нам само по себи доказати, да он, кад се тачно погледа, није није никако низак, опор човек, него у суштини здрав, снажан, мудар човек. Само такав човек може носити терет такве владавине. Пребацују му што је порушио катедрале и друге такве ствари, као да је он био бунтовник, метежни демагог; али се види да је баш обратно у ствари, кад испитамо то што се тиче катедрала и осталога! Ноксу није никако требало да обара здање од камена; њему је требало да лепра и мрак буду изгнани из живота људи. Метеж није био његов елеменат; то је била трагична црта његова живота, што је био приморан да толико живи у њему. Сваки такав човек рођен је као непријатељ нереда, мрзи да буде у њему, али шта онда? Углађена лажност није ред; то је општи збир *нереда*. Ред је истина, — пошто свака ствар стоји на основи која јој припада: ред и лажност не могу постојати заједно.

Поред свега тога доста је неочекивано што је Нокс имао једну жицу несташности у себи, која ми се врло допада у вези с његовим другим особинама. Он има право око за оно што је смешно. Његова *Историја*, с његовом опором озбиљношћу, занимљиво је оживљена тим. Кад се два прелата, улазећи у глазговску саборну цркву, свађају око првенства; иду брзо напред, гледају да престигну један другог, гурају један другог, и напослетку потегну

Историја Ноксова — његова „Историја реформације у Скотској“.

своје палице као мачеве, то је за њега свакојако смешан призор! Не само подсмех, презирање, горчина, ма да и тога ту доста има, него прави, мили смех, смех који осветљује, разлива се по том озбиљном лицу; не гласан смех; рекли бисте да је то смех нарочито у *очима.* То је човек честита срца, пријатељски човек; брат високом, а брат и ниском; искрен у својој симпатији према обојици. Налазимо да је он имао и своје буренце бордо-а, у оној старој кући у Единбургу; весео, дружеван човек с лицима која су га волела! Они врло греше који мисле да је тај Нокс био суморан, намрштен фанатик, који се само дере. Никако не: он је један од најсолиднијих људи. Практичан, опрезан, пун наде, стрпљив; то је човек веома оштроуман, који посматра и мирно разликује људе. У ствари он је много имао тип оног карактера који ми данас приписујемо Скотима: у њему је извесна сардонска ћутљивост, доста прозривости и неустрашивије срце него што га он сâм познаје. Он има снаге да се одржи миран према многим стварима, које га се не тичу животно. — „То, шта је то?“ Али о ствари која га се животно тиче, он ће да говори, и то тоном да га цео свет чује, и то тим силније, што је дуже ћутао.

Тај пророк Скота мени није никако мрзак човек! — Он је издржао тешку борбу живота; борио се против папа и кнежева; у поразу, препирци, борби целога живота: веслајући као роб на галији, блудећи као изгнаник. Тешка битка, али ју је он добио. „Имате ли наде“, упитали су га у његову последњем тренутку, кад више није могао говорити. Он диже свој прст, „показа својим прстом горе“ и

тако умре. Слава њему! његова дела нису умрла. Слово његова дела умире, као и свих људи, али дух његов никад.

Још једну реч о словима Ноксова дела. Неопростива је погрешка његова, што је желео да дигне свештенике изнад краљева. Другим речима, он се трудио да уведе у Скотску владу *теократије*. То је доиста и поглавито сума његових погрешака, битни грех, за који каква опроштаја може бити. Сасвим је истина, да је он у основи, свесно или несвесно, хтео теократију или божју владу. Он је доиста хтео да се краљеви и први министри, и све врсте личности, јавне или приватне, које дипломатишу или ма шта друго раде, управљају према јеванђељу Христову и да разумеју да је то њихов закон, највиши од свих закона. Он се надао једанпут да види то остварено и да молитва *да дође царство твоје* не буде више празна реч. Њему је пало веома тешко, кад је видео како грамзиви светски барони нападају на својину цркве; кад је он разлагао да то није светска својина, да је то духовна својина, и да треба да се употреби на *праве* црквене потребе, на васпитање, школе, култ; — а регент Мери, сажимајући раменима, одговорио му је само: „То је скромно уображење“. То је био Ноксов систем права и истине; то је он ревносно кушао да оствари. Ако мислимо да је тај систем истине био сувише узан, да није био истинит, ми се можемо радовати што он није могао бити остварен; што је после два столећа напора остао неостварљив, и још је „скромно уображење“. Али како да га осуђујемо што се борио да то оствари? Теократија, божја влада, и јесте управо ствар за коју се треба борити! Сви пророци,

ревносни свештеници јесу ради тога смера ту. Хилдебранд је желео теократију; Кромвел је желео њу, борио се за њу; Мухамед ју је постигао. Па зар то није оно што сви ревносни људи, звали се они свештеници, пророци или их звали којим било другим именом, битно желе и морају желети? Да право и истина, или божји закон, буду највиша влада међу људима, — то је небески идеал (то се лепо звало у Ноксово време, и може се звати у свима временима, откривена „воља божја“), ка којему ће реформатор напрезати сву снагу, да се он све више и више приближи. Сви прави реформатори, као што сам казао, јесу по природи својој свештеници и боре се за теократију.

У колико се такви идеали могу икад увести у практику и на којој тачки треба да почне наше нестрпљење, што се они не уводе, то увек остаје питање. Ја мислим да можемо поуздано казати, нека се они уводе колико год могу успети! Ако су они права вера људи, треба да сви људи буду увек више или мање нестрпљиви онде где налазе да нису уведени. Увек ће бити доста регената Мерија, који ће слегати раменима и рећи „то је скромно уображење“. Ми ћемо пре хвалити хероја свештеника, који ради па томе да изведе оно што је у *њему*, и који троши свој племенити живот мучен, клеветан, оспораван, да оствари божје царство на овој земљи. Та ова земља неће постати сувише божанска!

ПЕТО ПРЕДАВАЊЕ

Херој као књижевник. Џонсон, Русо, Бернс.

(Уторник, 19. маја 1840.)

Хероји богови, пророци, песници, свештеници јесу форме хероизма, које припадају старим временима, које се појављују у најдаљим временима: неке од њих престале су да буду могуће одавно, и не могу се више показивати у овом свету. Напротив, херој као књижевник, о којој класи имамо данас да говоримо, јесте сасвим производ ових нових времена; и догод буде постојала чудновата вештина *писања*, или брзог писања које зовемо *штампање*, може се човек надати да ће тих хероја, као једне од главних форама хероизма, бити у свима будућим временима. Тај херој, с разних страна, јесте врло чудноват појав.

Он је нов, кажем; он је тек једва више од једног столећа трајао у свету. Никад до, отприлике, пре сто година није се видело да каква велика душа живи одвојено, за себе, на тако анормалан начин; напрежући се да надахнуће, које је у њој, изрази штампаним књигама и да нађе места и издржања оним што би свет хтео да јој дâ што

је то учинила. Многе су ствари биле продаване и куповане, и њима је било остављано да извојују своју сопствену цену на тргу; али надахнута мудрост једне херојске душе никад досад тако отворено. Како књижевник са својим правима и неправима писца, у својој прљавој собици, у свом овешталом капуту, управља (јер то је оно што он чини) из свога гроба, после смрти, целим народима и нараштајима, који су хтели, или нису хтели да му даду хлеба док је живео, — то је доиста занимљив призор! Мало је облика хероизма, који могу бити значајнији.

Ах, херој је од вајкада морао да се пробија кроз разне облике; свет никад не зна добро шта да ради с њим; тако је чудноват његов појав у свету! Нама је изгледало глупо што су људи, у своме суровом дивљењу, могли сматрати каквог мудрог, великог Одина као бога, и обожавати га као таквог; сматрати каквог мудрог великог Мухамеда као Богом надахнута, и религиозно покоравати се његову закону дванаест столећа; али да су једног мудрог, великог Џонсона, једног Бернса, једног Русоа могли сматрати као каквог леног беспосличара, који постоји на свету само зато, да би занимао доконе људе, и да има нешто новаца и узвика одобравања које му добацују, да би могао живети од тога: то ће можда, као што је раније напоменуто, изгледати једног дана као још глупља фаза ствари! — Међутим, пошто духовно увек одређује материјално, тај исти књижевник — јунак мора се сматрати као наша најважнија модерна личност. Он, такав какав може бити, јесте душа свега. Оно што он учи цео ће свет чинити и вршити. Начин, на који свет поступа с њим јесте најзначајнија црта

општег положаја света. Посматрајући добро његов живот, ми можемо бацити један поглед, толико дубок колико нам је то у брзини могућно, у живот оних чудноватих столећа, која су га произвела, у којима и ми сами живимо и радимо.

Има правих књижевника и књижевника који нису прави; као што у свачему има правога и лажнога. Ако бити херој значи бити искрен, тада ће се, велим, видети да херој као књижевник врши за нас један посао, који је увек частан, увек највиши, и који ће, кад се буде једном добро познао, бити највиши. Он изражава, начином који је њему својствен, надахнуту душу његову, све што један човек, у сваком случају, може учинити. Ја велим *надахнуту*, јер то значи све оно што ми зовемо „оригиналност“, „искреност“, „геније“, и сваку херојску особину за коју немамо згодног имена. Херој је онај који живи у унутрашњој сфери ствари, у истини, у божанском и у вечитом, који постоје увек, за већину невидљиви, под светским, обичним; његово биће јесте у томе. Он то открива људима, радњом или говором, како кад може, откривајући са̂м своју душу. Његов живот, као што смо горе рекли, јесте један комад вечитог срца саме природе: и живот свих људи јесте то, — али многи слаби не знају за ту истину и неверни су јој у већини времена; мали број снажних јесу снажни, херојски трајни, јер то не може бити сакривено од њих. Књижевник, као и сваки херој, јесте ту да то објави како може. У суштини то је онај исти посао, због којега су стари нараштаји називали једног човека пророком, свештеником, божанством, што су тај посао вршили, и због којега су све врсте хероја послате на свет, да га врше говором или радњом.

је то учинила. Многе су ствари биле продаване и куповане, и њима је било остављано да извојују своју сопствену цену на тргу; али надахнута мудрост једне херојске душе никад досад тако отворено. Како књижевник са својим правима и неправима писца, у својој прљавој собици, у свом овешталом капуту, управља (јер то је оно што он чини) из свога гроба, после смрти, целим народима и нараштајима, који су хтели, или нису хтели да му даду хлеба док је живео, — то је доиста занимљив призор! Мало је облика хероизма, који могу бити значајнији.

Ах, херој је од вајкада морао да се пробија кроз разне облике; свет никад не зна добро шта да ради с њим; тако је чудноват његов појав у свету! Нама је изгледало глупо што су људи, у своме суровом дивљењу, могли сматрати каквог мудрог, великог Одина као бога, и обожавати га као таквог; сматрати каквог мудрог великог Мухамеда као Богом надахнута, и религиозно покоравати се његову закону дванаест столећа; али да су једног мудрог, великог Џонсона, једног Бернса, једног Русоа могли сматрати као каквог леног беспосличара, који постоји на свету само зато, да би занимао доконе људе, и да има нешто новаца и узвика одобравања које му добацују, да би могао живети од тога: то ће можда, као што је раније напоменуто, изгледати једног дана као још глупља фаза ствари! — Међутим, пошто духовно увек одређује материјално, тај исти књижевник — јунак мора се сматрати као наша најважнија модерна личност. Он, такав какав може бити, јесте душа свега. Оно што он учи цео ће свет чинити и вршити. Начин, на који свет поступа с њим јесте најзначајнија црта

општег положаја света. Посматрајући добро његов живот, ми можемо бацити један поглед, толико дубок колико нам је то у брзини могућно, у живот оних чудноватих столећа, која су га произвела, у којима и ми сами живимо и радимо.

Има правих књижевника и књижевника који нису прави; као што у свачему има правога и лажнога. Ако бити херој значи бити искрен, тада ће се, велим, видети да херој као књижевник врши за нас један посао, који је увек частан, увек највиши, и који ће, кад се буде једном добро познао, бити највиши. Он изражава, начином који је њему својствен, надахнуту душу његову, све што један човек, у сваком случају, може учинити. Ја велим *надахнуту*, јер то значи све оно што ми зовемо „оригиналност“, „искреност“, „геније“, и сваку херојску особину за коју немамо згодног имена. Херој је онај који живи у унутрашњој сфери ствари, у истини, у божанском и у вечитом, који постоје увек, за већину невидљиви, под светским, обичним; његово биће јесте у томе. Он то открива људима, радњом или говором, како кад може, откривајући сâм своју душу. Његов живот, као што смо горе рекли, јесте један комад вечитог срца саме природе: и живот свих људи јесте то, — али многи слаби не знају за ту истину и неверни су јој у већини времена; мали број снажних јесу снажни, херојски трајни, јер то не може бити сакривено од њих. Књижевник, као и сваки херој, јесте ту да то објави како може. У суштини то је онај исти посао, због којега су стари нараштаји називали једног човека пророком, свештеником, божанством, што су тај посао вршили, и због којега су све врсте хероја послате на свет, да га врше говором или радњом

Фихте, немачки философ, држао је у Ерлангену, пре неких четрдесет година, веома значајан низ предавања, по том предмету: „*Ueber das Wesen des Gelehrten*“, О природи књижевника[1]. Сагласно са трансценденталном философијом, коју је он одлично предавао, Фихте изјављује прво: Да све ствари које ми видимо или с којима радимо на овој земљи, нарочито ми сами и сва лица, јесу као нека врста одела или чулни појави; да испод свих њих лежи, као суштина њихова, оно што он зове „Божанска идеја света“; то је стварност, што лежи у основи свих појава; за масу људи никаква таква божанска идеја не може се опазити на свету; они, вели Фихте, живе само међу површностима, практичностима и привидностима света, и не слутећи да има нечега божанског под њима. Али књижевник је послан овде нарочито, да би могао за самог себе распознати и нама објавити ту саму божанску идеју: у сваком новом нараштају она ће се сама изјавити на новом језику; а он је ту ради тога да то изврши. Таква је Фихтеова фразеологија, и нама није потребно да се о њој препиремо. То је његов начин да назива оно зашто се ја овде, другим речима, трудим непотпуно да изразим; за које сад нема имена: неизразиви божански значај, пун сјаја, чуда и страховитости, који лежи у бићу сваког човека, сваке ствари, — присуство Бога, који је створио сваког човека и сваку ствар. Мухамед је учио то на свом дијалекту, Один

[1] Of the Nature of the Literary Man, док би се Gelehrte српски пре превело са *научник*, јер је немачки Schriftsteller књижевник Преведено је овде Gelehrte са *књижевник*, пошто је тако и аутор превео, и пошто он овде говори о књижевнику а не о научнику.

на свом; то је ствар коју сва мислена срца имају да уче овде, на којем било дијалекту.

Због тога Фихте назива књижевника пророком, или, као што он то више воли, свештеником, који постојано открива божанско људима: књижевници су постојано, трајно, свештенство, из доба у доба, учећи све људе: да један Бог још постоји у њихову животу; да сваки „појав", све што видимо на свету, јесте само као одело за „божанску идеју света", за „оно што лежи у основи појава!" У нравом књижевнику тако има увек неке светиње, признавао то свет или не признавао; он је светлост света, свештеник света, — водећи га, као какав свети ватрени стуб, у својем мрачном хаџилуку, кроз пустињу времена. Фихте оштро и ревносно разликује *правог* књижевника, којега ми овде зовемо херој као књижевник, од множине лажних, нехеројских. Који год не живи потпуно у тој божанској идеји, или који живи само делимице у њој, и не бори се, као за једино добро, да живи потпуно у њој — он, живео где хоће, живео у ма каквом сјају и благостању, није књижевник; он је, вели Фихте, *сметењак* или, у најбољем случају, кад ради у области прозе, он може бити помоћник правог књижевника. Шта више Фахте га на другом једном месту назива „ништавило", те, једном речи, нема никакве милости према њему, не жели да он и даље остане срећан међу нама! Такав је Фихтеов појам о књижевнику. Он, у својој сопственој форми, значи оно исто што и ми овде хоћемо да кажемо.

С те тачке гледишта ја сматрам да је за последњих сто година у многоме од свих књижевника најзнатнији Фихтеов земљак Гете. И томе је човеку, чудноватим путем, било дато оно што можемо назвати

живот у божанској идеји света; гледање унутрашње божанске тајне, и, чудновато, из његових књига диже се свет у слици која га опет представља као божански, као дело и храм једнога Бога. Свет сав осветљен, не дивљим нечистим, ватреним сјајем као код Мухамеда, него благим, небеским зрацима; — доиста пророштво у тим крајње непророчким временима: за мој дух, у многоме највећа, и ако једна од најмирнијих, од свих великих ствари које су могле постати у тим временима. Наш изабрани пример за хероја као књижевника био би тај Гете. И био би то врло пријатан предмет за мене овде да расправљам о његову хероизму, јер ја сматрам њега за правог хероја; био је херојски у ономе што је говорио и радио, и можда још више у ономе што није говорио и што није радио; за мене је то један племенити призор, један велики, херојски, старински човек, говорећи и ћутећи као какав стари херој, у облику најмодернијег, дубоко васпитаног, дубоко образованог књижевника! Ми нисмо имали таквог призора, ни једног човека моћног да тако што год покаже за последњих сто педесет година.

Али данас тако је опште стање знања о Гетеу, да би било горе него некорисно и покушати говорити о њему, у овом случају. Ма колико ја говорио, Гете би за велику већину од вас остао загонетан, нејасан; само лажан утисак могао би се добити. Њега морамо оставити будућим временима. Џонсон, Бернс, Русо, три велика појава, из ранијег времена, из много нижег стања околности, доћи ће нам згодније овде. Три човека из осамнаестог столећа. Погодбе њихова живота много више личе на наше погодбе, које још постоје у Енглеској, него што су биле погодбе

Гетеове у Немачкој. На жалост, ти људи нису победили као он; они су се храбро борили и пали. Они нису херојски донели светлост, него су је херојски тражили. Они су живели у горким околностима, борећи се као под бреговима препона; и нису се могли развити до јасноће, или до победоносног тумачења оне „божанске идеје“. То су пре *гробни споменици*, та три књижевна хероја, што имам да вам покажем. То су монументалне хумке, под којима три духовна дива леже сахрањени. Врло тужне, али и велике и пуне интереса за нас. Ми ћемо пробавити с њима мало.

Често се у овим временима туже на то, што ми зовемо дезорганисано стање друштва: како многе уређене снаге друштва рђаво врше свој посао; како се види да многе моћне снаге раде пустошно, хаотички, сасвим неуређено. То је сасвим праведна тужба, као што сви знамо. Али ми ћемо можда, ако размотримо то питање о књигама и о писцима књига, наћи ту, тако рећи, збир свих других дезорганизација; — неку врсту *срца*, од којега и ка коме циркулише свака друга сметеност у свету! Увиђајући шта писци књига чине у свету, и шта свет ради с писцима књига, ја бих рекао да је то најненормалнија ствар коју свет има да покаже данас. — Ми бисмо ушли у једно море, које се ни издалека не би могло измерити, кад бисмо покушали да то разјаснимо; али морамо бацити један поглед на то ради нашег предмета. Најгори елеменат у животу та три књижевна хероја био је тај, што су видели да је њихов посао и њихов положај такав један хаос. По прокрченом путу угодно се путује; али је

мучан посао, и многи морају на томе гинути, крчити пут кроз непролазно!

Наши побожни, скромни оцеви, осећајући добро каква је важност у томе кад човек говори људима, оснивали су цркве, чинили задужбине, дизали заводе; свуд у цивилизованом свету постоји проповедница окружена свима врстама заплетених, достојних споредних ствари и помоћних средстава, да би се одатле човек, који има језика, могао, што је могућно корисније, обраћати својим ближњима, људима. Они су осећали да је то најважнија ствар, да без тога нема ничега доброг. То њихово дело јесте одиста право скромно, побожно дело; лепо за посматрање! Али сад, с вештином писања, с вештином штампања, настала је целокупна промена у том послу. Писац једне књиге зар није проповедник, који проповеда не у овој или у оној парохији, овога или онога дана, него свима људима у свима временима и на свима местима? Наравно да је веома важно да *он* своје дело ради добро, ма ко га извртао да буде рђаво; — да *око* не буде преварено у посматрању, јер су онда сви други чланови лажно заведени! Лепо; како он може радити своје дело, радио га он добро или рђаво, или радио га уопште, — то је тачка о којој се ни један човек на свету није потрудио да промисли. За каквог ситничара који се труди да добије коју пару за своје књиге, ако се то може, то има неке важности; ни за којег другог човека нема никакве важности. Откуда је он дошао, куда иде, којим је путевима стигао дотле; шта га је подстицало на његову путу, — нико то не пита. Он је један случај у друштву. Он блуди као какав дивљи

Исмаелит, у свету коме је он као духовна светлост, било да га води или да га заводи.

Извесно је да је вештина писања најчудноватија од свих ствари које је човек измислио. Одинове *руне* биле су први облик дела једног хероја; *књиге*, писане речи још су и данас чудновате *руне*, последњег облика? У књигама је *душа* целог прошлог времена; јасан, чујан глас прошлости, кад су њено тело и материјална супстанца сасвим ишчезли, као сан. Моћне флоте и војске, пристаништа и арсенали, огромни градови с високим кулама и многим димњацима, — то је скупоцено, велико. Али шта бива од њих? Агамемнон, многи Агамемнони, Перикли и њихова Грчка; од свега тога остало је сад само неколико искиданих одломака, неме, жалосне рушевине и остатци пожара. Али књиге Грчке! У њима Грчка, за сваког мислиоца, живи још сасвим буквално; из њих се она опет може изазвати у живот. Никаква магичка *руна* није чудноватија од књиге. Све што је човечанство учинило, мислило, задобило или било, све то лежи магички очувано на листовима књига. Оне су одабрано имање људи.

Зар књиге још не чине чуда, као што се у баснама прича да су руне чиниле? Оне уверавају људе. Нема ни једне, ни најбедније новеле из какве позајмичке библиотеке, коју глупе девојке прелиставају и гутају у удаљеним селима, која не доприноси да се уреде стварно и практички бракови и вођење куће тих глупих девојака. Тако је „Целија“ осећала, тако је „Клифорд“ радио: глупа теорема живота, утиснута у те младе мозгове, излази једног дана као солидна практика. Погледајте да ли је икоја руна у најдивљијем уображењу митолога икад чинила таква

чуда на стварној, тврдој земљи, као што су неке књиге чиниле! Шта је подигло цркву св. Павла? Загледајте у срце ствари, па ћете видети да ју је подигла божанска јеврејска књига, — у неколико реч човека Мојсија, једног изгнаника који је чувао своја мидианитска стада, пре четири хиљаде година, у пустињама синајским! То је најчудноватија од свих ствари, и опет ништа није истинитије. С вештином писања, којој је штампање само проста, неизбежна и упоредно незначајна допуна, почела је права влада чуда за човечанство. Она је везала чудноватом новом споном и трајном блискошћу прошлост и удаљеност са садашњошћу по времену и месту; сва времена и сва места са овим нашим стварним овде и сад. Све су се ствари тиме промениле за људе; све врсте важних радова људских: учење, проповедање, управљање и све остало.

Да погледамо на учење, на пример. Универзитети су значајан производ модерних времена, који вреди пажње. Књиге су измениле и њихову егзистенцију, из самог основа. Универзитети су постали, кад се још никаква књига није могла добавити, кад је човек за једну једину књигу морао дати велики комад земље. У тим приликама, кад је човек имао да саопшти какво знање, он је то чинио скупљајући ученике око себе, лице у лице, — то је била потреба за њега. Ако сте хтели да знате шта је Абелар знао, морали сте ићи да слушате Абелара. Хиљадама, до тридесет хиљада слушалаца долазило је да слуша Абелара и његову метафизичку теологију. И сад за каквог другог учитеља, који је тако исто имао какво знање да

Абелар — прослављен француски философ (1079.—1142.).

саопшти, била је ту створена велика угодност: толике хиљаде слушалаца, жељних да уче, било је већ скупљених ту; од свих других места најбоље место за њега било је то. За каквог трећег учитеља било је још боље, и бивало је све боље што је више учитеља долазило ту. Сад је само требало да краљ дозна за тај нов појав; и онда је склапао или скупљао разне школе у једну школу, подизао је за њу здања, давао јој привилегије и *подстицаје*, и назвао то Universitas, или школа свих знања; париски универзитет, у својим битним цртама, био је готов. Он је био углед свих потоњих универзитета, који су за шест столећа до данас основани. Такав је, мислим, био постанак универзитета.

Међутим, јасно је да је том простом околношћу, што је лако набавити књиге, измењено цело стање тога посла, од врха до дна. Штампање, једном пронађено, преобразило је све универзитете, или их је заменило! Учитељу сад није требало да скупља људе око себе, да би им могао *говорити* што зна: нека то штампа у књигу, и сви ученици, на далеко и на широко, имаће је, за ситницу, да читају поред својих огњишта, и да много угодније науче то! — Нема сумње да у говору има неке нарочите снаге; и сами писци књига могу још у неким приликама наћи да је згодније да говоре, — то сведочи наш данашњи скуп овде! Има, рекло би се, и мораће увек бити, догод човек има језик, једна одвојена област за говор, као и за писање и штампање. Са обзиром на све ствари то мора остати, и са обзиром на универзитете између осталих. Али међе те две области још нигде нису обележене, утврђене, а још мање да се у практици пази на њих. Универзитет који би пот-

пуно обухватио у себи тај велики нови факат, егзистенцију штампаних књига, и који би јасно одговарао деветнаестом столећу, као што је париски универзитет одговарао тринаестом, још до данас није постао. Ако о томе мислимо, све што универзитет или последња највиша школа може учинити за нас, јесте још само оно што је прва школа почела да чини — да нас научи да *читамо*. Ми учимо да *читамо*, на разним језицима, у разним наукама; ми учимо азбуку и слова свих врста књига. Али место где можемо добити знања, па и теоријска знања, јесу саме књиге! Знање зависи од онога што читамо, пошто су сваковрсни професори учинили за нас све што су најбоље могли. Прави универзитет наших дана јесте збирка књига.

Али што се тиче саме цркве, као што сам већ наговестио, све је промењено, у њену проповедању, у њеној радњи, увођењем књига. Црква је радна, призната заједница наших свештеника или пророка, оних који својим мудрим учењем воде душе људске. Док није било писања, па и док још није било лаког писања или *штампања*, проповедање гласом било је једини природни метод да се то врши. А сад књигама! Онај који може да напише истиниту књигу, да би уверио Енглеску, зар он није епископ и архиепископ, примат Енглеске, и целе Енглеске? Казао сам више пута да писци новина, памфлета, спевова, књига, јесу права, радна, стварна црква једне модерне земље. И не само наше проповедање него и наше обожавање, зар се и оно не врши штампаним књигама? Племенито осећање које је каква даровита душа обукла за нас у мелодичне речи, које уносе мелодију у наша срца, — зар

то није, ако хоћемо да разумемо то, суштина природе обожавања? Има много људи у свима земљама који, у овом збуњеном времену, немају никакав други начин обожавања. Онај који нам, ма како, покаже боље него што смо пре тога знали, да је крин у пољу леп, зар нам он не показује то као излив извора све лепоте, као *рукопис* великог творца света, који је ту постао видљив? Он је певао за нас, учинио је да и ми певамо с њим један мали стих једног светог псалма. У суштини је тако. А још колико више онај који пева, који казује, или ма којим путем доноси нашем срцу племените радње, осећања, смелости и патње каквог брата човека! Он је доиста дирнуо наша срца као жеравицом *са олтара*. Можда нема истинитијег обожавања.

Литература, у колико је она литература, јесте „апокалипсис природе“, откривење „отворене тајне“. То би се доста добро могло звати, у Фихтеову стилу, „трајно откривење“ божанског у земаљском и обичном. Божанско увек траје ту у правој истини; износе га час на овом језику, час на оном, с разним ступњима јасноће: сви прави, даровити певачи и говорници, свесно или несвесно, чине тако. Мрачни, бурни гнев једног Бајрона, и ако самовољан и упоран, може имати тих црта; па и сув подсмех каквог француског скептика, — његово исмевање лажнога, љубав и обожавање истинитога. А колико више још хармонија сфера једног Шекспира, једног Гетеа; црквена музика једног Милтона! И они су нешто, ти скромни, искрени, шевински гласови једног Бернса, — небеска шева, дижући се из ниске бразде далеко изнад наших глава у плаве дубине, и певајући нам тамо тако мило! Јер свако право певање има у себи

нешто од природе обожавања, као што се то може казати и за сваки прави *рад,* — од којега је такво *певање* само подсећање и права мелодичка представа за нас. Одломци какве стварне „црквене литургије“ и „зборника хомилија“, чудновато сакривени за обично око, могу се наћи да пливају по том огромном пенушавом океану штампаног говора, који ми немарно зовемо литература! И књиге су наша црква.

Да се вратимо сад на облик владавине код људи. Витенагемот, стари парламенат, био је велика ствар. Ту су се решавале и одлучивале народне ствари, оно што је требало да радимо као народ. Али, и ако постоји име парламента, зар парламентарна дебата не иде сад, свуда и у свима временима, на много разумљивији начин, и даље изван самог парламента? Берк је казао да има три сталежа у парламенту; али тамо на галерији репортера да седи *четврти сталеж,* много важнији од свих њих. То није фигура говора или духовита реч; то је буквални факат, — врло значајан за нас у овим временима. И литература је наш парламенат. Штампање, које је морало потећи из писања, често кажем то, јесте вредност која је равна демократији; измислите писање, демократија је неизбежна. Писање доноси штампање; доноси опште, свакидашње, импровизовано штампање, као што сад видимо. Који год може да говори, говорећи сад целом народу, постаје једна моћ, једна грана владе, с неотклоњивом тежином у грађењу закона, у свима актима власти. Ту се не пита који

Берк — енглески државник и говорник (1730.—1797.); непомирљиви непријатељ револуционарне Француске, против које се борио не само као против непријатеља своје земље, него и као против непријатеља свега државног и друштвеног поретка.

ранг он заузима, какве приходе или одлике има: оно што се тражи то је да он има језик, који други хоће да слушају; то је потребно, и ништа друго. Народом управља све оно што има језика у том народу: демократија је управо ту. Додајте само да ће се свака моћ, која постоји, поступно организовати; радећи тајно под притиском веза, засењавања, препона, она се неће никако зауставити, док не постигне да ради слободно, без сметња, видљива свима. Демократија која стварно постоји настајаће на томе да постане *опипљиво* стварна.

Зар нас са свих страна не наводи на закључак да су од свих ствари које човек може чинити или вршити овде на земљи у многоме најзначајније, најчудноватије и највредније оне ствари, које зовемо књиге! Ти сироти комади хартије од крпа, с црним мастилом по њима; — од дневних новина до свете јеврејске књиге, шта нису оне учиниле, шта немају још да учине! — Јер доиста, ма какав био спољни облик те ствари (комади хартије, као што кажемо, и црно мастило), зар то управо није, у основи, највиши чин човекове способности, да производи књигу? То је мисао човекова, права тауматургијска снага, којом човек израђује све, које било ствари. Све што он ради и производи јесте одело једне мисли. Овај град Лондон, са свима својим кућама, палатама, парним машинама, црквама, са својом огромном, неизмерном трговином, и са својим метежом, шта је то све него једна мисао, него милиони мисли стопљених у једну; — огроман неизмеран дух једне *мисли*, оваплоћене у цигли, у гвожђу, диму, прашини, палатама, парламентима, фијакерима, бродовима и осталим стварима. Ни једна цигла није на-

чињена, док који човек није мислио да направи ту циглу. — Ствари за коју смо казали да је „комад хартије с траговима од црна мастила“ јесте најчистије оваплоћење коју мисао човекова може имати. По томе није чудо што је она, на све начине, најраднија и најплеменитија.

Све то о важности и највишој важности књижевника у модерном друштву, и како је штампа у толиком ступњу заменила катедру, сенат, *Senatus Academicus* и многе друге ствари, све је то прилично одавно одобрено, и доста често признавано, у последње време с неким сентименталним триумфом и чуђењем. Мени се чини да ће сентиментално, мало по мало, уступити место практичном. Ако су књижевници тако неизрачунљиво од утицаја, стварно вршећи такво дело за нас из доба у доба, па и из дана у дан, онда, мислим, можемо закључити да књижевници неће до века блудети као непознати, неуређени Исмаелити међу нама! Која год ствар, као што сам горе рекао, има стварне, неопажене моћи, она ће збацити своје покриваче, завоје и ступити једног дана, са опипљиво одређеном, опште видном моћи. Да један човек носи хаљине и прима награду за посао, који је урадио сасвим неко други, то не може бити никакве користи у томе; то није право, то је лажно. И опет, ах, *чинити* то право, — какав посао за дуга будућа времена! Доста је извесно да је оно што ми зовемо организација литерарног удружења још веома далеко и да јој стоје на путу сваковрсни заплети. Кад бисте ме ви запитали каква би била најбоља могућна организација за књижевнике у модерном друштву; уређење напретка и правилности, основано што је могућно тачније на стварним фа-

ктима њихова положаја и светског положаја, — то бих ја молио да кажем да то питање далеко надмаша моју снагу! Не способност једног човека, него способност многих људи наизменце, који ће се озбиљно одати тој ствари, може донети о томе тек једно приближно решење. Какво би било најбоље уређење, нико од нас не би могао казати. Али ако упитате: А које је најгоре, ја бих одговорио: Ово што сад имамо, где би хаос требало да седи као судија, то је најгоре. До најбољега, или до каквог било доброг, има још дуго да се иде.

Не смем пропустити једну напомену, да краљевски или парламентарни дарови у новцу нису никако главна ствар која се тражи! Давати нашим књижевницима плате, награде, или ма какву новчану помоћ, мало би користило. Кад се све узме на ум, човеку је већ досадно слушати о свемоћи новца. Ја бих радије казао да за једног правог човека није зло бити сиромах; да треба да има књижевника сиромаха, — да би се видело да ли су они искрени или не! Просјачки редови, удружења добрих људи, осуђених да просе, установљени су у хришћанској цркви; веома природан, па и потребан развитак духа хришћанства. И оно је само основано на сиротињи, на патњи, на противречности, на распећу, на сваковрсном светском јаду и понижењу. Можемо рећи да је онај који није знао те ствари, те није из њих научио неоцењиве лекције, које се из њих могу научити, пропустио добру прилику да се научи у школи. Просити и ићи босоног, у простом вуненом огртачу, са ужетом око кукова, и бити презрен од целог света, није био леп посао, — па ни частан

у очима људи, догод га племенитост оних који су тако чинили није учинила часним за понеке људе.

Просјачење није у нашем обичају у данашње време; али што се осталога тиче ко ће рећи да један Џонсон није можда бољи због тога што је био сиромах? Њему је, у сваком случају, потребно да зна, да спољна корист, да успех ма које врсте, није смер коме он треба да тежи. Охолост, таштина, рђаво вођен егоизам сваке врсте развијају се у његову срцу, као и у сваком срцу; потребно је изнад свега да се те ствари изгнају из његова срца, — да се с каквом било муком ишчупају из њега, избаце, као недостојне. Бајрон, рођен богат и племић, мање је постигао него Бернс, сиромах и плебејац. Ко зна да ли и у оној самој „најбољој могућној организацији“, ма колико да је још далеко, сиротиња не уђе опет као зажан елеменат? Шта бисте рекли, кад би наши књижевници, људи који теже да буду духовни хероји, били и *тада,* као што су сад, нека врста „недобровољног монастичког реда“; везани још за ову исту гадну сиротињу, — док нису искусили и оно што је у њој, док нису научили да се и њом користе! Новац доиста може учинити много, али не може учинити све. Треба да познамо област његову и да је омеђимо: па и одбацити га, кад он хоће да пређе даље.

Кад би у осталом новчане помоћи, згодно време за њих, позван судија да их одређује, кад би све то било уређено, — како би се могао познати Бернс који заслужује да то добије? Он мора проћи кроз искушење и сâм дати доказе о себи. То искушење, то дивље врење хаоса, који се зове литерарни живот, и то је нека врста искушења! Јасна је истина у

идеји, да борба нижих класа друштва, тежећи вишим областима и обзирима друштва, мора увек трајати. Ту се рађају снажни људи, који би требало да стоје на другом месту, а не ту. Многострука, неразмрсиво заплетена општа борба тих људи чини и мора чинити оно што се зове прогрес друштва; за књижевнике, као и за све друге врсте људи. Како да се уреди та борба? Ту је цело питање. Оставити га, као што је, на милост слепог случаја; један вихор од разбацаних атома, потискујући један други, где се један од хиљаде спасава и где девет стотина деведесет и девет пропада уз пут; где ваш краљевски Џонсон чами нерадан у соби под кровом, или је упрегнут у јарам у издавачевој јазбини; где ваш Бернс умире сломљена срца као пијанац; где ваш Русо, доведен до лудог очајања, запаљује француску револуцију својим парадоксима: то је, као што смо казали, доста јасно, *најгоре* уређење. *Најболље*, на жалост, далеко је од нас.

И ипак не може бити сумње да оно долази, да нам оно долази све ближе, и ако је још сакривено у утроби векова: то је пророштво, на које се човек може усудити. Јер чим људи увиде важност какве ствари, они врло тачно настоје на томе да је уреде, да јој олакшају, да јој помогну; и не устављају се, док у неком приближном ступњу не изврше то. Ја кажем, да од свих духовништава, аристократија, управних класа, које сад постоје у свету, нема ни једне класе која би се по важности могла упоредити с тим свештенством од писаца књига. То је ствар коју сваки који види може прочитати, и из ње извести поуке. „Литература ће се сама о себи бринути“, одговорио је Пит, кад су тражили од њега неку помоћ за

Бернса. „Јест“, додао је Саути, „она ће се бринути о себи, *па и о вама,* ако не обратите пажњу на њу!“

За поједине књижевнике резултат није главна ствар; они су само индивидуе, један бесконачно мали одломак великога тела; они се могу и даље борити и живети, па и умрети, као што су већ навикли. Али то дубоко задире у цело друштво, да ли ће оно наместити своју *светлост* на висока места и тако осветљено по њој да иде; или ће је бацити под ноге, и растурати је на све начине дивљег расипања (не без пожара) као досад! Светлост је ствар која је потребна свету; наместите мудрост да буде глава света, свет ће бити своју битку победоносно, и биће најбољи свет, који човек може створити. У мојим очима та аномалија дезорганске литерарне класе јесте срце свих других аномалија, уједно и производ и узрок; какво добро уређење за њу било би као *punctum saliens* једне нове животности и праведног уређења за све. Већ су у неким јевропским земљама, у Француској, у Пруској, обележени неки почетци уређења за литерарну класу, показујући поступну могућност такве ствари. Ја верујем да је то могућно, да ће требати да то буде могућно.

Ванредно је интересантан факат који чујем о Хинезима, о којем нам не може бити јасно, али који узбуђује безграничну радозналост и у мрачном стању: да они покушавају да своје књижевнике поставе за своје управнике! Пренагљено би било рећи да се разуме како је то извршено, или у којем је ступњу успеха то извршено. Све такве ствари морају бити врло неуспешне; ипак један мали ступањ успеха јесте драгоцен; па и сâм покушај колико је скупоцен! Изгледа као да се у целој Хини више мање марљиво

истражује свуда, да се открију људи од талента, који расту у младом нараштају. Има ту школâ за свакога: смешна врста васпитања, али опет нека врста. Младићи који се одликују у нижој школи унапређују се у вишу, на повољне положаје, да би се могли још више одликовати — све даље и даље: изгледа да се од њих узимају званична лица и почетни управници. То су они које они прво пробају да ли могу управљати или не. И извесно с најбољом надом, јер то су људи који су већ показали да имају ума. Ставите их на пробу. Они још нису владали ни управљали; можда они не могу то; али нема сумње да они *имају* нешто разума, без којега никоји човек не може бити! И разум није *оруђе*, као што ми то радо замишљамо. „То је рука која може руковати сваким оруђем". Ставите на пробу те људе; они су од свих других најдостојнији да се ставе на пробу. — Извесно је да нема ни једне врсте управе, устава, револуције, друштвеног апарата или уређења, за које ја знам на овом свету, које толико обећава научној радозналости као то. Човек од ума на врху ствари: то је смер свих конституција и револуција, ако оне имају какав смер. Јер човек од правог ума, као што ја увек тврдим и верујем, јесте уједно и човек племенита срца, прави, праведан, човечан и храбар човек. Добите *њега* за управника, све је добивено; не добијете ли га, и да имате уставе обилне као купине и по један парламенат у сваком селу, опет ништа није добивено!

Те ствари изгледају чудновате, доиста, и нису такве о каквима ми обично мислимо. Али ми смо зашли у чудновата времена, те ће ствари захтевати

да се о њима размишља, да се остваре и да се на неки начин уведу у практику; те и многе друге ствари. Са свих страна око нас наговештава се, доста чујно, да је старо царство рутине свршено; да рећи да је једна ствар дуго постојала није никако и разлог да она и даље постоји. Ствари које су биле опале су, постале су бесмислене; велике масе човечанства, у сваком друштву наше Јевропе, не могу више никако да живе оним стварима које су биле. Кад милиони људи не могу више да својим крајњим напрезањем добију хране за себе, и кад „сваки трећи човек за тридесет и шест недеља сваке године нема ни рђавих кромпира“[1], онда ствари које су биле морају се одлучно спремати да се измене! — Ја ћу сад да оставим то питање о организацији књижевника.

На жалост, зло које је најтеже притискивало те наше литерарне хероје није била оскудица организације за књижевнике, него много дубље, из којега су, као из свог извора, потекла доиста и то и толика друга зла за књижевнике, и за све људе. Што је наш херој као књижевник имао да путује без прокрчена пута, усамљен, кроз неоргански хаос, и да остави свој сопствени живот и своју способност да лежи ту, као делимични прилог томе, да се *прокрчи* какав пут кроз тај хаос: то, ако се и саме његове способности нису поквариле и ослабиле, он би могао издржати, могао би сматрати да је то само обична судбина хероја. Његова кобна беда, како то можемо казати, била је *духовна парализа* доба у којем је лежао његов живот, због чега је

[1] То се односи на честе гладне године у Ирској у оно време.

и његов живот, ма чинио он све што је могао, био у пола паралисан! Осамнаесто столеће било је *скептичко* столеће; у тој малој речи јесте цела Пандорина кутија беда. Скептицизам значи не интелектуалну сумњу само, него моралну сумњу; све врсте неверности, неискрености, спиритуалну паралнзу. Можда је само у мало столећа, која су позната откако је свет почео, био живот хероизма тежи за човека. То није било доба вере, — доба хероја! И сама могућност хероизма била је тако рећи формално одрицана у духовима свих. Хероизам је био отишао за навек; тривијалност, формулизам и свакидашњост дошле су за до века. „Доба чуда“ било је, или можда није било; али га више није било. То је био испрпен свет, у коме дивљење, величина, божанство сад нису могли више живети; — једном речи свет без Бога!

Како су ниски, ситни њихови начини мишљења у то доба, — кад се упореде не с хришћанским Шекспирима и Милтонима, него са старим паганским скалдима, ма с каквом врстом људи који верују! Оно живо дрво Игдразил, с мелодичким, пророчким лелујањем његових грана, широких као свет, дубоког корена као Хела, пропало је у хуци једног света машине. „Дрво“ и „машина“ — упоредите те две ствари. Ја са своје стране изјављујем да свет никако није машина! Ја велим да њега не крећу „покретачи“ од точкова и пера, себични лични интереси полуге, већ да има нешто сасвим друго у њему него

Пандора — личност из митологије старих Грка. Њу је Зевс послао људима, да их казни, и дао јој кутију, у којој су биле све људске невоље („Пандорина кутија“); њен муж отвори кутију, те се отискоше у свет све невоље, само оста варљива нада, што је била остала на дну кутије.

хуке машинâ за предиво и парламентарних већина; и, у целини, да он никако није машина! — Стари нормански паганци имали су истинитији појам о божјем свету него ти сироти машински скептици; стари пагански Нормани били су искрени људи. Али за те сироте скептике није било никакве искрености, никакве истине. Полу-истина и празне речи звале су се истина. Истина за већину људи значила је обичну ствар која се мери бројем гласова, које можете добити. Они су били изгубили сваки појам да је искреност била могућна или што је било искреност. Колико се свакидашњих људи питало, неизвештачено чудећи се, и са изгледом увређене врлине: Шта, зар ја нисам искрен? Духовна парализа, велим, кад ништа друго није остало него механички живот, била је карактеристика тога столећа. За обичног човека, осим ако срећом није стајао *испод* својега столећа и припадао неком ранијем столећу, било је немогућно да верује, да буде херој; он је лежао закопан, несвестан, под тим кобним утицајима. Само веома снажном човеку, и то тек бесконачном борбом и забуном, било је могућно да изради себи полу-слободу, и да проводи, тако рећи на неки очаран, веома трагичан начин, духовно живо мртвило, и да буде полу-херој!

Свему томе ми дајемо име скептицизам, као главни симптом, као главни корен свега тога. А о томе би се имало тако много казати! Требало би много говора, а не један мали одломак једног говора, да би се утврдило оно што се осећа о том осамнаестом столећу и о његовим путевима. И доиста то, и слично томе што сад зовемо скептицизам, то је управо црна болест и непријатељ живота, против

којега су била управљена сва учења и претресања, откако је живот човеков почео; борба вере против неверице јесте борба која се никад не свршава! У осталом човек не би желео да о томе говори оптужујући. Скептицизам, за то столеће, морамо сматрати као опадање старих начина веровања, као спремање издалека за нове, боље и шире путеве, — неизбежна ствар. Ми нећемо корети људе због тога; ми ћемо оплакивати њихову тешку судбину. Ми ћемо разумети да рушење старих *форама* није рушење вечитих *суштина;* да скептицизам, ма колико да је жалостан и мрзак као што га видимо, није крај, него почетак.

Пре неки дан говорећи, без унапред смишљеног смера о томе, о Бентамовој теорији човека и човекова живота, дошло ми је згодно да је назовем, да је беднија, више ситничарска него Мухамедова. Ја морам да кажем, сад кад сâм то једном изрекао, да је такво моје одлучно мишљење, да не мислим тиме да вређам човека Јеремију Бентама, или оне који га поштују и верују му. Бентам сâм, па и вера Бентамова, изгледају ми, упоредно, достојни хвале. То је одлучно *биће,* што је цео свет, плашљиво, полутански, тежио да буде. Дајте нам кризу; ми ћемо имати смрт или исцељење. За тај незграпни, парномашински утилитаризам ја кажем да је он приближивање ка новој вери. То је било одбацивање фразе, и казати самом себи: „Па лепо, овај је свет мртва, гвоздена машина, а његов је Бог гравитација и себична глад; дајте да видимо шта се од њега може учинити мерећи му тежину и равнотежу и добром применом зуба и песнице“. Бентамизам има нешто савршенога, мушкога, предајући се неустрашиво ономе

што он налази да је истинито; ви га можете назвати и херојским, ма да је то хероизам са ископаним *очима!* То је највиша тачка, неустрашиви ултимат онога што лежи у половном стању, онога што продире у целу егзистенцију човекову у том осамнаестом столећу. Изгледа ми да сви они који одричу божанство, и сви они који верују уснама, сматрају за дужност да буду Бентамисти, само ако имају храбрости и честитости. Бентамизам је хероизам без очију; као људски род, као какав несретан, слепи Самсон, који меље у филистимској воденици, који грчевито обухвата стубове своје воденице, и прави огромну рушевину, али напослетку и ослобођење. О Бентаму нисам хтео рећи никакво зло.

Али то ја велим, и то бих желео, да сви људи знају и да приме к срцу, да онај који ништа друго не види у васиони него механизам, да је он најкобније сасвим промашио тајну васионе. Да свега божанства нестане из људског поимања те васионе изгледа ми потпуно да је најбруталнија заблуда, — ја нећу да вређам паганизам, називајући га паганском заблудом, — у коју људи могу пасти. То није истина; то је лаж до самога срца својега. Човек који тако мисли мислиће *рђаво* о свима стварима у свету; тај корепити грех поквариће све друго закључке, које он може створити. Зато би се могло рећи да је он најжалоснија од свих заблуда, — не заборављајући при том ни саму веру у вештице. Вером у вештице човек је обожавао бар живог злог духа, а ова заблуда обожава једног мртвог, гвозденог ђавола; не Бога, па ни злог духа! Све што је племенито, божанско, надахнуто, вене због тога и нестаје га из живота. Остаје свуд у животу

презриви caput-mortuum; механички завој, кад је сва душа ишчезла из њега. Како може један човек радити херојски! Доктрина мотива научиће га, да то, више мање прерушено, није ништа друго него бедна љубав за задовољством, страх од муке; да је глад одобравање новца, ма каквих средстава за храну, последњи факат човекова живота; једном речи атеизам, — који се, одиста, страховито сâм кажњава. Човек је, велим, постао духовно паралитичан човек; та божанска васиона — мртва, механичка парна машина, која цела ради моторима, теговима, полугама, и не знам још чим; где, као у гнусном трбуху каква Фаларисова вола, који је он сâм измислио, он, сиромах Фаларис, бедно умире!

Ја означавам веру као здрав чин људског духа. Постанак веровања јесте тајанствен, неописан процес; — неописан, као што су сви животни акти. Ми смо добили свој дух, не зато да бисмо се могли препирати и цепидлачити, него да бисмо могли прозрети у нешто, да дамо себи јасно веровање и разумевање нечега, на основу чега бисмо тада прихватили се рада. Истина, сумња по себи није кривица. Истина, ми се нећемо затрчати, нећемо докопати прву ствар коју нађемо и одмах у њу веровати. Свака врста сумње, испитивања, skepsis — као што се то зове, о свима врстама предмета, живи у сваком разумном духу. То је тајанствени рад духа на предмету, који он *тежи* да позна и да верује у њега. Вера избија из свега тога, изнад земље, као дрво из својих сакривених корена. Али сад кад

Фаларис — тиранин у Агригенту, у Сицилији, у VI столећу, пре Христа; осуђене на смрт затварао је у усијана бика, направљена од туча.

и у обичним стварима захтевамо да човек ћути о својим сумњама и да не брбља о њима, док унеколико не постану тврђења или одрицања; а колико више још то треба, кад се тиче највиших ствари, које је немогућно ни изговорити речима; кад један човек парадира са својом сумњом и долази дотле, да уображава да су дебатовање и логика (што у најбољем случају значи само начин да нам *кажете* своју мисао, своје веровање или неверовање, о једној ствари) триумф и право дело ума, који он има. Онда је то, на жалост, као кад бисте обрнули дрво, и место зелених грана, лишћа и рода показали нам ружне жиле корена, изврнуте у ваздуху, — где више не би било растења, него само смрт и беда!

Јер скептицизам, као што сам казао, није само интелектуалан; он је и моралан; хроничка атрофија и болест целе душе. Човек живи верујући у нешто, а не расправљујући и препирући се о многим стварима. Жалостан је случај за њега, кад је све оно што он може постићи да верује само нешто што он може стрпати у свој џеп, и једним или другим органом појести и сварити! Ниже од тога он неће пасти. За та доба у којима човек пада тако ниско ми кажемо да су најжалоснија, најболеснија, најгаднија, од свих доба. Срце света парализовано је, болесно је; како може ма који део његов бити здрав, читав? Искрена радња престаје у свима одсецима светског дела, и почиње *вешт изглед радње.* Светске су плате узете, светско дело није учињено. Хероји су прошли, шарлатани су дошли. Према томе, које је то столеће, од краја римског света, које је толико било доба скептицизма, притворности и општег опадања, које је толико обиловало шарлатанима, као

то осамнаесто столеће! Погледајте их само с њиховим надувеним, сентименталним разметањем о врлини, милосрђу — тај бедни ескадрон шарлатана, с Калиостром на челу! Мало је људи било без шарлатанства; они су били дотле дошли, да су га сматрали као потребан састојак и амалгам истине. Чатам, сâм наш честити Чатам долази у парламенат сав умотан у завоје; он „се довукао ту трпећи велике телесне болове“ и тако даље; — *он заборавља*, вели Валпол, да је ту да игра болесног човека; у ватри дебате он трза своју руку из завоја, и ораторски маше њом и креће! И Чатам сâм живи најчуднијим комедијашким животом, полу-херој, пола шарлатан увек. Јер одиста је свет пун будала, а вама треба да добијете гласове света! Како ће се дужности света извршити у том случају, колике ће се множине заблуда, што значи пад, неуспех, што значи бол и беду, за неке и за многе, поступно нагомилати у свима областима светскога посла, то нам није потребно да испитујемо.

Мени изгледа као да мећете свој прст ту на срце светских болести, кад кажете за њега да је скептичан свет. Један неискрен свет; једна безбожна неистина од света! Одатле, како ја мислим, доводи своје порекло цео род друштвених кужних болести, француска револуција, чартизми и шта још не, — одатле су оне добиле главне услове да постоје. То се мора мењати. Док се то не промени, ништа се не може благотворно променити. Моја једина нада за свет, моја неискорењива утеха, гледајући беде света, јесте то што се то мења. Овде онде налази се сад

Чатам — један од највећих енглеских државника и беседника (1708.—1778.); познат и под именом *Пит старији*.

одиста по који човек који зна, као што је некада било, да је овај свет истина, а не празна реч и лажност; да је и он сâм жив, а не мртав или паралитичан; и да је и свет жив, одушевљен божанством, леп и страшан као и у почетку дана! Кад само један човек једанпут то зна, многи људи, сви људи, мораће то поступно знати. То лежи јасно ту за свакога који хоће да скине наочаре са својих очију и да часно гледа, да то зна. За таквог једног човека столеће које не верује, са својим безбожним производима, већ је прошло; ново столеће већ је дошло. Стари безбожни производи и радови, ма колико да изгледају солидни, јесу само привиђења, којих ће брзо нестати. Овом или оном разметљивом притворнику, који изгледа врло велики, коме цео свет довикује ура, тај човек, ставши мирно у страну, може рећи: Ти ниси *истинит,* ти не постојиш, само изгледа да постојиш; иди својим путем! Доиста, шупљи формулизам, незграпни Бентамизам и друге нехеројске, безбожне неискрености видно, па и брзо опадају. Осамнаесто столеће, које не верује, само је изузетак, — као што бива овда онда. Ја прорičем да ће свет још једанпут постати *искрен;* свет који верује: с многим херојима у себи, један херојски свет! Тек тада ће то бити победоносан свет; никад дотле.

И доиста, шта је с тим светом и његовим победама? Људи говоре и сувише о свету. Сваки од нас овде — нека свет иде како хоће, и био победоносан или не био, — зар нема свој сопствени живот да води? Један живот; једна мала светлост времена између две вечности; никад више никаква друга изгледа за нас! Било би лепо за *нас* да

живимо не као будале и притворници, него као мудри и стварности. Спас света неће спасти нас, нити ће нас пропаст света упропастити. Треба да гледамо на нас саме; велика је заслуга ту у „дужности остати код куће“! И кад се све то узме, да кажемо истину, ја никад нисам чуо да су „светови“ „спасени“ на ма који други начин. И сама та манија за спасавањем светова јесте једна црта осамнаестог столећа, са својим празним сентиментализмом. Да не идемо сувише далеко за тим. Спас света ја ћу с поуздањем оставити творцу света, и гледаћу мало свој сопствени спас, за који сам више позван! — У кратко, за љубав света и за љубав нас самих, ми ћемо се веома радовати што скептицизма, неискрености, механичког атеизма, са свом њиховом отровном расом, нестаје, и као да их је нестало.

И у таквим околностима, у таквим временима, Џонсоновим, морали су наши књижевници живети. То су била времена у којима управо није било никакве истине у животу. Старе истине постале су скоро неме; нове су лежале још сакривене, не покушавајући да говоре. Кроз ту помрчину света још није била продрла никаква нова вест, да је човеков живот овде на земљи искреност и стварност и да ће до века бити тако. Никаква вест, нити икоја француска револуција, — коју ми још једанпут означавамо да је истина, и ако истина обучена у паклену ватру! Како је друкчији био Лутеров свет и пут, са својим поузданим смером, од Џонсонова пута, окружена самим традицијама, претпоставкама, које су сад постале невероватне, неразумљиве! Мухамедове формуле биле су „дрво намазано воском и уљем“, и које се

могло *спалити* и бацити с пута; а формуле сиромаха Џонсона било је много теже спалити. — Снажан човек увек ће наћи рада, што значи тешкоће, муке, потпуно према његовој снази. Али однети победу у тим околностима нашег сиротог хероја као књижевника било је можда теже него и у којим другим. Не препоне, дезорганизација, књижар Озборн и четири и по пенса дневно[1]; не само то, него и светлост његове сопствене душе била му је одузета. Никаквог показивача пута на земљи, и, на жалост, што је црње и горе, немати никакве звезде водиље на небу! Не треба да се чудимо што ни један од та три човека није доспео до победе. Највиша им је хвала што су се часно борили. Са суморном симпатијом ми ћемо посматрати ако не три жива победоносна хероја, као што сам рекао, а оно гробове три пала хероја. Они су и пали за нас, крчећи пут за нас. Ту су планине које су они далеко бацали у своме збуњену рату џинова, под којима, пошто су потрошили своју снагу и свој живот, леже они сад сахрањени.

Ја сам већ писао о тој тројици литерарних хероја, нарочито или узгредно, што држим да је већини од вас познато, о чему није потребно говорити или писати по други пут. Они се овде настичу као чудновати *пророци* тог *чудноватог* доба, јер то су они у ствари и били; и призор, који они и њихов свет представљају, с те тачке гледишта, може нас навести на свакојака размишљања! Ја за сва три кажем, да су искрени људи, више или мање,

[1] Џонсон је писао за бедну награду у Harl. Miscellany, ко е е тада издавао књижар Озборн.

тројица литерарних хероја — Русо, Бернс и Џонсон.

часно, већином несвесно, борећи се да буду искрени, и да се утврде на вечитој истини ствари. И то до оног ступња који их силно одваја од сироте, извештачене масе њихових савременика, и који их чини достојним да, у извесној мери, буду сматрани као говорници вечите истине, као пророци доба у којем су живели. Самом природом била им је наложена племенита потреба да такви буду. Они су били људи такве величине, да нису могли живети од нестварности, — облаци, пена, и свако ништавило бегало је испред њих; они су ступали ногом само на чврсту земљу; никаквог одмора, ни правилног кретања за њих није било, ако на њу нису стали. До извесне тачке они су били синови природе, још једанпут у доба извештачености, још једанпут оригинални људи.

Џонсона сам увек сматрао да је од природе једна од наших великих енглеских душа. Један снажан и племенит човек; тако много остало је у њему неразвијено до краја: у блажем елементу шта он још не би могао бити, — песник, свештеник, суверени управник! Међутим, у целини, човек се не сме жалити на свој „елеменат“, на своје „време“ и на такве сличне ствари; узалуд је то чинити. Његово је време рђаво; па лепо, он је ту да га учини бољим! Џонсон је у младости био сиромах, усамљен, без наде, врло бедан. У ствари не изгледа могућно да би и у најповољнијим спољним приликама Џонсонов живот могао бити друкчији него мучан, болан. Свет би могао добити од њега више или мање корисног *рада;* али његов *напор* против светског дела не би могао никад бити лак. Природа, као одговор на његову племенитост, рекла му је: Живи у елементу болести и жалости. А можда су жалост

и племенитост тесно, па и нераздвојено спојене једна с другом. У сваком случају сиромах Џонсон морао је ићи тамо амо са сталном хипохондријом, с физичким и духовним болом, као Херкул са запаљеним Несусовим огртачем на себи, од чега трпи потмули, неизлечиви бол; тај Несусов огртач он није могао скинути, то је била његова природна кожа! На тај начин имао је он да живи. Замислите га тако с његовим скрофулозним болестима, с његовим великим жудним срцем и неисказаним хаосом од мисли; иде тужан као странац по овој земљи, гутајући ревносно сваку духовну ствар коју је могао добити: *школске језике* и друге, чисто граматичке ствари, кад није било ничега бољег! То је била највећа душа у целој Енглеској, и за подмиреље својих потреба он је добивао „четири и по пенса дневно“. И опет то је била циновска, несавладљива душа, душа правога човека. Сећам се увек оне приче о ципелама у Оксфорду: сурови, богињави, коштуњави фамулуз, иде тамо амо зими у подераним циплама; како милосрдни студенат племићског рода меће тајно пов нар ципела пред његова врата и како коштуњави фамулуз, дижући их, посматрајући их изблиза својим мутним очима, с каквим мислима, — баца их напоље кроз прозор! Мокре ноге, блато, мраз,

Несусов огртач — из митологије старих Грка. Кад се Херкул, главни грчки јунак, хтео са својом женом превести преко реке, Несус, који је превозио путнике за новац, хтео је Херкулу уграбити жену, зато га овај убије стрелом. Умирући, Несус да̂ жени Херкуловој неку маст, којом ће тобож себи сачувати Херкула. Ова том машћу намаже Херкулов огртач; али се овај прилепи Херкулу уз тело и спопадну га тешки болови. Херкул је покушао скинути огртач са себе, али се овај био упио у тело, те је откидајући парчад од огртача откидао и парчад од себе. Не могући се ослободити болова, Херкул скочи на ломачу и спали се.

глад, све што хоћете; само не просјачење: ми не можемо поднети просјачење! Ту је сурова, упорна самопомоћ; цео један свет од јада, суровости, заплета од беде и оскудице, и опет племенитости и мушкости. То је типична црта живота тога човека, то бацање ципела напоље. То је био оригиналан човек, — не из *друге руке,* који позајмљује или проси. Станимо пошто пото на своју сопствену подлогу, у таквим ципелама какве можемо набавити. По мразу и по блату, ако хоћете, само часно ићи; — на стварности и на суштини коју *нам* природа даје, а не на привидности, на ствари која је дата другом неком а не нама! —

Ипак, поред свега тог опорог поноса мушкости и самопомоћи, да ли је икад било душе нежније одане, часније покорне ономе што је доиста било више од ње? Велике душе увек су часно покорне, пуне поштовања према ономе што је над њима; само су мале, ниске душе друкчије. Ја не могу наћи бољи доказ за оно што сам рекао неки дан, да је искрен човек од природе покоран човек; да је само у свету хероја било часне покорности херојскоме. Суштина *оригиналности* није бити *ново*. Џонсон је потпуно веровао у старо; он је видео да може веровати у стара мишљења, да су она добра за њега, и живео је право херојски под њиховом владом. У том погледу њега доиста вреди изучавати. Јер треба да кажемо да је Џонсон био сасвим друкчији него само човек од речи и формула; он је био човек од истинâ и факата. Он се држао старих формула; за њега је тим боље било, што је могао да их се држи; али у свима формулама, којих се он могао држати, требало је да буде сасвим истините суштине. Врло

је занимљиво како је у то бедно доба хартије, тако неплодно, тако извештачено, тако јако превучено педантеријама и фразама, — велики факат ове васионе, увек чудан, несумњив, неисказан, божански паклен, гледао и на тог човека! Како је он сложио своје формуле с њим, како се он уопште прилагодио свима таквим околностима: то је ствар коју вреди видети, ствар коју треба посматрати с поштовањем, са сажаљењем, са страхом. Она црква св. Клемента Данеса, где је Џонсон још *обожавао* у ери Волтеровој, за мене је место поштовања достојно.

То је било силом његове искрености, његова говора, који је још у неколико потицао из срца природе, и ако на обичном, вештачком дијалекту, што је Џонсон био пророк. Зар нису сви дијалекти „вештачки“? Вештачке ствари нису све лажне; — и сваки прави производ природе мораће узети *облик;* можемо казати да су све вештачке ствари, на својој полазној тачки, *истините.* Оно што ми зовемо „формуле“ нису у свом корену рђаве; оне морају бити добре. Формула је метод, обичај; њих има свуд, где год има човека. Формуле се стварају као стазе, као прокрчени друмови, који воде ка неком светом или високом предмету, куда многи људи иду. Посматрајте то. Један човек пун озбиљне тежње, коју у срцу осећа, проналази пут да учини нешто, — па било то да изрази поштовање своје душе према највишем, било то просто да поздрави пристојно свога ближњега. Један проналазач био је потребан да то учини, један песник; он је изразио мисао која се тамно борила, која је живела у његову сопствену срцу и у многим срцима. То је његов пут да учини то, то су трагови његових стопа, почетак једне „стазе“.

И сад погледајте: други човек за њим путује природно по стопама свога претходника, то је *најлакши* метод. По стопама свога претходника; ипак с поправкама, са изменама онде где изгледа да треба; али у сваком случају са ширењем, пошто се стаза све више *шири*, што више људи путује њом; — док напослетку не буде широк друм, по коме цео свет може путовати и возити се. Догод буде какаог града, или светилишта, или ма какве стварности, којима се путује, на другом крају пута, друм ће остати сасвим добро дошао! Кад града буде нестало, ми ћемо напустити друм. На тај су начин постале све установе, сви обичаји, све уређене ствари на свету; на тај су начин и нестале. Све формуле почињу тим што су *пуне* суштине; ви их можете назвати *кожа*, одређеност у облику, у удовима и кожи, једне суштине која је већ ту. Оне не би ту могле бити друкчије. Идоли, као што смо казали, нису лажна божанства, све дотле док не постану сумњиви, празни за срце онога који их обожава. И ако смо толико говорили против формула, ја се ипак надам да сваки од нас зна високи значај *правих* формула; да су оне биле, и да ће увек бити, преко потребна спрема за наше становање на овоме свету.

И пазите како се Џонсон мало поноси својом „искреношћу“. Он и не слути да је он нарочито искрен, — да је он нешто нарочито! Један човек који се мучно борио, човек уморна срца или „ученик“, како се он сâм назива, који се тешко напреже, да би могао часно живети у свету, не да умире од глади, него да живи — а да не краде. Племенита је несвест у њему. Он не урезује реч *„истина“* на своме печату на ланцу од часовника; не, него се

држи истином, говори њом, ради и живи њом. Тако је то увек. Помислите на то још једанпут. Човек којега је природа одредила да чини велике ствари јесте пре свега снабдевен оном отвореношћу према природи, која га чини неспособним да буде неискрен! Његову широку, отворену, дубоко осетљиву срцу природа је једна стварност; свака фраза само је фраза; неисказана величина те тајне живота, признавао је он или не признавао, па и кад би му се чинило да је заборавља или да је одриче, — *њему* је увек присутна, — страшна и чудна, с једне и с друге стране. Он има основ од искрености, непознате, јер никад о њој није било питање, нити је могло бити питања о њој. Мирабо, Мухамед, Кромвел, Наполеон, — сви велики људи о којима сам икад чуо да се говори, имају то као основну грађу свог бића. Безбројни, обични људи препиру се и свуд причају о својим свакидашњим назорима, које су они научили логиком, навиком, из друге руке; тој врсти људи све то још није ништа. Он мора имати истину; истину коју он осећа да је истинита. Како би се он друкчије држао? Цела његова душа, у свима тренутцима, на све могуће начине, казује му да се он ту не може држати. Њега притискује племенита потреба да буде истинит. Џонсонов начин мишљења о овом свету није мој, као што ни Мухамедов није био; али ја признајем вечити елеменат срдачне искрености у оба, и гледам са задовољством како ни један од њих не остаје без утицаја. Ни један од њих није као посејана *слама;* у оба има нешто што ће на њиви порасти.

Џонсон је био пророк своме народу; он није проповедао јеванђеље, — као што сви њему слични увек чине. Највише јеванђеље које је он проповедао

можемо описати као неку врсту моралне мудрости: „у једном свету, у коме се има много учинити, и у коме се има мало знати“ гледајте како ћете с тим радити! Ствар коју доиста вреди проповедати. „Један свет у коме има много да се учини, а мало да се зна“: не тоните у поноре сумње који су без граница, без дна, бедне неверице која Бога заборавља; — ви бисте били тада бедни, немоћни, бесмислени: како бисте могли *чинити* то, или радити уопште? Такво је јеванђеље Џонсон проповедао и учио; — удружено теоријски и практички са оним другим великим јеванђељем. Очистите свој дух од празне речи. Немајте никаква посла с њом; стојте у хладном блату на мразу, али стојте у својим сопственим, *стварним* исцепаним ципелама: „то ће бити боље за вас“, као што вели Мухамед! Ја називам то, ја називам те две ствари, *спојене заједно*, великим јеванђељем, највећим можда које је било могућно у то време.

Џонсонове списе, који су некад тако лепо пролазили и били тако слављени, сад је, тако рећи, млади нараштај порекао. Томе се не треба чудити. Џонсонова мишљења постала су брзо застарела; али његов начин мишљења и живота, можемо се надати, никад неће постати застарео. Ја налазим у Џонсоновим књигама најнеоспорније трагове великог ума и великог срца: — увек добродошлих, под ма каквим препонама и изопачености. Оне су *искрене* речи, те његове речи: он хоће њима да искаже ствари. Чудноват крут стил — најбољи који је он могао постићи тада; одмерена, свечана речитост, која иде, или боље рећи поносито корача веома достојанственим корацима, сад је застарео; по неки пут се налази и надувена величина фразеологије, која није

сразмерна садржини: ви ћете прећи преко свега тога. Јер фразеологија, надувена или не, има увек *нешто у себи*. Колико има лепих стилова и књига, који немају *ништа* у себи! — Човек који тако пише јесте злочинац за свет! Такве људе треба избегавати! — Да Џонсон није оставио ништа друго него свој *Речник*, из њега би се могао видети траг великог ума, искреног човека. Кад се погледа на његову јасноћу дефиниције, на његову општу солидност, честитост, прозривост и успешан метод, за тај се речник може рећи да је најбољи од свих речника. У њему је као нека архитектонска племенитост; он стоји ту као какво велико, солидно, четвороугаоно здање, готово, симетрички савршено; по њему судите да га је градио прави неимар.

Поред све наше журбе морамо рећи неколико речи о сиромаху Боцију (Boswel). Њега су сматрали као ниско, надувено, прождрљиво створење; а такав је и био у многом погледу. Ипак његово поштовање према Џонсону остаће увек вредно помена. Како се тај будаласти, уображени скотски лорд, најсујетнији човек свога времена, приближавао с таквим страхопоштовањем великом, прашињавом, раздражљивом педагогу, у његовој малој, бедној собици: то је искрено поштовање отмености, то је *обожавање* хероја, у време кад се није ни мислило да постоје ни хероји ни обожавање. Изгледало би да има увек хероја и извесног обожавања њих! И ми ћемо бити слободни да сасвим побијемо тврђење оног духовитог Француза, да никоји човек није херој за његова собара. Или, ако је тако, онда није срамота за хероја него за слугу, то јест да је његова душа ниска, душа једнога слуге! Он очекује да његов јунак иде у краљевској

театралној опреми, одмереним корацима, са онима који држе шлеп иза њега и с трубачима пред собом који дувају у трубе. Пре би се могло казати да никоји човек не може бити *велики монарх* своме собару. Скините вашем Лудвику четрнаестом његово краљевско одело, и остаће само један јадник, с главом фантастички изрезаном, у чему нема ничега за дивљење ни за којега слугу. Слуга не познаје хероја кад га види! На жалост не; зато опет треба какав *херој* да га позна; — и једна од светских невоља, у *том* смислу, као и у другима, јесте већином оскудица таквих људи.

После свега тога зар нећемо рећи да је Босвелово дивљење било сасвим умесно; да он није могао наћи ни једну душу у целој Енглеској која је била тако достојна да се човек дубоко поклони пред њом? Зар нећемо рећи и о том великом, суморном Џонсону, да је он мудро водио свој тешки, збуњени живот; да га је *добро* проводио, као прави храбар човек? Тај дивљи хаос од занатског ауторства; тај дивљи хаос од скептицизма у религији и политици, у теорији живота, и у практици живота; у његовој сиротињи, у његовој прашини и тами, с болесним телом и подераним капутом: он се са свим тим сложио као храбар човек. Не сасвим без звезде водиље у вечности; он је још имао једну звезду водиљу, као што треба да је сви храбри људи имају: са својим очима упртим у њу он ни за шта не би променио свој пут у тим збуњеним вихорима мора времена. Пред духом лажи, који доноси смрт и глад, он нипошто не би спустио своју заставу. Честити, храбри стари Самуило: *ultimus Romanorum!*

О Русоу и његову хероизму ја не могу толико говорити. Он није оно што ја називам снажан човек. То је болешљив, раздражљив, хистеричан човек; у најбољем случају пре интензиван него снажан. Он нема „таленат ћутања“, неоцењиви таленат, којим се мало Француза, а у ствари и мало људи ма које врсте у тим временима, одликовало! Треба доиста да паћеник човек „прогута свој сопствени дим“; нема никакве користи избацивати *дим*, док га нисте претворили у *ватру*, — што, и у метафорском смислу, сваки дим може постати! Русо нема дубине, ни ширине, нити тихе снаге за тешкоћу, што је прва карактеристика праве величине. Из основа је погрешно жестину и опорост називати снагом! Онај човек није снажан који пати од грчевитих наступа, и ако га ни шест људи не могу тада уздржати. Онај који под најтежим теретом може ићи напред, а да се не љуља, то је снажан човек. Треба да се увек, нарочито у овим данима, кад се диже толика вика, сећамо тога. Човек који не може да се *држи мирно,* док не дође време да се говори и ради, није прави човек.

Лице сиромаха Русоа за мене је изразно. У њему је висока али уска, збивена интензивност; кошчато чело, очи дубоке и право положене, чији поглед изгледа да лута, — да лута, и да испитује живо као рис. То је лице пуно беде, и то ружне беде, па и борбе против тога; има у њему нечега ниског, плебејског, ублаженог само интензивношћу: то је лице човека којега називају фанатиком, — један жалосно *згрчен* херој! Ми га помињемо овде јер, поред свих својих махна, а има их много, он има прву и главну карактеристику једног хероја: он је из дубине душе *озбиљан*. Озбиљан, ако је икад човек то био, као

што никоји од тих француских философа то није био. И, рекао би човек, то је била озбиљност и сувише велика за његову иначе осетљиву, доста слабу природу, и која га је доиста, на крају, навлачила на најчудноватије бесмислице, скоро на делиријуме. Напослетку се појавила код њега нека врста лудила: његове идеје *обузеле* су га као демони; оне су га вукле тамо амо, и гониле га преко стрмих места!

Махна и јад Русовљев били су оно што ми лако означавамо једном једином речи *себичност*; која је доиста извор и сума свих, ма којих мана и јада. Он се није усавршио у победи над голом жељом; нека ниска глад од много врста била је још његов главни покретач. Ја се бојим да он није био врло сујетан човек; гладан људских хвала. Ви се сећате искуства Жанлијеве о њему. Она је повела Жана Жака у позориште; он је тражио од ње строго инкогнито. — „*Он* није хтео да га виде ту ни по коју цену“! Случајно се ипак завеса на страни размакне: партер позна Жана Жака, али није много обраћао пажње на њега! Он изрази свој најгорчи гнев; остао је цело вече мрачан и само је гунђао. Умиљата грофица остала је потпуно уверена да је он био љут не за то што су га видели, него што му нису пљескали кад су га видели. Како је цела природа тога човека отрована; ништа друго нема код њега него подозрење, добровољна усамљеност, дивља, мрачна ћуд! Он није могао живети ни с ким. Један угледан човек из унутрашњости, који га је често посећивао и имао обичај да седи с њим, изјављујући свако поштовање и оданост према њему, дође једног дана и затекне Жана Жака врло суморног, неразумљивог расположења. „Господине“, рекао му је Жан Жак, уснлам-

телим очима; „ја знам зашто ви долазите овамо. Ви долазите да видите како бедан живот проводим ја; како је мало у мојем сиротом лонцу који тамо ври. Лепо, загледајте у лонац! Ту има пола фунте меса, једна мрква и три главице црног лука; то је све. Ако хоћете, идите кажите то целом свету, господине". — Човек те врсте далеко је отишао. Да би се гласно смејао, и ради извесног театралног интересовања, цео је свет добављао анегдоте о тим изопаченостима, трзавицама и настраностима сиромаха Жана Жака. На жалост, њему оне нису биле ни смешне ни театралне; за њега је то било сувише стварно! То су трзавице гладијатора који умире! Пун амфитеатар гледа га забављајући се тим, али гладијатор је у самртном ропцу и умире.

И ипак тај Русо, као што кажемо, са својим страсним позивима на матере, са својим Contrat-social, са својим слављењем природе, па и дивљег живота у природи, још је једанпут додирнуо стварност, и борио се за стварност; он је вршио посао једног пророка у своје време. Како је он могао и како је време могло! Чудновато да кроз сву ту онакаженост, понижење и скоро лудило, има у дубини душе сиромаха Русоа једна варница праве небеске ватре. Још једанпут ван елемента тога исушеног, подсмевачког философизма, скептицизма и персифлаже, поникло је у томе човеку неискорењиво осећање и знање да је овај наш живот *истинит*; не скептицизам, теорема или персифлажа, него факат, страховита стварност. Природа му је учинила то откривење, и наредила му је да га објави. Он је успео да га објави, ако не добро и јасно, а оно рђаво и тамно, — колико је јасно могао. И шта су све те заблуде

и изопачености његове, па и оне крађе трака, те без смера и збркане невоље и скитања, ако хоћемо да их пријатељски разгледамо, него лутање, заслепљеност и колебање тамо амо једног човека, посланог у једном позиву за који је он сувише слаб, по једној стази коју он не може још да нађе? Људе воде чудни путеви. Требало би имати трпљивости према једном човеку, надати се од њега, оставити га да опет покуша шта ће учинити. Док траје живот, траје и нада за сваког човека.

О Русовљевим литерарним талентима, који су још врло слављени код његових земљака, ја нећу говорити много. Његове књиге, као и он сâм, јесу оно што ја називам нездраво, не добра врста књига. Има чулности код Русоа. Спојена с таквим једним умним даром, као што је његов, она производи слике извесне сјајне привлачности; али оне нису право појетске. Ту нема беле сунчане светлости, него нечега *оперскога*, нека врста вештачког руменила. То је врло често или, боље рећи, нешто опште код Француза његова времена. Мадам де Стајел има нешто од тога; Сен-Пјер и све доданашње, чудноватe, грчевите „литературе очајања"; то свуда обилује. То исто руменило није права боја. Погледајте на Шекспира, на Гетеа, па и на Валтера Скота! Ко је једанпут загледао у то, видео је разлику истине од привидне истине, и увек ће их од тада разликовати.

Ми смо имали да посматрамо код Џонсона, колико добра може учинити за свет један пророк, поред свих неповољних околности и рђавих организација. Код Русоа смо позвани пре да посматрамо страшну

Мадам де Стаел — чувена француска списатељка (1766. до 1817.).

гомилу зла, која, у тако рђавој организацији, може пратити добро. Историјски узето, призор Русоа јесте врло плодан. Прогнан у париске бедне собице, у суморно друштво својих сопствених мисли и невоља; гоњен од немила до недрага; надражен, огорчен док му срце није узлудило, — он је доспео дотле, да је дубоко осећао да свет није његов пријатељ, нити му је пријатељ светски закон. Било би корисно, ако је икако било могућно, да такав човек не дође до отвореног непријатељства према свету. Њега су могли затворити у собице, могли су га исмевати као лудака, могли су га оставити да скапава од глади као дивља звер у свом кавезу; — али га нису могли спречити да не запали свет. Француска револуција нашла је свога јеванђелиста у Русоу. Његова полу-суманута размишљања о невољама цивилизованог живота, о томе како је дивљаштво боље од цивилизованог живота, и друге такве ствари, много су помогла да произведу потпуну суманутост у Француској уопште. Истина, ви можете запитати, шта су могли свет и управници света учинити с таквим човеком? Тешко је рећи шта су могли управници света учинити с њим! А шта је он могао учинити с њима на жалост је доста јасно — *гилотинирати* велики број од њих! Али сад доста о Русоу.

То је био занимљив појав, што је у томе осушеном, неверичком, *из друге руке* осамнаестом столећу, међу вештачким, картонским фигурама и производима, дигао се такав херој као што је Роберт Бернс. Као какав мали извор у стеновитим, пустим местима, — као каква ненадна светлост небеска у вештачком Vauxhall-у! Људи нису знали шта да чине с њом. Они су га сматрали као неку вештачку ватру

у Vauxhall-у; на жалост, она је пустила да је тако сматрају, ма да се борила против тога полу-слепо, као у горчини смрти! Можда никојег човека нису тако лажно дочекали људи, његови ближњи. И ту је одиграна једна врло жалосна драма живота под сунцем.

Трагедија Бернсова живота позната је свима вама. Поуздано можемо рећи, ако то што заузето место не одговара заслужену месту доноси наопаку судбину једном човеку, никоја судбина није могла бити више наопака него Бернсова. Међу тим овешталим глумачким фигурама, већином лакрдијашима осамнаестог столећа, још се једанпут јавља џиновски оригиналан човек; један од оних људи који достижу до вечитих дубина, који стају у ред с херојским међу људима: а он је био рођен у једној сиромашној колеби у Ершајру. Највећа душа од свих британских земаља дошла је међу нас у облику једног скотског сељака жуљевитих руку.

Његов отац, сиромах радник, покушавао је разне ствари, али није успео ни у једној, те је непрестано био заплетен у тешкоће. Надзорник, фактор како га зову Скоти, имао је обичај да шиље писма и претње, „због којих смо сви горко плакали“, како вели Бернс; храбар, тешко намучен отац, његова храбра јунак жена, и та деца, од којих је Роберт био једно! На овој земљи, иначе тако пространој, никаква прибежишта за њих. Писма „због којих су сви плакали“, — замислите то. Увек кажем: храбар отац; — ћутљив јунак и песник, без којега син никад не би био песник који говори! Бернсов учитељ долазио је доцније у Лондон и видео шта је добро друштво, али је изјавио да ни у каквом друштву

људи није више уживао у разговору него на огњишту тога сељака. И његових јадних „седам акра закупне земље“, — ни то, ни бедни комадић глинасте земље, нити ишта друго што је покушао да заради парче хлеба, није хтело да му пође за руком; он је био жалосну, неједнаку битку сваки дан свога живота. Али он је храбро држао се у њој, мудар, честит, несавладив човек, гутајући сваки дан ћутке толике жалосне патње; борећи се као незнани херој, — а нико није у новинарским чланцама објављивао његову племенитост, нико му није давао сребрнарије! Ипак, он није био изгубљен; ништа није изгубљено. Роберт је ту; потомак његов, а доиста потомак многих нараштаја таквих људи као што је он.

Тај се Бернс јавио у свима могућним неповољним околностима: необразован, сиромах, рођен само за тежак ручни рад, и пишући, кад је дошао до тога, једним особитим сељачким дијалектом, који је био познат само малој области земље, у којој је он живео. Да је он писао, и само оно што је написао, на општем језику Енглеске, ја не сумњам да не би тада био опште признат као да је један од наших највећих људи, или као да је способан да то буде. То што је он навео толике људе да прозру кроз сурову љуску тог његова дијалекта, то је доказ да је у томе било нешто далеко од обичног. Он је добио извесно признање, и добива га и даље све више, у свима областима нашег пространог саксонског света: свуда где год се говори какав саксонски дијалекат почињу да разумевају, личним испитивањем овога и онога, да је један од најзнаменитијих Саксонаца осамнаестог столећа био ершајрски сељак, по имену Роберт Бернс. Јесте, рекао бих ја, и ту је био један

комад праве саксонске грађе: снажан као стена Харца, коме је корен у дубинама света, — стена, и опет са изворима живе благости у себи! Дивљи, бурни вихор страсти и снаге дремао је ту мирно; таква небеска *мелодија* становала је у срцу његову. Племенита, сурова чистота и искреност; пријатељски, простачки, частан; права простота снаге; с његовом муњевитом ватром, с његовим благим, росним милосрђем; — као стари северни Тор, сељак бог! —

Бернсов брат Џилберт, човек врло разуман и ваљан, говорио ми је да је Роберт у својим младим данима, поред све њихове невоље, био обично највеселији у разговору; друг веома весео, насмејан, осетљив и срдачан; и много је пријатније било слушати га тада, кад је полунаг вадио тресет из мочари или кад је радио тако штогод, него што га је икад знао после тога. Ја то могу веровати. Тај основ веселости („fond gaillard“, како то зове стари маркиз Мирабо), првобитни елеменат сунчаности и радости, удружен с његовим другим дубоким и озбиљним особинама, јесте једна од најпривлачнијих особина Бернсових. Широк основ наде станује у њему; поред све његове трагичке историје, он није суморан човек. Он стреса са себе храбро своје бриге; скаче победоносно преко њих. Он је као лав који стреса „росне капи са своје гриве“, као коњ брза скока, који се *радује* удару копља. Али, доиста, нада, веселост, такве као што су Бернсове, зар оне управо нису излив топле, племените оданости, — која је почетак свега за сваког човека?

Вама би изгледало чудновато, кад бих ја за Бернса казао да је он најдаровитија британска душа, коју смо имали у целом његову столећу, и ипак

ја верујем да ће доћи дан, кад ће бити мало опасно да се тако каже. Његови списи, све што је он *учинио* при таквим препонама, само су један мали одломак њега. Професор Стјуарт приметио је врло тачно, што је доиста истинито за све песнике од вредности, да његова појезија није била каква нарочита особина, него општи резултат од природе снажног, оригиналног духа, који се изражава на тај начин. Бернсови дарови, изражени у разговору, јесу тема свих оних који су га икад чули. Ту су све врсте дарова: од најмилијег изражавања љубазности, до највише ватре страсног говора; гласни изливи веселости, благи уздаси нежности, лаконска силина израза, јасно оштро прозирање, — све је било у њему. Духовите херцегиње славе га као човека, чији говор „заноси их“. То је лепо, али је још лепше оно што је Локарт поменуо, и на што сам се ја више пута позвао, како су келнери и коњушари у гостионицама излазили из својих постеља и долазили у гомили да слушају тог човека кад говори! Келнери и коњушари: — и то су били људи, и он је био човек! Ја сам много слушао о његову говору; али једна од најбољих ствари, коју сам икад чуо о њему, била је она коју сам, прошле године, чуо од једног поштованог господина, који је одавно добро познат с њим. Он ми је рекао да се његов говор одликовао тим, што је увек *имао нешто у себи*. „Он је говорио пре мало него много“, рекао ми је тај стари човек; „седео је радије ћутке ранијих дана свог живота, као да је у друштву личности, које су изнад њега; и увек, кад год је говорио, бацао је нову светлост на ствар“. Ја не знам зашто би ико икад друкчије говорио! — Али ако погледамо на његову општу

снагу душе, на његову здраву *креиост* у сваком смислу, сурову честитост, прозривост, племениту храброст и мушкост, које су биле у њему, — где бисмо лакше нашли боље обдареног човека?

Међу великим људима осамнаестог столећа ја осећам каткад да би се могло наћи, да Бернс личи на Мирабоа више него на икога другога. Они се разликују само у спољашности, али загледајте их дубље: ту је она иста силна, жилава снага тела као и душе; — подигнута у оба случаја на ономе што стари маркиз зове *fond gaillard*. Од природе, од васпитања, а доиста и од народности, Мирабо прави више хуке; то је човек буран, који иде напред необуздано. Али карактеристика Мирабоа јесте и истинитост и разум, снага правог увиђања, надмашност видовитости. Ствар коју он каже вреди запамтити. То је муњевито прозирање у овај или онај предмет: тако оба та човека говоре. Исте бесне страсти; и које се у обојици могу да испољују као најнежнија племенита осећања. Обојица су имали досетљивости, дивљег смеха, енергије, честитости, искрености. Типови та два човека нису неслични. И Бернс је могао управљати, и дебатовати у народним скупштинама, и водити политику, како је мало њих могло. Ах, она храброст, коју је требало показати у хватању кријумчара у Solway Frith-у, *ћутећи* о толиким стварима, где није био могућан никакав добар говор, него само неодређено беснило: та храброст би могла застидети церемонијаре, као што су de Brézé и њему слични; и могла би постати видна свима људима, управљајући краљевинама, владајући великим, за навек знаменитим епохама! Али они су му говорили прекорно, његове званичне старешине

говориле су му и писале: „Треба да радите, а не да мислите“. Нама не треба ваша способност мишљења, највећа у овој земљи; ви имате ту да прегледате пиво; само за то *ви* сте потребни. Врло значајно; — и то вреди поменути, ма да ми знамо шта на то треба рећи и одговорити, као да мисао, моћ мишљења, нису биле у свима временима, на свима местима и положајима светским, баш она ствар која је потребна. Зар није увек кобан онај човек к ји *не* мисли, човек који не може да мисли и да *ви ои*, него који само пипа идући, живи у уображењуд и *превиђа* природу ствари с којом ради? Он превиђа то, он се *вара* у томе, као што ми кажемо; о узима то за ствар, која је сасвим друга ствар — и оставља је да стоји ту као ништавило!, Он је кобан човек, неисказано кобан, кад га доведу на висока места људска. „Зашто се жалити на то“, веле неки; „снази се жалосно одриче њена позорница; то је било истина од вајкада“. Без сумње, и тим горе за *позорницу*, одговарам ја! *Жалити* се мало користи, утврђивање истине може користити. Да једна Јевропа, у којој је већ букнула француска револуција, налази да јој један Бернс ни за шта друго не треба него да прегледа пиво, то је ствар, којој се бар ја не могу *радовати*.

Још једанпут треба да кажемо овде да је поглавита особина Бернсова његова *искреност:* како у његовој појезији, тако и у његову животу. Песма коју он пева није фантазирање; то је песма о ствари која се осетила стварно ту; прва заслуга тога као и свега у њему, и његову животу уопште, јесте истина. Живот Бернсов је оно што можемо назвати једна велика трагичка искреност, — нека врста

дивље искрености, — не свирепе, далеко од тога, него дивље, која се бори гола са истином ствари. У том смислу има нечега дивљег код свих великих људи.

Обожавање хероја, — Один, Бернс? Па лепо; и ти књижевници нису били без неког обожавања хероја; али у какав је чудноват положај ушло сад то обожавање! Келнери и коњушари из скотских гостионица, обилазећи око врата, жељни да чују сваку реч из Бернсових уста, одавали су несвесно поштовање херојскоме. Џонсон је имао својега Босвела за обожаваоца. Русо је имао доста обожавалаца; кнежеви су га посећивали у његовој бедној собици; велики, лепоте одавали су поштовање сиромаху месечару. Што се њега самог тиче, то је била врло злокобна противречност; два краја његова живота нису се могла довести у хармонију. Он седа за сто великаша, а мора да преписује ноте, да би имао од чега живети. Он не може ни да доспе да преписује своје ноте. „Да бих ручао ван куће“, вели он, „ја се излажем опасности да умрем од глади код куће“. И за његове обожаваоце то је била врло загонетна ствар. Ако је обожавање хероја било добро или рђаво, сведоџба животног благостања или злог стања за један нараштај, можемо ли рећи да су *ти* нараштаји доиста врло одлични? И ипак наши херојски књижевници уче, управљају; они су краљеви, свештеници или како хоћете да их назовете; али у суштини нема ничега што би их ма чим могло у томе спречити. Свет *има* да се покорава ономе који мисли и види у свету. Свет може променити начин тога; он може то узети или као благословену, трајну, летњу сунчаност, или као проклету црну буру

и вихор, — са неисказаном разликом користи за свет! Тај је начин врло променљив; али суштину и стварност тога не може променити никоја сила под небом. Светлост или, у оскудици тога, муња: свет може чинити избор. Није у томе да ли ћемо звати једног Одина богом, пророком, свештеником или како било, него да ли ћемо веровати ономе што нам он каже: у томе је све. Ако је то истинита реч, треба да верујемо њој; верујући јој треба да радимо по њој. Какво ћемо *име* или добродошлицу дати њему или њој, то је тачка која се нас поглавито тиче. *Она*, нова истина, ново дубље откривење тајне ове васионе, она је доиста природе каквог посланства озго; и она хоће да јој се покорава и мора јој се покоравати.

Моја последња примедба тиче се оне врло значајне фазе Бернсове историје, — његове посете у Единбургу. Често ми изгледа да је његово бављење ту било највиши доказ, који је он дао, онога колико је вредности и праве мушкости било у њему. Ако мислимо о томе, мало је тежих терета који би се могли натоварити на снагу једног човека. Тако ненадно, све обично *лавовство,* које упропашћује безбројне људе, било је скоро ништа према томе. То је као да је Наполеон постао краљ, не поступно, него одједанпут, од артилеријског поручника, у пуку La Fère. Бернс, још тек у својој двадесет седмој години, није више ни земљорадник; он већ бега у западну Индију, да утекне од срамоте и од тамнице. За тај месец дана он је био пропали сељак; његова плата била је седам фуната годишње, па и та плата била је пропала за њега. Идућега месеца он је био у сјају ранга и лепоте, доводећи наки-

ћене херцегиње до стола за ручавање, магнет за све очи! Несрећа је по неки пут тешка за човека; али на једног човека који може поднети благостање има их стотина који ће поднети невољу. Ја се дивим томе како је Бернс све то поднео. Можда се не би могао показати никоји човек, који је икад био на тако жалосним искушењима и који је тако мало заборављао самог себе. Миран, не зачуђен; ни заплашен, ни понесен; ни збуњеност, ни извештаченост. Он осећа да *он* ту јесте човек, Роберт Бернс; да је „ранг само жиг гвинеје“; да је чувеност само светлост свеће, која ће показати *какав* је то човек, али ни најмање неће учинити да је он бољи, или да је други човек! На жалост, она може лако, ако он не пази на то, да га учини *горим* човеком, бедним, надувеним пустоловом, — надувеним док не прсне, и док тада не постане *мртав* лав; за којега, као што је неко казао, „нема ускрса тела“; то је горе него бити жив пас! — Ту је Бернс за дивљење.

И ипак, на жалост, као што сам поменуо на другом месту, ти ловци лавова били су пропаст и смрт Бернсова. Они су то били, који су му учинили немогућним да живи. Они су се скупљали око њега на његовој ферми, сметали су његовој марљивости; никоје место није било довољно удаљено од њих. Он није могао успети да се заборави његово лавовство, ма како часно да је био расположен да то учини. Он пада у незадовољства, у беде, у погрешке; свет је постајао све очајнији за њега; здравље, карактер, мир духа, свега је нестало; — сад је био довољно усамљен. Трагично је мислити о томе! Ти су људи долазили само да га *виде;* то није било ни из какве симпатије према њему, нити из какве

мржње према њему. Они су долазили да се мало забаве; они су налазили себи забаве, — и живот хероја трошио се у томе!

Рихтер вели да на острву Суматри има нека врста „светлих буба“, велике ватрене муве, које људи натичу на зашиљена дрвета, и тиме ноћу осветљују путеве. Људи од положаја могу тако путовати при повољном осветљењу, што они врло радо и чине. Нека је велика част ватреним мувама! Али! —

ШЕСТО ПРЕДАВАЊЕ

Херој као краљ. Кромвел, Наполеон. Модерни револуционизам.

(Петак, 22. маја 1840.)

Ми долазимо сад до последње форме хероизма, оне коју зовемо краљевство. Заповедник над људима, онај чијој се вољи наше воље морају покорити и часно се предати, и наћи своје добро у томе што тако раде, — то се може сматрати као најважније код великих људи. Он је практички за нас збир *свих* разних облика хероизма; свештеник, учитељ, ма какво земаљско или духовно достојанство, које можемо замислити да је у једном човеку, оваплоћује се ту, да нама заповеда, да нам даје постојане практичке поуке, да нам каже шта треба да радимо сваког дана и часа. Њега зову rex, regulator, roi; наше сопствено име још је боље: king, kõnning, што значи Can-ning — способан човек.

Овде се показују безбројна посматрања, која треба чинити у дубоке, спорне и доиста неиспитљиве области; и о већини тих посматрања ми морамо данас одлучно се уздржати да ма шта говоримо. Као што је Берк казао да је можда правична порота душа управе, и да све законодавство, администра-

ција, парламентарно дебатовање и остале ствари, иду на то „да доведу дванаест непристасних људи у суд“, — тако, с много јачим разлогом, могу ја овде рећи, да наћи вашег *способног човека,* и снабдети га *символима способности*, одавати му достојанство, поштовање, дати му краљевство, суверенство, или ма како то звали, тако да он одиста може имати маха да води људе, према својој способности за то, — то је посао, добро или рђаво вршен, све, које било, друштвене процедуре на овом свету! Изборни говори, парламентски предлози, предлози закона о реформи, француске револуције, све у основи значи то, или ништа друго. Нађите у којој земљи најспособнијег човека, који ту постоји; уздигните га до највишег места, и поштујте га часно и верно; ви имате савршену управу за ту земљу; никакво изборно гласање, ни парламентарна речитост, ни вотирање, ни грађење устава, нити икаква друга машинерија, не може то ни најмање поправити. Та је земља у савршеном стању; то је идеална земља. Најспособнији човек, — то значи од срца најистинитији, најправеднији, најплеменитији човек; оно *што нам он каже да чинимо* мора бити доиста најмудрије, најумесније, што можемо ма где и ма како научити; — и то ћемо ми свакојако, с правом, часном захвалношћу и ништа не сумњајући, и морати чинити! Нашим радом и животом, у колико влада може тим управљати, тада би се добро управљало; то би био идеал свих устава.

На жалост, ми знамо врло добро да се идеали не могу никад потпуно остварити у практици. Идеали морају увек бити врло далеко, и ми ћемо се потпуно захвално задовољити ма с каквим, не

сувише незнатним приближавањем у томе! Нека ниједан човек, као што Шилер вели, сувише охоло „не мери мерилом савршенства јадни производ стварности“ на овом бедном нашем свету. Ми га никако нећемо сматрати за мудра човека; ми ћемо га сматрати као болешљива, незадовољна, луда човека. А ипак, с друге стране, не треба никад заборавити да идеали постоје, и да, ако им се човек никако не приближује, цела ствар пропада. Несумњиво. Никоји зидар не гради потпуно перпендикуларан зид, математски то није могућно; њему је довољан извесан ступањ перпендикуларности, и он, као добар зидар, који мора свршити свој посао, оставља то тако; ипак ако се он *сувише* удали од перпендикуларнога; нарочито ако баци висак сасвим далеко од себе, и гомила циглу на циглу без пажње, онако како му долазе под руку, — такав је зидар, ја мислим, на рђавом путу. Он се заборавио? Али закон гравитације не заборавља да делује на њега; он и његов зид падају у збркану гомилу развалина.

То је историја свих буна, француских револуција, друштвених експлозија, у старим и модерним временима. Ви сте поставили и сувише неспособног човека на чело ствари, човека сувише неплеменитог, нехраброг, блесастог. Ви сте заборавили да има неко правило, нека природна нужност, да се ту поставља способан човек. Цигла мора да је на цигли како то треба, и како се то може. Неспособан, који се лажно издаје за способнога, једном речи *шарлатан*, мора се прилагодити шарлатанству у свакој врсти управе људских ствари! — и оне према томе остају без управе и кисну у неизмерним масама погрешака, јада и беде, споља и изнутра, или,

духовно, милиони бедних пружају руку за храну, која им се дугује, а ње нема. Ту „закон гравитације“ ради; никоји закони природе не заборављају да раде. Милиони бедних избијају у санкилотизму, или у каквој другој врсти лудила; цигле и зидари леже као какав кобни хаос! —

Многе жалосне бесмислице, писане пре неколико стотина година или више, о „божанском праву краљева“, труну сад нечитане у јавним библиотекама ове земље. Нека је далеко од нас помисао да реметимо тихи процес, којим тога неосетно нестаје са земље у тим хранилиштима! У исто време, да не бисмо допустили да та огромна прашињава гомила оде, а да нам не остави, као што то треба, нешто од сваје душе, — ја ћу рећи да је она одиста значила нешто; нешто истинито, које је важно за нас, и за све људе да имају на уму. Уверавати да у једноме, коме било, човеку, кога сте ви изабрали (кога сте ухватили овим или оним путем), и коме сте метнули на главу округло парче метала, и кога сте назвали краљем, — станује нека божанска врлина, која је одмах ушла у њега, тако да је *он* постао као неки Бог, и да му је божанство надахнуло снагу и право да влада над вама у свима правцима! то, — шта можемо друго учинити с тим него да га оставимо да мирно труне у јавним библиотекама? Али ја ћу и то рећи, а то је оно што су ти људи божанског права мислили, да у краљевима, и у свима људским ауторитетима, и у односима које Богом створени људи могу стварати међу собом, има доиста или неко божанско право, или иначе ђаволско неправо; једно или друго од тога двога! Јер је сасвим лажно оно што нас је последње скеп-

тичко столеће учило, да је овај свет једна парна машина. Има Бога у овом свету, и нека божанска санкција, или повреда такве санкције, бди у основи сваке владе и сваког покоравања, и свих моралних радњâ људских. Нема моралније радње међу људима него владања и покорности. Тешко ономе који тражи покорности, кад се она не дугује; тешко ономе који одриче покорност, кад се она дугује! Божји је закон у томе, велим ја, ма како гласили закони на пергаменту написани: има неког божанског права, или иначе ђаволског неправа, у срцу свега онога што један човек тражи од другога.

Неће нам бити од штете да размишљамо о томе; у свима односима живота то ће се нас тицати: у лојалности и уројалности, највишим од тих односа. Ја држим да је модерна заблуда да све бива из личних итереса, да грамзиво лупештво води и одржава у равнотежи све, укратко да ничега божанског нема у удружењу људском, — да је то још гаднија заблуда, ма колико да је природна једном столећу које не верује, него заблуда о „божанском праву“ код људи који се зову *краљеви*. Ја велим, нађите ми правог *Könning*-а, краља, или способног човека, и он има божанско право нада мном. Да ми знамо у некој згодној мери како да га нађемо, и да су сви људи готови да признају његово божанско право, кад је нађено: то је управо лек, који један болестан свет свуд, у овим временима, тражи. Прави краљ, као вођа практичног живота, има увек нечега првосвештеничког у себи, — као вођа духовног, од којега сав практички живот води своје порекло. И то је истина што се каже да је *краљ* глава *цркве*.

— Али ми ћемо оставити ту полемичку бесмислицу једног мртвог столећа нека мирно лежи у својим библиотекама.

Доиста, то је страшан посао, кад треба да *тражите* свога способног човека, а не знајући како треба поступати у томе тражењу! То је жалостан положај света у овим нашим временима. То су времена револуције, и одавно су то била. Зидар са својим зидом од цигала, не пазећи више на висак или на закон гравитације, пао је, скрхао се, и све то лежи у развалинама, као што видимо! Али почетак тога није била француска револуција; она је пре *крај* тога, можемо се надати. Тачније би било рећи да је *почетак* био три столећа раније: у реформацији Лутеровој. То што је она ствар, која је себе још називала хришћанском црквом, постала лажност и срамно тврдила да може опраштати људске грехове за метални кован новац, и да чини још многе друге ствари, које у вечитој истини природе она тада није више чинила: ту је била животна болест. Кад је унутрашње постало лажно, све спољно постајало је све више лажно. Вера је била умрла; све је било сумња, неверица. Зидар је бацио далеко свој висак, он је рекао себи: „Шта је то гравитација? Ту лежи цигла на цигли!“ На жалост, зар још многима од нас не звучи чудновато то тврђење да има божје истине у стварима Богом створених људи; да није све гримаса, „вештина“, дипломатија и не знам шта још! —

Од тог првог потребног тврђења Лутерова: „Ви што самог себе зовете *папа*, ви нисте никако отац у Богу — ви сте — уображена ствар, коју ја не знам како да назовем, кад се учтиво говори!“

— од тога тврђења, па до клицања које се подигло око Камила Демулена у Пале-Ројалу, „*Aux armes*“! кад је народ скочио против свих врста химера, — ја мислим да има природне историјске везе и узрочности. И то клицање, тако страшно, полу-паклено, било је велика ствар. Још једанпут то је био глас пробуђених народа; скачући буновно, као од ноћне море, као из смртног сна, у неко мрачно осећање да је живот стварност, да божји свет није довијање ни дипломатија. Паклено; — јест, јер се није хтело друкчије. Паклено, пошто није ни небеско, ни земаљско! — Шупље, неискрено, *треба* да престане; — искреност, ма каква, треба да почне. Ма шта стало, ма и по цену владе терора, ужаса француске револуције или што било, треба да се вратимо истини. Овде је истина, као што сам рекао, завијена у паклену ватру, јер се није хтело друкчије да то буде.

Општа теорија код угледних класа људи у Енглеској, и на другим местима, била је уобичајена, да је француски народ, у томе времену, тако рећи постао *луд*, да је француска револуција била опште дело суманутости, привремено преобраћање Француске и великих делова света у неку врсту Бедлема. Догађај је настао и беснио; али то је било лудило и ништавило, — које је сад на срећу отишло у област снова и фантазије! — Таквим доконим философима три дана месеца јула 1830. морали су бити врло чудноват појав. Тада се француски народ поново дигао оружан у самртну борбу, да убија и да га убијају, да потврди и одобри ону исту луду фран-

Бедлем — лондонска болница за умноболне.

цуску револуцију! Синови и унуци тих људи, изгледало би, истрајни су у том предузећу; они га не поричу; они хоће да га одобре; они ће хтети изгинути, ако се то не одобри! Философима који су подигли свој систем живота, на тим параграфима лудила никоји појав не би могао бити више узбудљив. Кажу да је сиромах Нибур, пруски професор и историк, пао сломљена срца због тога; да се разболео, ако можемо то веровати, и да је за три дана умро! То доиста није била врло херојска смрт; — мало боља него Расинова смрт, који је умро зато, што га је Лудвик четрнаести једанпут погледао строго. Свет је претрпео неколико знатних судара у његово време; могло би се очекивати да преживи и та три дана, и да се опет обрће око своје осовине, и после њих! Та три дана казали су свима смртнима, да стара француска револуција, ма како луда да може изгледати, није била пролазан наступ лудила, него прави производ ове земље на којој сви живимо; да је то био доиста факат, и да би свет уопште учинио добро, да је свуд сматра као такву.

Доиста, без француске револуције човек не би знао никако како да објасни такво једно доба као што је то. Ми ћемо поздравити француску револуцију, као што би морнари бродоломници поздравили најсуморније стене у свету, који је иначе сав од бездaног мора и таласа. Прави апокалипсис, и ако страшан, за то лажно, суво, вештачко време, посведочавајући још једанпут: да је природа натприродна; ако не божанска, а оно ђаволска; да привидност није стварност; да треба да она постане стварност, или ће свет запалити ватру под њом — спалиће је и претвориће је у оно што је, то јест

у ништа! *Увијање је* свршило; празна рутина је свршила; многе су ствари свршиле. Као трубом страшног суда то је било објављено свима људима. Они су најмудрији који то буду најбрже научили. Биће дуго збуњених нараштаја, пре него што се то не научи; мир је немогућан, док то не буде! Озбиљан човек, окружен, као и увек, читавим светом несугласица, може стрпљиво чекати, стрпљиво се напрезати да изврши своје дело, у сред тога. Пресуда смрти написана је на небу против свега тога; пресуда смрти објављена је сад на земљи против тога; то он својим очима може видети. И доиста, рекао бих, посматрајући другу страну те ствари, какве су ту огромне тешкоће, и како брзо, ужасно брзо, у свима земљама, неумољиво тражење решења тих тешкоћа све више притискује — он може лако наћи други посао да врши, а не да ради у санкилотској области у ово доба дана.

За мене, у овим околностима, та ствар „обожавања хероја“ постаје факат неизразиво скупоцен, најутешнији факат који се види у данашњем свету. Има у њему нека вечита нада за владу над светом. Кад би све традиције, уређења, вере, друштва, које су људи икад установили, пропали, то би остало. Извесност хероја који су нам послани; наша способност, наша потреба да дубоко поштујемо хероје, кад су нам послани, — то сија као поларна звезда кроз облаке од дима, кроз облаке од прашине и сваку врсту рушења и пожара.

Обожавање хероја звучало би врло чудновато тим радницима и борцима у француској револуцији. Ту није било поштовања према великим људима, нити икакве наде или вере, па ни жеље, да би се

велики људи могли опет појавити у свету! Природа, обрнута у „машину“, била је као истрошена сад; није могла никако више рађати велике људе; — ја јој могу рећи, она може онда сасвим престати да ради; ми не можемо да радимо без великих људи! — Али ја немам ни да се препирем о оном начелу „слобода и једнакост“; о оној вери, да би, пошто су велики људи немогућни, просечна множина глупих, малих људи, била довољна. То је била природна вера тада и ту, „слобода и једнакост; никакав ауторитет није више потребан. Обожавање хероја, поштовање *таквих* ауторитета, показало се као лажно, јесте по себи лажност, ништа више од тога! Ми смо имали таквих лажи; ми нећемо више ничему да верујемо. Кад толики лажни, рђави новци пролазе у обрту, то је сад постало обично да се верује да злата више и нема, — па и то да ми можемо да прођемо врло добро и без злата! Ја налазим то, између осталих ствари, у тој општој вици за слободу и једнакост; и налазим да је то врло природно, како су ствари тада стајале.

И ипак поуздано је да је то само *прелаз* од лажног ка истинитом. Сматрано као потпуна истина, оно је сасвим лажно; — то је производ целог скептичког слепила, који се тек *бори* само да види. Обожавање хероја постоји свакад и свуд; не само лојалност, — оно се простире од божанског обожавања озго, до најнижих практичких области живота доле. „Клањање пред људима“, ако то није само гола празна гримаса, коју је боље не правити него правити, — то је обожавање хероја, — признање да у тој присутности нашег брата има нечега божанскога; да је сваки створени човек, као што је Но-

валис рекао, „откривење у месу“. И они су били песници који су измислили све те миле учтивости, које чине живот племенитим! Учтивост није лажност или гримаса; њој не треба да буде таква. А лојалност и само религиозно обожавање још су могући; не само то, још су неизбежни.

Зар ми не можемо рећи, поред свега тога, док су толики наши последњи хероји деловали пре као револуционарни људи, да је ипак сваки велики човек, сваки прави човек по природи својој син реда, а не нереда? Трагички је положај за једног истинитог човека да ради у револуцијама. Он изгледа као анархиста; и доиста неки мучан елеменат анархије наваљује на њега на сваком кораку, на њега чијој је целој души анархија непријатна, мрска. Његов позив јесте ред; и позив сваког човека јесте то. Он је ту зато, да оно што је било нередовно, хаотично, промени у ствар уређену, правилну. Он је мисионар реда. Зар није сав рад човеков на овом свету *стварање реда?* Дрводеља налази сирова дрва: даје им облик, дотерује их до згодне употребе, примењује их за известан користан смер. Ми смо сви урођени непријатељи нереда; трагично је за све нас да се мешамо у кршење икона и у рушење; за великог човека, који је *више* човек него ми, то је два пут трагично.

И тако све људске ствари, и најлуђи француски санкилотизми, раде и морају радити за ред. Ја велим да ту нема ни једног човека, ни који најлуђе бесни, који ипак није, у сваком тренутку, гоњен на ред. И сâм живот његов значи то; неред је распадање, смрт. Нема хаоса који не тражи један *центар*, да се око њега окреће. Догод је човек човек, какав

Кромвел или Наполеон, јесте неизбежни крај каквог санкилотизма. — То је доиста занимљиво: у тим данима, кад је обожавање хероја била најневероватнија ствар за свакога, оно ипак избија, и потврђује се практички, тако да сви морају да га признају. Кад божанско *право* узмете у великом размеру, наћи ћете да то значи и божанску *моћ!* Док се старе лажне формуле свуда газе и руше, нове, праве супстанце неочекивано се развијају као неразорљиве. У бунтовничким временима, кад само краљевство изгледа мртво и уништено, Кромвел, Наполеон истичу се опет као краљеви. Историја тих људи јесте оно што имамо сад да разматрамо, као нашу последњу фазу хероизма. Стара су нам се времена повратила; начин на који су краљеви постајали, и на који се краљевство први пут подигло, поново је изложен у историји та два човека.

Ми смо имали неколико грађанских ратова у Енглеској; ратове Црвене и Беле Руже, ратове Симона де Монфора, и доста ратова који нису много знатни. Али тај рат пуританаца има значаја, који нема никоји други. Уздајући се у вашу непристрасност, која ће допунити с друге стране оно што ја овде немам кад да кажем, ја ћу за тај рат рећи да је и он један одсек оног великог општег рата, који сâм чини праву историју света, — рат вере против неверице; борба људи који теже стварној суштини ствари, против људи који теже привидностима и формама ствари. Пуританци многима изгледају као прости, дивљи иконоборци, бесни рушиоци форама; али би било праведније рећи за њих да су они мр-

Симон де Монфор — борац за уставне слободе у Енглеској и народни јунак (1206.—1265.)

зели *неистините* форме. Ја се надам да ми знамо поштовати Лада и његова краља онако исто као и њих. Сиромах Лад изгледа ми да је био слаб и зле судбе, не нечастан; пре један несрећан педанат, него нешто горе. Његови „Снови“ и његове предрасуде, којима се толико смеју, имају неки мио, љубазан карактер. Он је као какав универзитетски учитељ, чији је цео свет у формама, у школским правилима; чији је појам да су те ствари живот и спас света. Он је постављен одједанпут, са оним непромењљивим, кобним појмом његовим, на чело не једног универзитета, него једног народа, да уреди најсложеније интересе људске, који дубоко задиру. Он мисли да они треба живе по старим, пристојним уредбама, шта више да ће њихов спас бити у ширењу и поправљању тих уредаба. Као слаб човек, он грчевитом жестином тежи свом смеру, чврсто се држи тога, не слушајући никакав глас мудрости, никакав крик сажаљења; он хоће да се његовим школским правилима покоравају његови ученици; то прво, и ништа друго, док то не буде. Он је зле судбе педанат, као што сам рекао. Он је мислио да је свет једна таква школа, а свет *није био* то. Ах, зар његова судба није била доста тешка? Ма каква зла да је чинио, зар се нису она сва страшно осветила на њему?

Заслужно је настајати на формама; религија и све друго природно се увија у форме. И само се на оном свету може становати који има форму. Гола бесформност пуританизма није оно што ја хвалим код пуританаца; то је ствар коју ја сажаљевам, — хвалећи само дух који је то учинио неиз-

Лад — архиепископ кентрберијски, велики реакционар. 1645. енглески га је парламенат осудио на смрт.

бежним! Све се супстанце завијају у форме; али има згодних, правих форама, и има их незгодних, неправих. Као најкраћа дефиниција могло би се рећи: форме које расту око једне супстанце, ако то добро разумемо, одговараће стварној природи и смеру њену, биће истините, добре; а форме, које се свесно мећу око једне супстанце, биће рђаве. Ја вас позивам да размишљате о томе. То одликује истинито од лажног у церемонијалној форми, озбиљну свечаност од празне параде, у свима људским стварима.

Мора бити истинитости, природне спонтаности у формама. У најобичнијем скупу људи зар личност, која говори оно што је унапред спремљено и намештено, није досадна? У простом салону кад видите какве било учтивости да су гримасе, које не потичу ни из какве природне стварности изнутра, ви гледате да те ствари избегнете. Али узмите сад да је то каква ствар од животне важности, нека трансцендентна ствар (као што је обожавање Бога), за коју цела ваша душа, онемела од силног осећања, не зна никако како да нађе форму, да би се изразила, те више онда воли бесформно ћутање него ма какав могућан израз, — шта бисмо ми казали о каквом човеку који долази да вам то представи или изрази као какву маскараду; такав човек нека брзо иде одатле, ако себи добра мисли! Ви сте изгубили јединца сина; ви сте неми, утучени, ни суза немате; и какав бестидник дрско вам нуди да правите погребне игре за њега, као што су стари Грци чинили! Такво комедијашење не само да се не може одобрити, — оно је мрско, несносно. То је оно што су стари пророци звали „идолопоклоништво“, обожавање шупљих *привидности,* што сви озбиљни људи одбацују,

и што ће одбацивати. Ми можемо у неколико разумети шта су ти сироти пуританци намеравали. Лад, који је осветио цркву св. Катарине онако као што су нам описали, с његовим многим, разним церемонијама клечања, гестикулација, усклика: доиста то је пре строги формалиста педанат, који се држи својих школских правила, него озбиљан пророк, који се држи суштине ствари!

Пуританизам је нашао да су *такве* форме несносне; згазио је такве форме; — треба да га извинимо што је рекао: боље никакве форме него такве. Он је стајао проповедајући на својој простој проповедаоници, немајући ништа друго у рукама осим библије. Јест, то је човек који проповеда из своје озбиљне *душе* озбиљним душама људи: зар то није у ствари суштина свих којих било цркава? Најоголићенија, најдивљија стварност, велим ја, боља је од ма какве привидности, ма колико достојанствене. Осим тога она ће се сама поступно увити у привидност која јој *доликује,* ако је она стварна. Не треба се бојати због тога; поуздано не треба се никако бојати. Кад је жив човек ту, наћи ће се одела за њега; он ће сâм наћи себи одела. Али цело одело које тврди да је оно обоје и одело и човек! Ми не можемо „тући Французе“ с три стотине хиљада црвених униформама; треба да су у њима људи! Ја тврдим да се привидност не сме у ствари одвајати од стварности. Ако привидност то чини, — онда се мора наћи људи да се буне против привидности, јер је она постала лаж! Те две супротности, ту у рату међу собом, у случају Лада и пуританаца, старе су скоро као и свет. Оне су ступиле у бесну битку, по целој Енглеској, у то доба, и решавале оружјем

бежним! Све се супстанце завијају у форме; али има згодних, правих форама, и има их незгодних, неправих. Као најкраћа дефиниција могло би се рећи: форме које расту око једне супстанце, ако то добро разумемо, одговараће стварној природи и смеру њену, биће истините, добре; а форме, које се свесно међу око једне супстанце, биће рђаве. Ја вас позивам да размишљате о томе. То одликује истинито од лажног у церемонијалној форми, озбиљну свечаност од празне параде, у свима људским стварима.

Мора бити истинитости, природне спонтаности у формама. У најобичнијем скупу људи зар личност, која говори оно што је унапред спремљено и намештено, није досадна? У простом салону кад видите какве било учтивости да су гримасе, које не потичу ни из какве природне стварности изнутра, ви гледате да те ствари избегнете. Али узмите сад да је то каква ствар од животне важности, нека трансцендентна ствар (као што је обожавање Бога), за коју цела ваша душа, онемела од силног осећања, не зна никако како да нађе форму, да би се изразила, те више онда воли бесформно ћутање него ма какав могућан израз, — шта бисмо ми казали о каквом човеку који долази да вам то представи или изрази као какву маскараду; такав човек нека брзо иде одатле, ако себи добра мисли! Ви сте изгубили јединца сина; ви сте неми, утучени, ни суза немате; и какав бестидник дрско вам нуди да правите погребне игре за њега, као што су стари Грци чинили! Такво комедијашење не само да се не може одобрити, — оно је мрско, несносно. То је оно што су стари пророци звали „идолопоклоништво“, обожавање шупљих *привидности*, што сви озбиљни људи одбацују,

и што ће одбацивати. Ми можемо у неколико разумети шта су ти сироти пуританци намеравали. Лад, који је осветио цркву св. Катарине онако као што су нам описали, с његовим многим, разним церемонијама клечања, гестикулација, усклика: доиста то је пре строги формалиста педанат, који се држи својих школских правила, него озбиљан пророк, који се држи суштине ствари!

Пуританизам је нашао да су *такве* форме несносне; згазио је такве форме; — треба да га извинимо што је рекао: боље никакве форме него такве. Он је стајао проповедајући на својој простој проповедаоници, немајући ништа друго у рукама осим библије. Јест, то је човек који проповеда из своје озбиљне *душе* озбиљним душама људи: зар то није у ствари суштина свих којих било цркава? Најоголићенија, најдивљија стварност, велим ја, боља је од ма какве привидности, ма колико достојанствене. Осим тога она ће се сама постепно увити у привидност која јој *доликује,* ако је она стварна. Не треба се бојати због тога; поуздано не треба се никако бојати. Кад је жив човек ту, наћи ће се одела за њега; он ће сâм наћи себи одела. Али цело одело које тврди да је оно обоје и одело и човек! Ми не можемо „тући Французе“ с три стотине хиљада црвених униформама; треба да су у њима људи! Ја тврдим да се привидност не сме у ствари одвајати од стварности. Ако привидност то чини, — онда се мора наћи људи да се буне против привидности, јер је она постала лаж! Те две супротности, ту у рату међу собом, у случају Лада и пуританаца, старе су скоро као и свет. Оне су ступиле у бесну битку, по целој Енглеској, у то доба, и решавале оружјем

своју заплетену спорну ствар до извесне тачке, с многим резултатима за све нас.

У доба које је настало одмах после доба пуританаца било је мало вероватно да ће се одати правда њиховој ствари, или њима самима. Карло други и његови Рочестери нису били она врста људи којима бисте ви дали да суде о томе, каква је могла бити вредност или значај таквих људи. Да је могло бити какве вере или истине у животу једног човека, то су ти сироти Рочестери, и доба које су они отворили, заборавили. Пуританизам је био обешен о вешала, — као кости главних пуританаца. Ипак се његово дело све више извршивало. Свако право дело једног човека, висио му творац на којим хоћете вешалима, мора да се изврши и хоће да се изврши. Ми имамо наш *Habeas-Corpus*, наше слободно представништво народа; признање велико као свет, да сви људи јесу, или иначе морају, треба и хоће да буду оно што ми зовемо *слободни* људи, — људи којима је живот основан на стварности и правди, не на традицији, која је постала неправедна и химера! То у неколико, и много осим тога, било је дело пуританаца.

И доиста, у колико су те ствари постајале поступно видне, и глас пуританаца почео је да се чисти. Њихови спомени били су, један за другим, скидани с вешала; шта више извесан део њих сад је, у овим данима, скоро канонисан. Eliot, Hampden, Pym, па онда Ludlow, Hutchinson, па и сâм Vane признати су да су нека врста хероја; да су политички patres conscripti, којима, у не малом ступњу, ми дугујемо оно што нам чини слободну Енглеску; не би било добро ни за кога да каже сад за те људе да су неваљали. Мало је пуританаца

од значаја који ма где не налазе своје апологете, и којима озбиљни људи не одају извесно поштовање. Само један пуританац, мислим, и скоро само он, ваш сиромах Кромвел, изгледа да још виси на вешалима, и не налази нигде срдачног апологета. Њега ни светац ни грешник неће да очисте од великог неваљалства. Човек од способности, бесконачног талента, храбар и тако даље; али он је изневерио ствар. Себична амбиција, нечасност, дволичност; бесни, дивљи, притворни Тартиф, који је целу ту племениту борбу за уставну слободу обрнуо у једну јадну игру, играну у његову сопствену корист: тако и још горе карактеришу они Кромвела. А затим ту долазе супротна упоређења са Уашинктоном и другима, а нарочито са оним племенитим Пајмима и Хамденима, чије је племенито дело он украо за себе, и упропастио га до ништавила и нагрде.

Тај поглед на Кромвела изгледа ми да није неприродан производ једнога столећа, као што је осамнаесто. Као што смо казали за слугу, тако кажемо и за скептика: он не познаје хероја кад га види! Слуга је очекивао пурпурне огртаче, златне скиптрове, телесну гарду и свирање труба; а скептик осамнаестога столећа тражи правилне, поштоване формуле, „принципе“, или како било да се зову; стил у говору и понашању, који је достигао да изгледа „за поштовање“, који може заступати себе на какав леп, вештачки начин и добивати гласове какввог просвећеног, скептичког осамнаестог столећа! То је у основи иста ствар, коју оба, и слуга и он, очекују; накићеност каквог *признатог* краљевства, које ће *тада* и они признати! Краљ, који им долази у простом, неформулисаном стању, неће за њих бити краљ.

Од моје стране далеко је од мене да рекнем или да замислим и једну реч подцењивања против таквих карактера као што су Хамден, Елиот, Пајм, за које верујем да су били врло достојни и врло корисни људи. Ја сам марљиво читао што сам могао добавити књига и докумената о њима, — с најчаснијом жељом да им се дивим, да их волим и обожавам као хероје; али, жао ми је рећи, ако стварну истину треба изнети с врло осредњим успехом! У основи ја сам нашао да томе нема места. То су врло племенити људи; они иду својим достојанственим ходом, са својим одмереним еуфемизмима, својим философијама, својом парламентарном речитошћу, својим приходима од бродова, *монархијама човека*: врло уставна, непрекорна, достојна дружина људи. Али срце остаје хладно пред њима; само уображење труди се да им ода неко обожавање. У ствари које се срце човеково распаљује пламеном братске љубави према тим људима? Они су постали ужасно досадни људи! Доста често притискује човека уставна речитост дивнога Пајма, с његовим „седмо и последње“. Ви налазите да то може бити најдивнија ствар на свету, али то је тешко, — тешко као олово, неплодно као иловача; да, једном речи, за вас има мало или ништа што је досад од тога преживело! Човек оставља све те племенитости да стоје на њиховим часним местима: опори, прогнани Кромвел, он је једини човек од свих њих у коме се још налази људске грађе. Велики, дивљи Baresark није могао писати никакву еуфемистичку *монархију човека*; он није говорио, није радио с глатком правилношћу; није никад имао готовог одговора у своју одбрану, него је стајао го, неувијен

у лепе празне фразе; он се борио као цин, очи у очи, груди у груди, с голом истином ствари! Такав је, најзад, прави човек. Ја признајем да сам крив што ценим таквог човека да је изнад свих других врста људи. Глатко обријаних достојанствепика, који мало вреде, налази се доста. Мало хвала човеку што је очувао своје руке чисте, кад је хтео да додирне дело само у рукавицама!

И кад се у целини узме, та уставна толеранција осамнаестога столећа према другим срећнијим пуританцима изгледа да није врло велика ствар. Рекао би човек да је то само један комад формулизма и скептицизма, као и остало. Кажу нам да је жалосно и помислити да је основ наших енглеских слобода положила „празноверица“. Ти су се пуританци истакли с калвинистичким невероватним верама, анти-ладизмима, уест- минстерским конфесијама, тражећи поглавито да имају слободу да *обожавају* на свој начин. Слободу да сами одређују данак; то је ствар коју би они тражили! А празноверица, фанатизам, срамно незнање конституционалне философије настајали су на другој ствари! — Слобода да сами одређују данак? Вадити новац из вашег цепа, само кад вам се наведе разлог? Никоје друго столеће мислим, него само доста неплодно, не би тврдило да је то прво право човеково! Ја бих рекао, напротив, један праведан човек имаће уопште бољи узрок него што је новац, у ком било облику, пре него што се реши да се буни против своје владе. Наш је свет врло збуњен; у њему ће добар човек бити захвалан, кад би видео ма какву врсту владе, која се одржава на неснoсан начин; и у Енглеској, до овога часа, ако он није готов да плати велику количину такса, за

које *он* може видети врло мали разлог, њему неће бити добро, ја мислим! Он мора пробати какву другу климу, него што је ова. Порезници? Новац? Он ће казати: „Узмите ми новац, кад то можете, и кад то тако желите; вуците га — и вуците се с њим заједно, и оставите ме на миру да радим свој посао. Ја сам још овде; могу још радити, после свега новца што сте ми га узели“! Али ако они дођу њему и кажу му: „Признајте једну лаж; тврдите говорећи да обожавате Бога, и ако то не чините; не верујте у ствар за коју ви налазите да је истинита, него у ствар за коју ја налазим, или тврдим да налазим да је истинита“! Он ће одговорити „Не; тако ми Бог помогао, не! Ви можете узети моју кесу; али ја не могу допустити да се моје морално *себе* уништи. Кесу ми може узети сваки друмски разбојник, који би ме срео с пуним пиштољем, али моје себе јесте моје и Бога, мога творца; то није ваше; и ја ћу вам се опирати до смрти, и бунити се против вас, и уопште изнећу све врсте крајности, оптужаба и заплета, да бих то одбранио“!

Доиста, мени изгледа да је то једини разлог, који може оправдати буну, тај разлог пуританаца. То је била душа свих правих буна међу људима. Није сама *глад* произвела ни француску револуцију: не, него осећање несносне *лажности*, која је била прожела све, и која се тада била оваплотила у глад, у општу материјалну мучност и празнину, и тиме постала *неоспорно* лажна у очима свих! Ми ћемо оставити осамнаесто столеће са његовом „слободом да људи сами одређују данак“. Ми се нећемо чудити што му је значај таквих људи, као што су пуританци, остао мрачан. Људима који не верују ни у какву реалност, како

ће једна *стварна* људска душа, најсилнија од свих стварности, тако рећи глас творца овога света, који *нам* још говори, — бити разумљива? Оно што не може свести у конституционалне доктрине, које се односе на „одређивање данка“, или друге такве материјалне интересе, сурове, осетне за чула, — такво столеће мораће одбацити као бесформну гомилу непотребних ствари. Хамдени, Пајми и приход од бродова биће тема многе конституционалне речитости, тежећи да буде ватрена; — која ће сијати, ако не као ватра, а оно као *лед*; а неукротиви Кромвел остаће хаотичка маса „лудила“, „хипокризије“ и још многога другога.

Признаћу то да ми је та теорија о Кромвеловој лажности била увек невероватна. Шта више ја не могу тако што веровати ни о каквом великом човеку. Множине великих људи виде се у историји као лажни, себични људи; али ако хоћемо да посматрамо то, то су само *фигуре* за нас, неразумљиве сенке; ми не гледамо на њих као на људе, који су уопште могли постојати. Само један површан нараштај који не верује, који има очи само за површине и за изгледе ствари, може створити такве појмове о великим људима. Може ли бити велика душа могућна без *савести* у себи, суштине свих стварних душа, великих или малих? — Не, ми не можемо представити Кромвела као лажност и ништавило; што више изучавам њега и његову каријеру, ја то све мање верујем. Зашто бисмо то веровали? За то нема никаква доказа. Зар то није чудновато што, после читавих брда клевета, којима је тај човек био изложен, пошто је био представљен као прави кнез лажљиваца, који никад, или скоро никад, није говорио истину, него је увек лукаво извртао истину, — што још није јасно утвр-

ђена ни једна лажност његова? Кнез лажљиваца, а он није рекао никакву лаж. Ни једну једину, колико сам ја могао видети. То је као кад је Покок питао Гроција: Где је ваш доказ о Мухамедову голубу? Нема доказа! — Да оставимо сва та клеветничка привиђења, као што привиђења и треба оставити. Она нису ликови човека; она су наказне слике маште о човеку, производ спојен од мржње и мрака.

Кад погледамо на живот тога човека својим сопственим очима, изгледа ми да нам се намеће сасвим друкчија хипотеза. Оно мало што знамо о његовим ранијим, тамним годинама, исквареno, како је дошло до нас, зар то не показује сасвим једног озбиљног, осетљивог, искреног човека? Његова нервозна, меланхолична нарав показује пре неку озбиљност, *сувише* дубоку за њега. Ми нисмо дужни да много верујемо оним причама о „духовима“, о белом духу у сред дана, који је прорицао да ће он бити краљ Енглеске; — бар нисмо дужни да томе верујемо више него о каквом другом црном духу, или о ђаволу у *персони*, коме је пред битку код Ворчестера официр *видео* да се он продаје! Али тужна, сувише осетљива, хипокондрична нарав Оливерова, у његовим младим годинама, јесте иначе неоспорно позната. Лекар хентиндонски говорио је самом сер Филипу Варвику, да су га често звали у поноћ; да је Кромвел, пун хипокондрије: држао је да ће скоро умрети и „врте му се у глави уображења о градском крсту“. Те су ствари значајне. Таква раздражљива, дубоко осетљива природа, у тој опорој, упорној снази његовој, није симптом лажности; то је симптом и обећање свега другога, само не лажности.

Млади Оливер био је послан да изучава права; он пада, или се каже да је пао у неке младићске неуредности, за кратко време; али, ако је и било тако, он се брзо каје и напушта све то; тек што је претурио двадесет година, жени се и постаје сасвим озбиљан и миран човек. „Он враћа натраг новац који је добио у игри“, вели прича; — он мисли да ни један такав добитак не може бити стварно *његов*. Врло је занимљиво, врло природно, то „преобраћање“, као што то добро кажу; то буђење једне велике истините душе из светског блатишта, да гледа у страховиту истину ствари; — да види да време и његове привидности, и све, почива на вечности, и да је ова наша сирота земља праг било неба или пакла! Оливеров живот у Св. Ајвију или Илију као трезвеног, марљивог економа, зар то није сасвим живот једног истинитог и скромног човека? Он се одрекао света и његових путева; његове награде нису ствар која га може обогатити. Он обрађује земљу, чита своју библију; сваки дан скупља своје слуге око себе, да се моле Богу. Он теши гоњене свештенике, воли проповеднике; шта више он сâм уме да проповеда, — он опомиње своје суседе да буду мудри, да корисно употребљују време. Каквог „притворства“, „частољубља“, „фразе“, или друге лажности има у свему томе? Наде тога човека, ја у то верујем, биле су управљене на други, виши, свет; његов смер је био да добро стигне *дотле*, идући добро својим скромним путем на *овом* свету. Он не тражи никакве пажње: шта може пажња за њега учинити? „Увек пред очима свога великог надзорника“.

Значајно је и то како он излази на јавност; он, пошто нико други неће то да учини: да се опире

јавном злу. Ја мислим на ствар о бедфордским блатиштима. Нико други неће да позове власт у помоћ; зато он хоће. Пошто је та ствар једном уређена, он се враћа натраг у мрачност, својој библији и своме плугу. „Добити утицаја“? Његов утицај јесте најдостојнији; он потиче из личног познавања њега, као праведног, побожног, разумног и одлучног човека. Тако је он живео, док му није било преко четрдесет година; старост је била сад пред њим и суморна врата смрти и вечности; у том тренутку он је одједанпут постао „амбициозан“! Ја не објашњавам тако његов парламентарни позив!

Његови успеси у парламенту, његови успеси у рату, јесу часни успеси једног храброг човека, човека који има више одлучности у срцу своме, више светлости у глави својој него други људи. Његове молитве Богу; његове захвалности изговорене Богу победе, који га је очувао здрава, и извео га тако напред, и тако далеко, кроз бесну хуку једног света, који је сав устао у борбу, из очајног, како је изгледало, положаја код Денбара; кроз смртну тучу толиких битака, све је то било милост за милошћу, до „највише милости“ ворчестерске битке; све је то добро и истинито за калвинистичког Кромвела дубока срца. Само празним витезима, који нису веровали, који су обожавали не Бога, него своје сопствене „миле коврџе“, фриволности и формалности, живећи сасвим изван посматрања Бога, живећи без Бога у свету, — само је њима требало то да изгледа притворно.

Ни његово суделовање у краљевој смрти не би му донело осуду од нас. То је тежак посао убити једног краља! Али ако један пут ступите у рат с њим, то лежи *ту*; то и све друго лежи ту. Кад сте један-

пут заратили, ви сте учинили да се срећа окрене њему или вама: ту мора гинути он или ви. Помирење је проблематично; оно може бити могућно, или, што је много вероватније, оно је немогућно. Сад је доста опште признато да парламенат, победивши Карла првог, није имао никаква пута да ма какав сталан споразум учини с њим. Велика презбитеријанска партија, бојећи се сад индепендената, врло је брижљиво гледала да учини с њим споразум, брижљиво доиста као за свој сопствени опстанак; али то није могло бити. Несрећни Карло, у оним коначним преговорима у Хамптонкурту, показује се као човек кобно неспособан да се с њим ради. То је био човек који, једном за свагда, није могао и није хтео *разумети*, — чија мисао ни у којој мери није му представљала стварно стање питања; још горе од тога, чија *реч* није никако представљала његову мисао. Ми можемо то рећи о њему без свирепости, пре с дубоким сажаљењем; али то је истинито и непоречно. Изгубивши ту све осим *имена* краљевског, видећи да још поступају с њим као с краљем, привидно га поштујући, он је још уображавао да може изигравати обе партије, наводећи их једну против друге, и увући се у своју стару власт, варајући обе. На жалост, оне су обе увиделе да их он вара. Човек чија вас реч не обавештава никако шта мисли он, или шта хоће да чини, то није човек с којим ви можете преговарати. Ви морате или се уклонити с пута том човеку, или га отерати са свога пута. Презбитеријанци, у своме очајању, још су хтели да се верује Карлу, и ако су нашли да је лажан, и ако су толико пута видели да му се не може веровати. Али не тако Кромвел: „Зар за све

наше битке“, вели он, „да добијемо само једно мало парче хартије“? Не!

У ствари, свуд имамо да покажемо оштро, практично *око* тога човека; како он тежи ономе што је практично и извршљиво, како има тачан поглед у оно' што *јесте* факат. Такав један ум, ја тврдим то, не припада лажном човеку: лажан човек види лажне изгледе, празне речи *довијања*; правом човеку треба да распозна и практичну истину. Кромвелова опомена о парламентској војсци, у почетку борбе, како треба распустити њихове градске стражаре, млаке и неуредне људе, и изабрати снажне људе са села, којима срце ради, да они буду војници место њих: то је опомена човека који је *видео*. Факат одговара, ако увидите праву стварност. Кромвелове *гвоздене руке* биле су оваплоћење тог његова увиђања; то су били људи који се боје Бога, и који се ничега другог нису бојали. Никад нису одлучније искрене чете бораца газиле земљиште Енглеске, или ма које друге земље.

Нећемо ни осуђивати много ону реч Кромвелову, коју им је рекао, а коју су толико осуђивали: „Ако се сукобим у битци с краљем, ја ћу убити краља“. Зашто не? Те су речи биле речене људима, који су стајали пред човеком који је виши од краљева. Они су били ставили на коцку више од својих сопствених живота. Парламенат може официјалним језиком казати за то да је то „борба за краља“; али ми са своје стране не можемо то разумети. За нас то није никако дилетантско дело, никако углађена официјалност; то је чиста, опора смрт и озбиљност. Они су довели ту ствар до позивања у *рат*, страшну борбу, у којој се међусобно убија, где се човек бори с човеком успламтелих очију од беснила, — где се

паклени елеменат у човеку позива, да реши ствар тим! Стога *учините* то, јер то је оно што треба учинити. — Успеси Кромвелови мени изгледају врло природна ствар! Пошто није погинуо у битци, они су били неизбежна ствар. Да такав човек, који има око да види, и срце да сме, напредује од места до места, од победе до победе, док хентиндонски фермер није постао, ма које му име дали, и да се призна за најмоћнијег човека у Енглеској, у ствари за краља Енглеске, — не треба никакве мађије да се то разјасни.

Доиста је жалосна ствар за један народ, као и за једног човека, пасти у скептицизам, у дилетантизам, у неискреност, не познати искреност кад је човек види. За овај свет, и за све светове, које је проклетство тако кобно? Кад је срце мртво, око не може видети. Оно ума што остане само је *лисичји* ум. Кад им је прави *краљ* послан, то је од мале користи; они га не познају, кад им је послан. Они питају презриво: је ли то ваш краљ? Херој троши своју херојску способност у некорисној противречности од *стране недостојних*; и мало може учинити. За себе самог он проводи херојски живот, а то је много, то је све; али за свет он, сразмерно, не чини ништа. Дивља, сурова искреност, која потиче непосредно из природе, није слаткоречива при саслушавању сведока; у вашим нижим судовима, који суде за мале дугове, она је исмејана као варалица. Лисичји ум „открива“ је. Зато што је био човек који вреди за неколико хиљада људи, ваш Нокс, ваш Кромвел, као одговор на то добива то, што се читава два столећа људи препиру да ли је он уопште био човек. Највећи божји дар овој земљи одбацује се с презривим осмехом.

Чудновати талисман вреди као ништавна, лажна пара, која ни у дућанима не вреди као једна обична гвинеја.

Жалосно је то! Ја велим да то треба лечити. Док се то у неколико не излечи, ништа није излечено. „Откривати шарлатане“? Јест, учините то, за име божје, али уједно познајте и људе којима треба веровати! Док то не познамо, шта је све наше знање; како ћемо и умети „откривати“? Јер лисичја лукавост, која сматра себе да је знање, и „открива“ на тај начин, врло се вара. *Преварених* доиста има много! Али од свих *преварених* није нико у тако кобном положају као онај који живи у залудном страху да не буде преварен. Свет постоји доиста; свет има истине у себи, иначе не би постојао! Прво познајмо шта је истина, па ћемо *онда* распознати шта је лажно, и извесно никад пре тога.

„Познати људе којима треба веровати“: ах то је још, и у нашим данима, врло далеко од нас. Само искрен може познати искреност. Није потребан само херој, него и згодан свет, достојан њега; свет не од *слугу*; — иначе херој долази у њега скоро узалуд! Јест, то је далеко од нас; али то мора доћи. Хвала Богу види се да долази. Док то не дође шта имамо ми? Гласачке кутије, гласања, француске револуције: — ако смо ми као слуге, и ако не познајемо хероја кад га видимо, на шта је онда све то? Долази један херојски Кромвел; и за сто педесет година он не може да добије ни један глас од нас. Зато што је неискрени свет, свет који не верује, природна особина шарлатана и оца шарлатана и шарлатанстава! Ту су само могуће беда, забуна, неистинитост. Гласачким кутијама ми мењамо *облик* нашег шарлатана, али суштина његова остаје. Светом слугу треба да влада

привидни херој, краљ који је само краљевски накиђен. То је његов свет; он је његов краљ! У кратко, једна од ове две ствари: или ћемо мало боље научити да познамо хероја, правог управника и вођу, кад га видимо, или ћемо и даље оставити да нама управљају нехеројски људи; — и кад би гласачке кутије звечале на сваком углу по улицама, у њима не би било никаква лека.

Сиромах Кромвел, — велики Кромвел! Неартикулисани пророк; пророк који не може да *говори*. Суров, збуњен, напрежући се да се изрази, са својом дивљом дубином, са својом силном искреношћу; и он је изгледао тако чудноват, међу елегантним еуфемизмима, нежним, малим Фалкландима, дидактичним Чилингуерсима, дипломатским Кларендонима! Погледајте га. Спољна љуска хаотичке збуњености, привиђења ђаволова, нервозни снови, скоро полу-лудило; и ипак тако јасна, одређена енергија човекова, која ради у срцу тога. Нека врста хаотичког човека. Зрак као од чисте звездане светлости и ватре, који ради у таквом елементу безграничне хипокондрије, у бесформном црнилу од мрака! И ипак, поред свега тога та хипокондрија шта је била друго него сама величина човекова? Дубина и нежност његових дивљих осећања, количина симпатије коју је он имао према стварима, — количина прозирања у срце ствари, коју је он хтео још добити, власт над стварима коју је још хтео добити: то је била његова хипокондрија. Невоља тога човека, као и увек невоља једног човека, долазила је од његове величине. И Самуило Џонсон јесте та врста човека. Утучен од туге, само у пола при себи; огроман елеменат жалосног *црнила* које га обавија, — огроман као свет. То је карактер

једног пророчког човека, човека који целом својом душом види, и напреже се да види.

На тој основи ја разјашњујем себи Кромвелову познату збуњеност у говору. Њему самом унутрашњи значај био је јасан као сунце, али грађе којом му је требало да га изрази није било ту. Он је живео ћутке · једно велико море мисли, без имена, око њега целог његова живота; и по његову начину живота мало је чега било што га је позивало да покуша да дâ име томе, или да га изрази. Његовом оштром моћи виђења, одлучном моћи радње, ја не сумњам да он није могао научити и књиге да пише, и да говори доста точно: — али он је извршио теже ствари него што је писање књига. Човек те врсте јесте управо онај човек, који је способан да мушки изврши све оно, што му будете дали да изврши. Ум није говорити и расуђивати; то је видети и уверити се. Врлина, *Vir-tus*, мушкост, *херојство*, то није лепо речена правилност без погрешке; то је пре свега оно што Немци лепо то називају *Tugend* (*Taugend*, *dow*-ing или Dough-tiness), храброст и способност *to do* (чинити). Тај основ ствари имао је Кромвел у себи.

Отуда се разуме како је он, и ако није могао говорити у парламенту, могао проповедати рапсодичким проповедањем; нарочито како је он могао бити велики у неспремљеним молитвама. То су слободни, кипећи изливи онога што је у срцу; метод се не тражи у њима; топлина, дубина, искреност, — то је све што се тражи. Кромвелов обичај да се моли Богу јесте значајна црта његова. Сва своја велика предузећа почињао је молитвом. У мрачним тешкоћама, које су изгледале безизлазне, његови официри и он имали су обичај да се скупе и да се

моле Богу наизменице, часовима, данима, док се није међу њима јавила каква коначна одлука, док нису каква „врата наде“, као што су то они звали, отворила се. Посматрајте то. У сузама, у усрдним молитвама, и у узвицима великом Богу, да се сажали на њих, да учини да његова светлост сине пред њима. Они оружани војници Христови, као што су се они осећали да су; једна мала чета хришћанске браће, који су потргли свој мач против великог, црног, прождрљивог света, не хришћанског него мамонског, ђаволског, — они су дозивали Бога у својим невољама, у својој крајњој невољи, да не заборави ствар, која је његова ствар. Светлост која је сад засијала над њима, — како је могла једна људска душа, којим било средствима, добити бољу светлост? Смер тако схваћен зар није био управо најбољи, најмудрији, једини коме је требало тежити без икаквог оклевања више? Њима је то било као сијање сунчеве сопствене светлости, у пустом, бурном мраку; ватрени стуб ноћу, који је имао да их води по њихову пустом, опасном путу. Зар то није било тако? Може ли душа једног човека, до овог часа, добити да је води ма какав други метод, него сасвим тај исти, — скромна преданост озбиљне, борачке душе пред највишим, пред даваоцем све светлости; била таква молитва говорена, артикулисана, или била без гласа, неартикулисана? Нема никаквог другог метода. „Притворство“. Почиње да човека умара све то. Они који то тако зову немају никаква права да говоре о таквим стварима. Они никад нису смислили какав смер, што се може назвати истином.

Мамон — сиријски бог богатства, после символ богатства (новца, имања).

Они су ишли тамо мерећи *довијања*, обичне вештине, скупљајући гласове, предлоге; они никад нису ни били насамо са истином ствари. — Кромвелове молитве доиста су могле бити „речите“ и много више од тога. Његово срце било је срце човека, који је *умео* да се моли Богу.

Али ја мислим да доиста његови прави говори нису ни приближно били тако неречити, неправилни, као што изгледају. Ми налазимо да је он био, што сви говорници теже да буду: говорник од утиска, и у самом парламенту; говорник чија се тежина одмах осећа. По његову суровом, страсном гласу, увек се разумевало да он *хоће да каже* нешто, и људи су желели да знаду шта. Он није поштовао речитост; шта више он ју је презирао и мрзео; говорио је увек, не мислећи унапред које ће речи употребити. И репортери у тим данима као да су били чудновато искрени, и да су штампару давали тачно оно што су забележили на својим хартијама. И осим тога какав је то чудноват доказ да је Кромвел био притворник, који је унапред размишљао, и увек рачунао, који је играо неку улогу пред светом, да се он до краја није више бринуо о својим говорима! Како му није пало на памет да мало промисли о својим речима, пре него што их баци публици? Ако су речи праве речи оне се могу оставити саме себи.

Али што се тиче Кромвелове „лажи“ ми ћемо учинити једну напомену. Држим да је ово, или нешто слично овоме, истина у томе: Све су партије нашле да су се превариле у њему; свака га је партија разумевала да он хоће да каже *ово*, и чули су га да тако каже, и наједанпут налазе да је он хтео да каже *оно*! Он је био, викали су они, поглавица

лажљиваца. Али сад, управо, зар све то није неизбежна судбина, не једног лажног човека, у таквим временима, него просто једног вишег човека! Такав човек мора умети да прећути. Ако он иде путем носећи своје срце на језику, да га гавранови кљуцају, он неће далеко отићи на свом путу! Није корисно ни за којег човека да се настани у стакленој кући. Човек треба увек да је самом себи судија, колико ће од свога духа показати другим људима, па и онима које би хтео узети да раде заједно с њим. Стављају се неумесна питања; ваше је правило да оставите онога, који пита, необавештена о тој ствари; само не, ако се можете уздржати, да га *лажно* не обавестите, него тачно да га оставите, да онако исто не зна о тој ствари као и пре што није знао! Кад би се могао наћи прави одговор, онда би мудар и частан човек гледао да у таквом случају тако одговори.

Нема сумње да је Кромвел често говорио дијалектом малих, потчињених партија; њима је он изражавао један део својих мисли. Свака мала партија мислила је за њега да је он сав њен. Отуда њихово беснило, свакога и свих, што су нашли да он није њихове партије, него своје сопствене партије! Је ли то била његова кривица? У свима периодама његове историје он је морао осећати, међу таквим људима, да су, ако би им разјаснио дубље увиђање које је он имао, они морали или тргнути се, заплашени од тога, или, верујући у то, гледати како се потпуно распада њихова мала, компактна хипотеза. Они више нису могли радити у његовој области; шта више можда тада нису могли радити више ни у својој сопственој области. То је неизбе-

жан положај једног великог човека међу малим људима. Мали људи, веома активни, корисни, могу се видети свуда, и цела њихова активност зависи од каквог уверења, које је за вас осетно ограничено, несавршено, оно што ми називамо *заблуда*. Али кад би то било увек из доброте, је ли онда дужност, увек или често, да их човек ремети у томе? Понеки човек, који прави хуку у свету, држи се само какве ситне традиционалности, конвенционалности, за њега несумњиве, за вас невероватне: сломите то под њим, он ће потонути у бесконачне дубине! „Ја бих хтео да ми је рука пуна истине“, рекао је Фонтенел, „па да отворим само мој мали прст“.

И кад је то факат и у стварима доктрине, колико више у свима пољима практике! Ко уопште не може да *чува своје мисли за себе самог*, не може извршити никакву знатну ствар. И ми све то зовемо „претварање!“ Шта бисте ви мислили, кад би ђенерала једне војске назвали притворником, зато што свакоме каплару и простом војнику, коме се прохтело да пита, није казао шта он о свему мисли? — Ја бих пре рекао да је Кромвел извео све то тако, да се морамо дивити његову савршенству. Бесконачан вртлог таквих радозналих „каплара“ гомилао се око њега за време целог његова јавног рада, и он им је одговарао. То је морало бити. Као велики човек, који истинито види, он је и то извршио. Ни једна доказана лажност, као што сам казао; ни једна! О коме бисте човеку, који се икад пробио кроз такав сплет ствари, казали толико?

У ствари има две заблуде, које далеко преовлађују, које изопачавају до самог основа наша суђења, створена о таквим људима као што је Кромвел; о

њиховој „амбицији“, „лажности“ и другим таквим стварима. Прва је та, што се крај његове каријере узима за ток њен и за полазну тачку њену. Обичан историк једног Кромвела замишља да је он одлучио да постане заштитник Енглеске у време, кад је обрађивао земљу у Кембриџшајру. Његова каријера лежала је ту сва нацртана пред њим: програм целе драме, коју је он корак по корак драматички развијао, са свима могућним лукавствима и лажном драматургијом, — он, какав је био, шупаљ, сплеткашки *Ηιποκριτης* или комедијаш! То је изопаченост из корена, која је скоро општа у таквим случајевима. И помислите за један тренутак како ствар сасвим друкчије стоји! Колико може неко од *нас* предвидети свој сопствени живот? На малој даљини пред нама све је мрачно; једна неразмрсива гужва могућности, бојазни, покушаја, нада̂ које тамно светлуцају, тај Кромвел није имао свој живот пред собом као какав програм, раширен тако да му је тада требало, како је био неисцрно лукав, само да га драмски одигра, сцену за сценом! Не тако. Ми видимо то тако, али њему то никако није било тако. Какве би бесмислице отпале саме по себи, кад би само тај један непоречан факат историја часно имала на уму! Историци ће вам, истина, рећи да они то имају на уму; али погледајте да ли је тако и у ствари! Обична историја, као у том Кромвелову случају, ни мало се на то не обзире; и најбоље врсте историје само се овде онде обзиру на то. Да се то има на уму, као што треба, строго савршено, као што је у ствари *било*, за то треба одиста ретке способности, ретке, шта више немогуће. Прави Шекспир треба за ту способност; или више него Шекспир; човек који би

могао *одиграти* живот каквог брата човека, гледати очима тога брата човека, све тачке његова пута у животу, све ствари које је *он* видео; укратко *познати* његов живот и њега, као што, по својој прилици, мало „историка“ то чини. Пола или више од свих тих нагомиланих изопачавања, која кваре нашу слику о Кромвелу, нестаће, ако се само мало потрудимо да часно представимо ствари тако; у наизменици, како су *биле*, а не у гомили, како су набацане пред нас.

Али друга једна заблуда у коју се, мислим уопште пада, односи се на ту саму „амбицију“. Ми претерујемо говорећи о амбицији великих људи; ми се варамо о њиховој природи. Велики људи нису амбициозни у том смислу; само је мали, сиромах човек тако амбициозан. Испитајте човека који живи бедно зато што не сија над другим људима; који иде тамо амо и истиче се да га виде, кога мучи жеља да људи виде његове дарове и захтеве; који се напреже да принуди свакога, тако рећи да преклиње свакога за име Бога, да га признају за великог човека, и да га поставе над главама људи! Такво једно створење јесте један од најбеднијих призора који се виде под сунцем. Велики човек? Сиромах, празан човек, болешљиво измучен; згоднији за болницу него за престо међу људима. Ја вам саветујем да му се уклањате с пута. Он не може ићи мирно својим путем; ако га не гледате, ако му се не дивите, ако не пишете чланке о њему, он не може живети. То је *празнина* човека, не његова величина. Зато што нема ништа у њему, он је гладан и жедан да види да ви нађете што год у њему. Доиста ја верујем да никоји велики човек, па ни приро-

дан човек, који има у себи здравља и стварне суштине ма колико, никад није био тако мучен.

Ваш Кромвел, шта је њему требало да буде „опажен“ од хучних гомила народа? Бог, његов творац, њега је већ опазио. Он, Кромвел, био је већ ту; никаква пажња не би га учинила друкчијим него што је већ био. Док му коса није оседела, и док почевши силазити низ брдо није видео да је живот ограничен, не бесконачан него коначан, и да се унапред може одмерити, он је био задовољан да оре земљу и да чита своју библију И у својим старим данима он то није могао дуже издржати, а да се не прода лажности, да би се могао возити у позлаћеним колима у Уајтхал, и да тамо наваљују на њега писари са свежњима хартија, „одлучите ово, одлучите оно“, које у крајњем болу срца никоји човек не може савршено одлучити! Шта ће томе човеку позлаћена кола? Зар у његову животу није одавно била нека тежина смера, неки страх и сјај, као да је са самога неба? Његов живот ту као човека стављао га је изнад потребе позлаћености; смрт, божји суд и вечност: те су ствари биле већ основ свега онога што је он мислио или радио. Цео његов живот био је обавијен као неким морем од безимених мисли, којима никакав језик једнога смртнога није могао дати име. Божја реч, као што су пуритански пророци тога доба то читали, то је било велико, а све друго било је њему мало. Казати за таквог човека да је „амбициозан“, представљати га као јадног празнова, какав је мало час описан, мени изгледа најпростији солецизам. Такав један човек рећи ће: „Чувајте ви своја позлаћена кола и светину што виче ура; чувајте своје чиновнике

са црвеним тракама, своје утицаје, своје важне послове. Оставите ме на миру; оставите ме на миру, ја сам већ сувише живео!“ Стари Самуило Џонсон, највећа душа у Енглеској, у његово време, није био амбициозан. „Corsica Boswell“ шетао се дигнуте главе при јавним светковинама, са шареним тракама око свога шешира, а велики стари Самуило остајао је код куће. Душа широка као свет, потонула у своје мисли, у своје болове; — шта ће њој параде и траке на шеширу?

Ах, јест, ја ћу опет рећи: Велики ћутљиви људи! Гледајући у наоколо на хучну празнину света, на речи с мало значаја, на радње с мало вредности, човек воли да размишља о великом царству *ћутања*. Племенити, ћутљиви људи, расејани тамо амо, сваки на свом пољу; ћутке мислећи, ћутке радећи. О њима никоје јутарње новине не помињу. Они су со земље. Земља која нема ни једног или има мало таквих људи на рђавом је путу. Као шума која нема *коренова*, која се сва претворила у лишће и гране; — која би се морала брзо осушити и не бити више шума. Тешко нама ако немамо ништа друго него само оно што можемо *показати* или рећи. Ћутање, велико царство ћутања: више од звезда, дубље од краљевстава смрти! Само је оно велико; све друго је мало. — Ја се надам да ћемо ми Енглези дуго одржати наш *велики таленат за ћутање*. Пустите друге, који не могу да не стоје на данцима од буради, нека декламују, нека их гледа светина с пијаце, нека обрађују искључиво говор, — да постану врло зелена шума без коренова! Соломон вели:

[1] О Босвелу већ је раније поменуто да је био обожавалац Џонсона.

Има времена за говор, али има и времена да се ћути. Каквог великог, ћутљивог Самуила, који није нагнан да пише, као што стари Самуило Џонсон каже о себи, због *оскудице у новцу*, и ни због чега другога, могао би човек упитати: „Зашто не устајете и не говорите, да проповедате свој систем, да оснивате своју секту?“ „Доиста“, он ће одговорити, „ја сам се *уздржавао* досада са својом мишљу; срећом ја сам још имао снаге да је задржим у себи, нисам осетио никакав притисак довољно јак да је изразим. Пре свега, мој „систем“ није за ширење; он је зато да ми послужи да по њему живим. То је његов велики смер за мене. Па онда „част?“ Ах, јест; — али као што је Катон казао о статуи: Толике статуе у вашем форуму; зар не би било боље упитати, где је Катонова статуа?“

Али сад као претегу тој теорији ћутања, допустите ми да кажем да има две врсте амбиције: једна сасвим за осуду, друга похвална и неизбежна. Природа се постарала да велики ћутљиви Самуило не ћути сувише дуго. Себичну жељу сијати над другима треба сматрати као сасвим јадну и бедну. „Ти тражиш велике ствари, не тражи их“: то је сасвим истина. И опет велим, има једна неутољива тежња у сваком човеку: да се развија по величини, за коју га је природа створила, да изражава, да израђује оно што је природа ставила у њега. То је право, умесно, неизбежно; шта више то је дужност, па и сума дужности за једног човека. Смисао живота овде на земљи може се дефинисати да је у овоме: развијати своје *ја*, радити оно зашто је човек способан. То је потреба за људско биће, први закон нашег живота. Колриџ врло лепо при-

мећује да дете учи да *говори* из потребе коју осећа. — По томе ми ћемо рећи: одлучити о амбицији, да ли је она рђава или не, за то треба две ствари имати на уму. Не само тежња за местом, него и способност човека за место: то је питање. Можда је то место било *његово;* можда је он имао природно право, па и дужност, да тражи то место! Мирабовљеву амбицију да буде први министар како можемо осуђивати, кад је он „једини човек у Француској који је могао учинити добра с тога места!“ Можда би био поузданији, да није тако јасно *осећао* колико добра може он учинити! Али један сиромах Некер, који није могао учинити никаква добра, који је и осећао да га не може учинити, и опет остао сломљена срца зато што су га избацили на поље, и тако с тим свршио, — Гибон би се могао жалити на њега. — Природа, велим, постарала се довољно да и велики ћутљив човек тежи да говори, и сувише довољно!

Замислите, на пример, да сте ви открили у честитом старом Самуилу Џонсону, у његову повучену животу, да је било могућно за њега да учини неоцењиво, божанско дело за своју земљу и за цео свет. Да је савршени небески закон могао постати закон на овој земљи; да је молитва, којом се он молио сваки дан, „Да дође царство твоје“, најзад услишана! Да сте ви уверили његово суђење о томе, да је то могућно, да се то може извршити; да је он, суморни, ћутљиви Самуило, позван да узме удела у томе! Зар се не би цела душа тога човека

Жак Некер — француски државник (1732.—1804.). *Едуард Гибон* — чувени енглески историк (1737.—1794.); најбоље му је дело „Историја опадања и пада римскога царства“.

распламтела до божанске ведрине, до племенитог израза и одлуке за рад; бацајући под своје ноге све муке и недаће, сматрајућу сву жалост и противречност за малу ствар, — и цео мрачни елеменат његова живота зар не би синуо јасним зрацима светлости и муње? То би била права амбиција. И сад помислите како је у ствари било с Кромвелом. Одавно патње божје цркве, прави ревносни проповедници истине бацани у тамнице, шибани, окивани, одсецане им уши, божје јеванђеље бацано под ноге недостојних; — све је то тешко притискивало његову душу. Дуго година посматрао је он то у ћутању, у молитви; не видећи никаква лека на земљи, тврдо верујући да би дошао лек у небеској доброти, — да је такав ток ствари лажан, неправедан, и да не може једнако трајати. И сад то почиње свитати; после дванаест година ћутања и чекања цела се Енглеска узбуђује, треба опет да буде један парламенат; право ће добити гласа за себе: неизразива, добро основана нада доћи ће опет на земљу. Зар није вредело бити члан таквог парламента? Кромвел баци свој плуг и пожури тамо.

Он је ту говорио, — то су били сурови изливи ватрености, изрази истине коју је сâм видео, у којима се виде неки зраци од њих. Он је радио ту, он се борио и био битке, као снажан, прави џин од човека, кроз грмљаву од топова и све остало, — све даље и даље, док ствар није *триумфовала*, а њени непријатељи, тако страшни пре, нису сви били очишћени испред ње, те је свитање наде постало јасна светлост победе и извесности. Што је он стојао ту као најјача душа Енглеске, неоспорни херој целе Енглеске, — шта је с тим? Постало је могућно да се закон Христова јеванђеља може сад

утврдити у свету! Теократију, о којој је Џон Нокс са своје предикаонице могао сањати као о једном „скромном уображењу“, тај практични човек, који је искусио цео хаос најсуровијег практичког живота, усудио се да сматра да је њу могућно *остварити*. Они који су били највиши у Христовој цркви, најскромнији, најмудрији људи, они ће управљати земљом; у неком знатном ступњу то је могло бити тако, и требало је да буде тако. Зар то није било истинито, божја истина? И ако је то било истина, зар то није било онда она ствар коју је требало чинити? Најснажнији практички ум у Енглеској усудио се да одговори. Јест! То ја називам племенит, истинит смер; зар то није, на његову сопственом дијалекту, најплеменитије што је могло ући у срце државника или човека. За једног Нокса предузети то било је нешто; али за једнога Кромвела, са његовим великим здравим разумом и искуством онога што је био наш свет, — ја мислим да историја показује само то један једини пут у таквом ступњу. Ја сматрам то као врхунац протестантизма, најхеројскију фазу, која је „вери у библију“ била намењена, да се изведе овде на земљи. Замислите то: да је једноме од нас било јасно како можемо учинити да право буде суверени победилац над неправом, и да је све оно што смо желели и тражили у молитвама, као највише добро за Енглеску и за све земље, једна достижна ствар!

А сад, морам рећи, *лисичји* ум, са својом лукавошћу, хитрином и окретношћу у „откривању притворника“, изгледа ми да је доста жалостан посао. Ми смо имали само једног таквог државника у Енглеској; само једног човека, колико ја могу да

видим, који је икад у свом срцу имао ма који такав смер. Само један човек у току од *пет стотина година;* и то је била његова добродошлица. Он је имао присталица на стотине или на десетине; противника на милионе. Да се сва Енглеска скупила око њега, — онда би Енглеска могла бити једна *хришћанска* земља. Таква каква је, лисичја лукавост још седи код свога безнадног проблема. „Дат је свет варалицâ, да извуку једну часну ствар из своје удружене радње“; — како је тежак тај проблем, то можете видети у судовима и на каквим другим местима! Док најзад праведним гневом неба, али и небеском великом милошћу, та ствар не почне да постаје устајана, и да тај проблем не постане свима људима осетно, поуздано безнадан. —

Али што се тиче Кромвела и његових намера, Јум и многе његове присталице излазе ми с признањем, да је Кромвел *био* прво искрен; искрен „фанатик“ у почетку, али је поступно постао „притворник“, пошто су се путеви око њега отворили. Та теорија о фанатику — Хипокриту — јесте Јумова теорија о њему, која је после раширена — на Мухамеда, и на многе друге. Мислите о томе озбиљно, ви ћете наћи нешто у томе; не много, не све, врло далеко од свега. Искрена херојска срца не мењају се тако жалосно. Сунце одбија нечистоћу, навлачи се кобним мрљама, али се не гаси, и *никако не постаје од сунца маса мрака!* Ја ћу се усудити да кажем да то никад није било с великим, дубоким Кромвелом; ја мислим никад. Рођени син природе, лавова срца! Као Антеју, његова снага

Антеј — по митологији ст. Грка цин, син бога Посејдона и земље. Кад год је додирнуо земљу, своју мајку, добивао је

долазила је од *додира земље*, његове матере; подигните га од земље, подигните га у притворство, у ништавило, његова је снага отишла. Ми нећемо тврдити да је Кромвел био човек без погрешака, да он није никад грешио, да није био неискрен између осталог. Он није био дилетантски професор „савршенстава“, „непогрешног владања“. Он је био сурови Орсон, који је крчио свој пут кроз стварно право *дело*, — без сумње с понеким *падом* на том путу. Неискрености, погрешке, врло многе погрешке сваког дана и часа: то му је било и сувише добро познато, познато Богу и њему! Сунце је помрачило много пута, али сунце није постало мрак. Кромвелове последње речи, кад је лежао чекајући смрт, биле су речи хришћанског, херојског човека. Слао је непрекидане молитве Богу, да би он судио, праведно, али и милостиво, њему и тој ствари, пошто то људи нису могли. То су врло дирљиве речи. Он је предао своју дивљу, велику душу; његови трудови и грехови, све је то сад било свршено на тај начин, у присуству његова творца.

Ја бар са своје стране нећу казати за тога човека да је притворник! Притворник, маскиран, живот његов сама театралност; празни, неплодни шарлатан, гладан клицања светине? Том је човеку врло добро годила мрачност, док му глава није оседела; а сад је био, стојећи ту признат као беспрекоран, прави краљ Енглеске. Зар један човек не може без краљевских кола и огртача? Је ли то такво блаженство

нову снагу, и Херкул га је могао савладати само тако, што га је држао одигнута од земље и тако га удавио. *Орсон* — јунак из једног старог енглеског романа; Орсона је медвед одгајио.

имати писаре који вам непрестано досађују са свежњима хартија, омотанима црвеном траком? Прости Диоклецијан више воли да сади купус; Ђорђе Вашинктон, не неизмерно велики човек, чини тако исто. Рекао би човек да би то сваки прави човек могао урадити, и да би то урадио. У тренутку кад је његов задатак у улози краља свршен, — остављај то.

Међутим, да напоменемо како је *краљ* свуд преко потребан, у свима покретима људским. Јасно се видело у том истом рату шта бива с људима, кад не могу да нађу поглавицу, а њихови непријатељи то могу. Скотски народ био је скоро сав једногласно за пуританизам; ревностан и једнодушан у томе, како у том енглеском крају острва никад ни из далека није био случај. Али међу њима није било великога Кромвела; само сироти Арџили, страшљиви, оклевала, дипломатски, и други такви као и они; ни један од њих није имао срце довољно истинито за истину, нити је смео да се преда истини. Они нису имали вође, а растурена партија каваљера у тој земљи имала је једнога, Монроза, најплеменитијега од свих каваљера; савршена, честита срца, сјајног човека, који се може назвати херој-каваљер. Погледајте сад на то: с једне стране поданици без краља, с друге стране краљ без поданика! Поданици без краља не могу учинити ништа; краљ без поданика може учинити нешто. Тај Монроз са шаком Ираца или дивљих брђана, од којих је мало који имао пушку у рукама, наваљује као вихор на извежбане пуританске војске; бије их једно за другим

Монроз — у почетку је био у презбитеријанском покрету противу енглескога краља Карла I, али доцније ступи у савез с краљем против енглеских и скотских презбитеријанаца, те га парламенат осуди на смрт (1650.).

неких пет пута, и чисти од њих поље пред собом. Он је био за једно време, само за кратко време, господар целе Скотске. Један човек, али он је био човек; један милион одушевљених људи, али *без* једнога; они против њега били су немоћни! Можда од свих личности у тој пуританској борби, од првог до последњег, једини, без кога се није могло бити, био је доиста Кромвел. Видети, и усудити се, и одлучити; бити чврст стуб у метежу од неизвесности; — краљ међу њима, звали га они тако или не.

Међутим, управо је ту тешкоћа за Кромвела. Сви његови други поступци нашли су браниоце, и уопште су одбрањени; али то распуштање крњега парламента и узимање протектората, то не може нико да му опрости. Он је био потпуно дорастао да буде краљ Енглеске; поглавица победоносне партије у Енглеској; али изгледа да он није могао без краљевског огртача, и продао се пропасти, да би га добио. Да разгледамо мало како је то било.

Кад су тада Енглеска, Скотска, Ирска лежале све потчињене, под ногама пуританског парламента, настало је практично питање, шта да се ради с њим? Како ћете владати тим народима, које вам је провиђење на чудноват начин ставило на расположење? Јасно је да та стотина доживелих чланова Дугог Парламента, који седе ту као највиша власт, не могу довека ту седети. Шта *да* се ради? — То је питање на које теоретички творци устава могу лако наћи одговор; али за Кромвела, који је гледао ту у стварне, практичке факте, није могло бити заплетенијег питања од тога. Он је питао парламенат шта ће одлучити о том? На парламенту је било да каже. Али и војници, и ако су били противници фор-

муле, који су купили ту победу својом крвљу, изгледало је да би требало да и они нешто кажу по тој ствари! Ми нећемо „за све наше борбе да немамо ништа друго него једно мало парче хартије“. Него тражимо да се закон божјег јеванђеља, којему је он преко нас дао победу, установи, или да се гледа да се установи у овој земљи!

Три године, вели Кромвел, то је питање одјекивало у ушима парламента. Они нису могли дати никаква одговора; само се говорило, ништа друго. Можда је то у природи парламентарних тела; можда никоји парламенат не може у таквом случају дати икакав други одговор него опет то, говорити, и говорити, и ништа друго. Ипак мора се и треба одговорити. Вас шездесеторо ту, што сте брзо постали мрски целоме народу, па и достојни презирања, које цео народ већ зове крњи парламенат, ви не можете више седети ту; ко ће или шта ће онда доћи за тим? „Слободан парламенат“, право избора, конституционалне формуле једне или друге врсте, — све је то једна изгладнела ствар, која долази на нас, на коју нам треба одговорити, или ће нас она прогутати! И ко сте ви што брбљате о конституционалним формулама, о правима парламента? Ви сте имали да убијете свога краља, да изведете Прајдова чишћења, да гоните и прогоните по праву јачега свакога онога који није радио за вашу ствар; остало је ту само педесет шездесет вас, да дебатујете данас. Кажите нам шта ћемо да радимо, не у облику формуле, него практичког факта!

Како су они напослетку одговорили, то је остало тамно до данас. И са̂м марљиви Годуин признаје да он не може то да објасни. Највероватније

је да тај јадни парламенат није још хтео, или није ни могао, да се распусти и растури; да кад је дошао до тренутка да се доиста растури, они су опет, по десети, или дванаести пут, одлагали то, — и Кромвел је изгубио стрпљење. Али ми ћемо узети најповољнију хипотезу, која је икад изнета за парламенат; најповољнију, и ако ја држим да она није истинита, него сувише повољна.

По тој верзији: у тренутку крајње кризе, кад су Кромвел и његови официри били с једне стране, а педесет до шездесет чланова тога парламента с друге, изненада кажу Кромвелу да парламенат у свом очајању мисли да одговори на врло чудноват начин; да у њихову суманутом, завидљивом очајању, да бар уклоне војску, ти људи мисле да журно протуре у парламенту неку врсту била реформе: да парламенат бира цела Енглеска; да се уведе једнака изборна подела по окрузима, слободно гласање и остале такве ствари! Једна врло спорна или, доиста, за *њих* неспорна ствар. Бил о реформи. Слободно гласање Енглеза? Али, и самеројалисте, приморани на ћутање, али неистребљени. можда нас надмашавају у броју; велика бројна већина Енглеске била је увек равнодушна према нашој ствари; она ју је само гледала и потчињавала се. Ми смо већина по тежини и снази, а не по броју глава! И сад с вашим формулама и билима о реформи цела ствар, горко добивена нашим мачевима, опет ће пасти у море; постаће гола нада и вероватност, и *мала* као вероватност? А то није вероватност; то је извесност, коју смо ми задобили божјом снагом и својим сопственим десницама, и коју сад држимо лепо овде. Кромвел је сишао код тих упорних чланова; пре-

кинуо их у оној брзој марљивости за њихову бил реформу; — наредио им да иду кући, и да не говоре ништа више. — Зар му то не можемо опростити? Зар га не можемо разумети? Џон Милтон, који је изблиза гледао све то, могао му је одобравати. Стварност је далеко очистила формуле испред њега. Ја замишљам да је већина људи, који су били стварности у Енглеској, могла увидети потребу тога.

Тако је снажан, смео човек довео све врсте формула и логичких површности против себе: усудио се да се позива на искрену ствар те Енглеске: да ли ће га она подржавати или не? Занимљиво је гледати како се он труди да уставно влада, да нађе какав парламенат да га подржава; али не може. Његов први парламенат, онај што га зову Барбонов парламенат, јесте тако рећи *сазив нотабила*. Из свих крајева Енглеске старешине и главни пуритански чиновници одређују људе најотменије по њиховој религиозној репутацији, утицају и оданости истинитој ствари: они су се скупили да нацртају један план. Они су одобрили оно што је било; одредили су колико су могли оно што ће бити. Они су били презриво названи *Барбонов парламенат*, по имену човека, који као да се није звао Barebones, него Barbone, један доста добар човек. И њихов рад није био шала; то је била врло озбиљна стварност, — један оглед од стране тих пуританских нотабила, да се види колико је закон Христов могао постати закон те Енглеске. Било је паметних људи међу њима, људи извеснога ранга; а већину од њих, мислим, да су чинили људи дубоке побожности.

Џон Милтон — енглески песник (1608. 1674.), главно му је дело „**Изгубљени Рај**“.

Али 'они су пали, како изгледа, и срушили се, кушајући да реформишу највиши суд! Они су се најпосле растурили, као непозвани за то, оставивши поново своју влласт у руке лорда-генерала Кромвела, да чини с њом што хоће и што може.

Шта ће да чини с њом лорд-генерал Кромвел, „врховни поглавар свих снага дигнутих и које су за дизање“? Он тиме види себе, у том беспримерном сплету, тако рећи као једини ваљан ауторитет који је остао у Енглеској, и да између Енглеске и крајње анархије нема ништа друго осим њега самог. Такав је непоречан факат његова положаја и положаја Енглеске, ту и тада. Шта ће он да чини с њом? После размишљања он одлучује да ће је *примити*, да ће формално, с јавпом свечаношћу, рећи и заклети се пред Богом и пред људима: „јест, таква је ствар, и ја ћу учинити најбоље што могу с тим!“ Протекторство, оруђе владе, — то су спољне форме ствари; израђене и одобрене како је то могло бити у тим приликама, од судија, од главних званичника, „савета официра и личности од значаја у народу“; и што се тиче саме ствари било је доста непоречно да на тој прелазној тачки, на коју су ствари сад дошле, није *било* никаквог другог избора, него анархија или то. Пуританска Енглеска могла је то примити или не; али пуританска Енглеска била је, у стварној истини, тиме спасена самоубиства! — Ја верујем да су пуританци,. неартикулисано, гунђајући, ипак захвално и стварно одобрили тај ванредни чин Оливеров; бар су га он и они заједно изводили добро, и све боље, до послетка. Али у своме парламентарном *артикулисаном* систему

они су имали својих тешкоћа, и најзад нису знали потпуно шта да кажу о томе! —

Кромвелов други парламенат, управо његов први правилни парламенат, изабран по правилу одређеном у оругђу владе, скупио се и радио: — али је ускоро пао у неоснована питања о протекторову праву, о „узурпацији“ и тако даље, и морао је, чим је нађен законски разлог, бити распуштен. Кромвелов закључан говор тим људима јесте значајан: а тако исто и његову трећем парламенту, са сличним прекором њихових педантерија и упорности. Сви ти његови говори јесу врло сурови, хаотички, али врло озбиљни. Ви бисте рекли да је то био искрен, немоћан човек, који није навикао да изговори велику неорганску мисао своју, него пре да јеради! Немоћ израза у тако бујној пуноћи мисли. Он много говори о „рађањима провиђења“. Све те промене, толике победе и догађаји нису били унапред смишљени, ни театралне мајсторије људи, од *мене* или од људи; само слепи богохулници то ће само тако звати! Он то тврди неком тешком, претећом, љутитом енергијом. Као што је он то добро могао. Као да је Кромвел у тој мрачној огромној игри, коју је играо, кад је свет око њега био потпуно бачен у хаос, *предвидео* све то и одиграо све то као унапред намештену игру лутака с дрветом и жицом! Те ствари није предвидео никоји човек, вели он; никоји човек није могао казати шта ће један дан донети; то су била „рађања провиђења“; божји прст водио нас је непрестано, и најзад смо дошли до јасне висине победе, кад је божја ствар триумфовала у тим народима; и ви, као парламенат, могли сте се скупити и казати на који се начин све то може организовати и довести до

паметне могућности међу људским стварима. Ви имате да помогнете својим мудрим саветима да се то учини. „Ви сте имали такву прилику, какву никоји парламенат у Енглеској није никад имао“. Христов закон *право* и *истинито* требало је у некој мери увести као закон ове земље. Место тога ви сте се заплели у ваше ситне педантерије, конституционалности, у ситнице без основа и питања о писаним законима за *мој* долазак овде; — и ви ћете опет упустити целу ствар у хаос, зато што ја немам никакве званичне повеље, него само божји глас из вихора од битака, да будем председник међу вама! Та је прилика прошла, и ми не знамо кад ће се она вратити. Ви сте имали своју конституционалну логику; и Мамонов закон, не Христов закон, влада још у овој земљи. „Нека Бог буде судија између вас и мене!“ Ово су његове последње речи њима. Узмите ви своје конституционалне формуле у своју руку, а ја ћу моје неформалне борбе, смерове, стварности и радње; онда „Бог нека суди између вас и мене!“ —

Казали смо горе како су штампани говори Кромвелови заплетене, хаотичке ствари, без облика. *Хотимице* двосмислени, неразумљиви, вели већина: то је притворник који се увија у заплетен језуитски језик! Мени тако они не изгледају. Ја ћу пре рећи да су ми они дали прве зраке, које сам икад могао добити, о стварности тога Кромвела, па и о могућности њега. Потрудите се да верујете да он хоће да каже нешто, гледајте пријатељски шта то може бити: ви ћете видети да стварни *говор* лежи затворен у тим испрекиданим, суровим, увијеним изразима; један значај у великом срцу тог неартикулисаног човека!

Ви ћете први пут почети увиђати да је он био човек; не загонетна химера, неразумљива, невероватна за вас. Историје и биографије, писане о том Кромвелу, писане у површним, скептичким нараштајима, који нису могли познати или појмити човека који дубоко верује, много су *мрачније* него Кромвелови говори. Ви гледате кроз њих само у бесконачну празнину црног и ништавног. „Гнев и суревњивост“, вели сам лорд Кларендон; гнев и суревњивост, само злоћудност, теорије и манитост навеле су споре, трезвене, мирне Енглезе, да оставе своје плугове и рад, и да, црвени од беснила, поведу метежни рат против краља који је имао најлепше намере. *Покушајте* да видите, ако можете наћи да је то истина. Скептицизам, пишући о вери, може имати великих дарова, али то је доиста ultra vires. Ту слепило поставља законе оптике. —

Кромвелов трећи парламенат разбио се о исту стену као и његов други парламенат. Увек конституционална формула: како сте ви дошли ту? Покажите нам какав државни пергаменат! Слепи педанти: — „Па, доиста, она иста сила која је од вас начинила парламенат, то, и нешто више, учинила је од мене протектора!“ Ако моје протекторство није ништа, онда, молићу вас, шта је ваше парламентство, — један рефлекс и стварање тога. —

Пошто парламенти нису успели, није остало ништа друго него пут деспотизма: војнички диктатори, сваки у своме округу, да *сузбијају* ројалисте и друге противнике, да управљају њима, ако не актом парламента, а оно мачем. Не треба да победи формула, док је стварност ту. Ја ћу и даље штитити гоњене протестанте ван наше земље, по-

стављати праведне судије, мудре управнике у земљи, волети праве проповеднике јеванђеља; учинити све што могу, да Енглеска постане хришћанска Енглеска, већа од старог Рима, краљица протестантског хришћанства. Ја, пошто ви нећете да ми помогнете. Ја, док ме Бог буде држао у животу! — Зашто он није оставио то; зашто се није опет повукао у таму, пошто закон није хтео да га призна? — вичу многи. То је оно у чему се они варају. За њега није више било остављања тога! Први министри управљали су земљама, Пит, Помбал, Шоазел; и њихова реч била је закон, догод је вредела. Али тај први министар *није могао одступити.* Нека одступи, Карло Стуарт и каваљери чекали су да га убију; да убију ствар *и* њега. Кад се једанпут навезао, нема више повлачења, нема више повратка. Тај први министар није се нигде могао повући него у свој гроб.

Да жали човек Кромвела у његовим старим данима. Он се непрестано тужио на тешки терет који му је провиђење одредило, тежак, који он мора носити до смрти. Стари пуковник Хучинсон, као што прича његова жена, његов стари ратни друг, дошао је к њему по неком прешном послу, сасвим преко своје воље. — Кромвел „отпрати га до врата“, веома братски, пријатељски, помирљиво, молећи га да се помири с њим, са својим старим братом по оружју; казујући му како му је веома жао што га рђаво разумеју, остављен од својих правих, верних другова, који су му увек били тако мили; а строги Хучинсон, закопчан у своју републиканску формулу, суморно иде својим путем. — И глава тога човека сад је бела; његова снажна рука уморила се од дугог рада! Ја мислим увек и о његовој сиротој мајци, која је сад

врло стара, живећи у његовој кући; једна врло честита жена: како су они доиста ту живели сви часним, богобојажљивим домаћим животом. Кад би чула какав пуцањ, она је мислила да су јој сина убили. Он је морао долазити код ње бар једанпут дневно, да би она видела својим сопственим очима да је он још жив. Сирота стара мајка! — Шта је тај човек добио; шта је он добио? Његов је живот био тешка борба и рад до његова последњег дана. Глас, амбиција, место у историји? Његово мртво тело било је обешено у оковима, његово „место у историји“ — лепо место доиста — било је место срамоте, оптужбе, црнила и понижења; и овде, данас, ко зна да ли није дрско од мене што сам међу првима који су се икад усудили да за њега кажу да није био лупеж и лажљивац него из дубине честит човек! Мир њему! Зар он није, поред свега тога, учинио много за нас? Ми идемо лагано по његову великом, суровом, херојском животу; корачамо по његову телу баченом тамо у рупу. Не треба да га *гурамо,* кад корачамо по њему! — Нека херој почива. Он се није позивао на суђење људи, нити су људи судили о њему врло добро.

Тачно сто и једну годину после пошто се тај устанак пуританизма стишао до пристојне мирноће, и пошто су његови резултати изравнати, 1788. године букнула је једна много дубља експлозија, коју је било много теже стишати, позната свима смртнима, и по свој прилици дуго ће бити позната под именом француске револуције. То је управо трећи и последњи чин протестантизма; експлозиван, метежни повратак човечанства на стварност и факат, онда кад се пропадало од привидности и обмане. Ми кажемо за наш

енглески пуританизам да је други чин: „Добро, дакле, библија је истинита; онда да се управљамо по библији!“ „У цркви“, вели Лутер; „У цркви и у држави“, вели Кромвел, „да се управљамо по ономе што је доиста божја истина“. Треба да се људи врате стварности; они не могу живети од привидности; за француску револуцију или трећи чин можемо добро казати да је последњи; јер ниже од тог дивљег *санкилотизма* људи не могу. Они стоје ту на најразголићенијем факту, који је непоречан у свима временима и приликама; и могу, и преко је потребно да почну опет с поверењем зидати одатле. Француска експлозија, као и енглеска, нашла је свога краља, — који нема никаквог званичног пергамента да покаже о себи. Ми имамо да бацимо још један поглед на Наполеона, нашег другог модерног краља.

Наполеон мени никако не изгледа да је тако велики човек као Кромвел. Његове огромне, победе које су се шириле по целој Јеврони, док је Кромвел остао поглавито у нашој малој Енглеској, само су као високе штуле на којима се види да стоји човек; стас човеков тиме није промењен. Ја никако не налазим у њему такву *искреност* као у Кромвелу; само једну далеко нижу врсту. Никаквог ћутљивог хода, кроз дуге године, са страшним неизразивим овс васиие, коме се не може име дати: „Ходити с Богом“, како је он то звао; и вера и снага само у томе: скривена мисао и храброст, задовољна што лежи скривена, да за тим букне као у пламен небеске муње! Наполеон је живео у доба кад се није више веровало у Бога, кад се мислило да је смисао свега ћутања, скривености — ништавило: он је имао да почне не од пуританске библије, него од сиротих скептичких *ен-*

циклопедија. Дотле је доспео човек. Заслужно је отићи тако далеко. Његов компактан, брз, у сваком смислу артикулисан карактер јесте по себи можда мали, кад се упореди с карактером нашег великог хаотичког, неартикулисаног Кромвела. Место „*немога* пророка који се напреже да говори“, имамо ту чудовишну мешавину и шарлатанства! Јумов појам о фанатику хипокриту, са оним што има истине у њему, много ће се боље применити на Наполеона, него што је примењен на Кромвела, Мухамеда, или друге сличне људе; а доиста, строго узето, он једва да има икакве истине у себи. Један елеменат амбиције, који је за осуду, показује се одмах спочетка у томе човеку; добива победу над њим напослетку, и заплеће њега и његово дело у пропаст.

„Лажан као билетен“ — постало је пословица у Наполеоново време. Он се правда како може за то: да је било потребно да заведе непријатеља, да одржи храброст својих сопствених људи, и тако даље. У целини нема никаквог правдања. Човек ни у којем случају нема слободу да говори лажи. Било би за дуго боље и за Наполеона да их није говорио. У ствари кад један човек има какав смер који иде даље од сата и дана, одређен да постоји још и дан после, какве користи може икад бити да се шире лажи? Лажи се открију; врло строга казна тражи се за њих. Никоји човек неће веровати лажљивцу идући пут и кад говори истину, и кад је од највеће важности да му се верује. То је стара вика „курјак“. — Лаж је никаква ствар; ви не можете од ништа направити нешто; ви ћете најпосле учинити *ништа*, и узалуд утрошити свој рад.

Ипак је Наполеон имао неку искреност; треба да разликујемо између онога што је површно и онога што је основно у неискрености. Кроз те његове спољне маневре и шарлатанства, којих је било много и који су били веома за осуду, треба да распознамо да је тај човек имао и извесно истинктивно неискорењиво осећање за стварност, и да је узимао факат за основ, догод је имао каквог основа. Он је имао нагон природе бољи него што је била његова култура. Његови *savans*, како нам Буријен прича, у оном путовању по Египту, једно вече били су живо заузети, доказујући да не може бити Бога. Они су то доказивали, на своје задовољство, свима начинима логике. Наполеон погледавши на звезде одговори: „Врло оштроумно, господо; али *ко је створио* све то?“ Атеистичка логика не лепи се за њега; велики факат гледа му у лице: „ко је створио све то?“ Тако је и у практици. Он, као и сваки човек, који може бити велики или имати победе на овом свету, види, кроз сву. збрку, практично срце ствари, и тежи право њему. Кад му је управник двора његове тиљеријске палате показивао нов намештај, хвалећи га и доказујући како је прекрасан и опет јевтин, Наполеон, не одговарајући много, затражи маказе, одсече једну златну киту са завесе за прозор, стрпа је у џеп, и оде. После неколико дана он је покаже у згодном тренутку на ужас свог надзорника намештаја; то није било злато него подражавање! Значајно је још како је он и на св. Јелени, у својим последњим данима, држао се практичног, стварног. „Зашто говорити и жалити се; нарочито зашто се свађати један с другим? Од тога нема никаквог *резултата*; то не води ничему што се може учинити. Не говорите ништа, кад не

можете да учините ништа!“ Он је често тако говорио својим сиротим, незадовољним друговима; он је као комад ћутљиве снаге усред њихова болешљива вајкања.

И по томе зар није било у њему онога што можемо назвати *вера*, права, у колико је то могла бити? Да је ова нова огромна демократија, која се потврђује ту у француској револуцији, један непобитан факат, који цео свет, са својим старим снагама и установама, не може угушити, — то је било његово право увиђање и које је однело собом његову савест и одушевљење, — једна *вера*. И зар он није добро разумео тамну тежњу њену. „La carrière ouverte aux talents, оруђа ономе који може руковати њим“: то је у ствари истина, па и цела истина; то обухвата све што француска револуција, или ма која револуција, може значити. Наполеон, у свом првом периоду, био је прави демократа. И ипак по његовој природи, и још појачано његовим војничким занатом, он је знао да демократија, ако је она уопште истинита ствар, не може бити анархија: човек је од срца мрзео анархију. Оног двадесетог јуна (1792.) Буријен и он седели су у једној кафани, кад је светина јурила напољу. Наполеон изрази најдубље презирање према људима који имају власти, што не уздрже ту светину. Десетог августа он се чуди зашто нема никога да командује тим сиротим Швајцарцима; они би победили, кад би било некога. Таква вера у демократију и опет таква мржња на анархију, — то држи Наполеона кроз цело његово велико дело. Кроз његове сјајне италијанске походе, до мира у Леобену, рекао би човек да му је тежња била: „Победа француској револуцији; потврда њена против

оних аустријских обмана, које траже да њу, револуцију, назову обмана!“ Међутим, поред тога, он осећа, и има право да осећа, како је потребан снажан ауторитет; како револуција не може напредовати, ни трајати без таквог ауторитета. Обуздати ту велику француску револуцију, која прождире, и саму себе прождире; *укротити* је, тако да се њен унутрашњи смер може добро извести, да она може постати *органска*, и бити способна да живи међу другим организмима и стварима које имају *облик*, а не само као пустошење и рушење; зар није то још оно чему је он делимице тежио, као правом смеру свога живота, и што је он у ствари и извршио? Кроз Ваграме, Аустерлице; триумф за триумфом, — он је триумфовао дотле. У том човеку било је око да види, душа да се усуди и да учини. Он се природно дигао дотле да буде краљ. Сви су људи видели да је он *био* такав. Прости војници обично су говорили у маршу: „Ти брбљиви адвокати тамо горе у Паризу само говоре, а ништа не раде! Онда није чудо што све иде наопако? Требало би да наместимо тамо нашег *Малог Каплара*.“ Они су отишли и наместили га тамо, они и цела Француска. Прво консулство, царство, победа над Јевропом; — док се сиромашни поручник од La fère, не неприродно, није самом себи појавио као највећи од свих људи на свету за неколико столећа.

Али на тој тачки, мислим, кобни шарлатански елеменат добио је превагу. Он је постао отпадник од своје старе вере у факте и почео да верује у привидности: тежио је да ступи у савез са аустријским династијама, с папством, са старим, лажним феудалностима, које је некада јасно видео да су лажне;

— гледао је како ће *он* основати „своју династију“, и тако даље; да огромна француска револуција хоће само то! Човек је био остављен јакој обмани да треба да верује у лаж; страшна, али врло поуздана ствар. Он сад није распознавао истинито од лажног, кад их је гледао, — најстрашнија казна која постиже једног човека, кад уступи неистини срца. Његово *ја* и лажна амбиција постали су сад његов Бог; пошто је једном уступио самообмани, *све* друге обмане природно су долазиле све више и више. У какво јадно ситничарство од театралних огртача од хартије, варка и маскараде, није тај човек увио своју сопствену велику стварност, мислећи да тиме учини да она буде још стварнија! Његов шупљи *конкордат* с папом, којим се хтело васпостављање католицизма, и који је он сам осетио да је метод истребљавања тога, „*la vaccine de la religion*“; његова церемонијална крунисања, његова посвећивања од старе италијанске химере у Нотр-Даму, — „ништа није недостајало да учини потпуном ту помпу“, као што каже Анжро, „ништа осим пола милиона људи, који су помрли да учине крај свему томе“! Кромвелово посвећење било је мачем и библијом, за које морамо рећи да је доиста истинито. Мач и библија ношени су пред њим без икакве химере; зар то нису били стварни емблеми пуританизма, његов прави украс и одлике? Он их је обоје употребио врло стварно, и изјавио је да се сад њих држи! А тај сиромах Наполеон преварио се: он је сувише веровао у то *да се људи дају варати;* није ништа дубље видео у људима него глад и то! Он се преварио. Као човек који је зидао на облаку; његова кућа и он руше се у збркану гомилу, и нестаје их са света.

На жалост, у свима нама има тог шарлатанског елемента; и *могао* би се развити, кад би искушење било доста јако. „Не наведи нас на искушење“! Али је кобно, велим, да се он развија. Ствар у коју он уђе као видан састојак, осуђена је да буде сасвим пролазна; и ма како огромна *изгледала,* она је по себи мала. По томе шта је био Наполеонов рад са свом хуком коју је чинио? Једна муња као од далеко разбаченог барута, пламен као од сувог грања. За један час цео свет изгледа увијен у дим и пламен; али само за један час. И тога нестаје. Свет са својим старим брдима и рекама, са својим звездама горе и добром земљом доле још је ту.

Херцог од Вајмара говорио је увек својим пријатељима да буду храбри; да је тај наполеонизам *неправедан,* да је лажност и да не може трајати. То је права доктрина. Што је теже тај Наполеон притискивао свет, тирански га газећи, тим ће једног дана бешња бити буна света против њега. Неправда се плаћа са страшним, сложеним интересом. Ја не знам поуздано да ли не би било боље за њега да је изгубио своју најбољу артилерију, или да му је најбољи пук потонуо у море, него што је стрељао оног сиротог немачког књижара Палма! То је била осетна, тиранска, убилачка неправда, коју никоји човек, ма колико је замазивао, не би могао изменити. То је дубоко дирнуло срца људска, то и слично томе, и угушило ватру, која је запламтила у очима људи, кад су помислили на то, — чекајући свој дан. И тај је дан *дошао*: Немачка је устала против њега. — Од свега онога што је Наполеон *учинио* трајаће дуго само оно, што је *праведно* учинио, што ће природа са својим законима одобрити; оно што је било

стварности у њему; оно и ништа више. Све остало било је дим и пустош. *La carrière ouverte aux talents*: то велико, истинито посланство, коме још треба да се артикулише и да се испуњује свуд, он је оставио у врло неартикулисаном стању. Он је био један велики *ébauche*, суров, никад недовршен нацрт; а доиста шта је друго велики човек? Остављена жалост у *сувише* суровом стању.

Његови појмови о свету, како их он изражава на Св. Јелени, јесу врло трагични, кад се посматрају. Изгледа да се он, ни мало извештачено, веома чуди што је то све тако било; што је он ту бачен на стену, и што се свет још окреће на својој осовини. Француска је велика, огромно велика; и у основи он је Француска. Енглеска сама, вели он, од природе је само зависни део Француске, „друго острво Олерон за Француску“. Тако је било *од природе*, од Наполеонове природе; и опет загледајте како је у ствари. — *Ево мене!* Он не може да разуме то: њему је непојмљиво што стварност није одговорила његову програму тога: да Француска није била сасвим велика, да он није био Француска. „Јака обмана“ што је веровао у ствар, која није то! Компактна, одлучна, италијанска природа његова, бистра ока, снажна, истинита, каква му је била некад, развила се и у пола се распала у мутну атмосферу француске фанфаронаде. Свет није био расположен да га газе ногама, да буде везан у масама, и да се од њега направи грађа, као што је *он* хтео, за педестал Француској и њему; свет је имао сасвим друге смерове на уму! Наполеоново је чуђење ванредно. Али, на жалост, шта помаже сад. Он је ишао својим путем,

Олерон — острво на западној обали Француске.

а и природа је ишла својим путем. Одвојивши се једанпут од стварности, он тумара немоћан по празнини; нема спаса за њега. Он мора да тоне ту, жалосно, као ретко с којим човеком што је било; и да сломи своје велико срце, и да умре; — тај сиромах Наполеон: једно велико оруђе, сувише брзо отупело, док није постало некорисно: наш последњи велики човек.

Наш последњи, у двоструком смислу. Јер овде ће се напослетку завршити та наша далека лутања кроз толика времена и места, тражећи и изучавајући хероје. Мени је жао за то: било је задовољства за мене у том послу, и ако и много муке. То је велики предмет, и врло тежак и широк, који сам ја, да не би био сувише тежак, назвао *обожавање хероја.* Он улази, како ја мислим, дубоко у тајну путева човечанства и најживотнијих интереса на овоме свету, и веома вреди да га данас разјаснимо. За шест месеца место за шест дана ми бисмо могли боље учинити. Ја сам обећао да нацртам основ тога; не знам да ли сам и успео у томе. Ја сам морао најсуровије да разривам земљиште, да би колико толико продро унутра. Доста је често, тим испрекиданим изразима, баченим без везе и неразјашњеним, ваше стрпљење било доведено у искушење; стрпљење, стрпљиво поуздање, добро расположење и пријатељство, које ми је давало наде, о чему нећу да говорим сад. Образовано и отмено, лепо, мудро, нешто од онога што је најбоље у Енглеској, слушало је стрпљиво моје неуглађене речи. С многим осећањима ја вам срдачно захваљујем свима, и велим: Нека је добро с вама свима!

САДРЖАЈ

а и природа је ишла својим путем. Одвојивши се једанпут од стварности, он тумара немоћан по празнини; нема спаса за њега. Он мора да тоне ту, жалосно, као ретко с којим човеком што је било; и да сломи своје велико срце, и да умре; — тај сиромах Наполеон: једно велико оруђе, сувише брзо отупело, док није постало некорисно: наш последњи велики човек.

Наш последњи, у двоструком смислу. Јер овде ће се напослетку завршити та наша далека лутања кроз толика времена и места, тражећи и изучавајући хероје. Мени је жао за то: било је задовољства за мене у том послу, и ако и много муке. То је велики предмет, и врло тежак и широк, који сам ја, да не би био сувише тежак, назвао *обожавање хероја*. Он улази, како ја мислим, дубоко у тајну путева човечанства и најживотнијих интереса на овоме свету, и веома вреди да га данас разјаснимо. За шест месеца место за шест дана ми бисмо могли боље учинити. Ја сам обећао да нацртам основ тога; не знам да ли сам и успео у томе. Ја сам морао најсуровије да разривам земљиште, да би колико толико продро унутра. Доста је често, тим испрекиданим изразима, баченим без везе и неразјашњеним, ваше стрпљење биле доведено у искушење; стрпљење, стрпљиво поуздање, добро расположење и пријатељство, које ми је давало наде, о чему нећу да говорим сад. Образов[...] и отмено, лепо, мудро, нешто од онога што је [...] боље у Енглеској, слушало је стрпљиво моје [...]ђене речи. С многим осећањима ја вам срда[...] хвалујем свима, и велим: Нека је добро с вам[...]

а и природа је ишла својим путем. Одвојивши се једанпут од стварности, он тумара немоћан по празнини; нема спаса за њега. Он мора да тоне ту, жалосно, као ретко с којим човеком што је било; и да сломи своје велико срце, и да умре; — тај сиромах Наполеон: једно велико оруђе, сувише брзо отупело, док није постало некорисно: наш последњи велики човек.

Наш последњи, у двоструком смислу. Јер овде ће се напослетку завршити та наша далека лутања кроз толика времена и места, тражећи и изучавајући хероје. Мени је жао за то: било је задовољства за мене у том послу, и ако и много муке. То је велики предмет, и врло тежак и широк, који сам ја, да не би био сувише тежак, назвао *обожавање хероја*. Он улази, како ја мислим, дубоко у тајну путева човечанства и најживотнијих интереса на овоме свету, и веома вреди да га данас разјаснимо. За шест месеца место за шест дана ми бисмо могли боље учинити. Ја сам обећао да нацртам основ тога; не знам да ли сам и успео у томе. Ја сам морао најсуровије да разривам земљиште, да би колико толико продро унутра. Доста је често, тим испрекиданим изразима, баченим без везе и неразјашњеним, ваше стрпљење биле доведено у искушење; стрпљење, стрпљиво поуздање, добро расположење и пријатељство, које ми је давало наде, о чему нећу да говорим сад. Образовано и отмено, лепо, мудро, нешто од онога што је најбоље у Енглеској, слушало је стрпљиво моје неуглађене речи. С многим осећањима ја вам срдачно захваљујем свима, и велим: Нека је добро с вама свима!

САДРЖАЈ

а и природа је ишла својим путем. Одвојивши се једанпут од стварности, он тумара немоћан по празнини; нема спаса за њега. Он мора да тоне ту, жалосно, као ретко с којим човеком што је било; и да сломи своје велико срце, и да умре; — тај сиромах Наполеон: једно велико оруђе, сувише брзо отупело, док није постало некорисно: наш последњи велики човек.

Наш последњи, у двоструком смислу. Јер овде ће се напослетку завршити та наша далека лутања кроз толика времена и места, тражећи и изучавајући хероје. Мени је жао за то: било је задовољства за мене у том послу, и ако и много муке. То је велики предмет, и врло тежак и широк, који сам ја, да не би био сувише тежак, назвао *обожавање хероја.* Он улази, како ја мислим, дубоко у тајну путева човечанства и најживотнијих интереса на овоме свету, и веома вреди да га данас разјаснимо. За шест месеца место за шест дана ми бисмо могли боље учинити. Ја сам обећао да нацртам основ тога; не знам да ли сам и успео у томе. Ја сам морао најсуровије да разривам земљиште, да би колико толико продро унутра. Доста је често, тим испрекиданим изразима, баченим без везе и неразјашњеним, ваше стрпљење биле доведено у искушење; стрпљење, стрпљиво поуздање, добро расположење и пријатељство, које ми је давало наде, о чему нећу да говорим сад. Образовано и отмено, лепо, мудро, нешто од онога што је најбоље у Енглеској, слушало је стрпљиво моје неуглађене речи. С многим осећањима ја вам срдачно захвалујем свима, и велим: Нека је добро с вама свима!

САДРЖАЈ

Stanford University Libraries
3 6105 124 442 943

Stanford University Libraries
3 6105 124 442 943